

УДК 94

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.156>

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи і засоби їхнього розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Патриляк Іван, д-р іст. наук, проф. (Україна) Біленький Сергій, д-р філософії, доц. (Канада); Боровик Микола, канд. іст. наук, доц. (Україна); Гуменний Сергій, д-р філософії (Україна); Єкельчик Сергій, д-р іст. наук, проф. (Канада); Йокубаускас Вітаутас, д-р гуманітар. наук (історія) (Литовська Республіка); Коваль Андрій, канд. іст. наук (помічник голов. ред.) (Україна); Мотиль Олександр, д-р іст. наук, проф. (США); Нарвселіус Елеонора, канд. іст. наук (Швеція); Орлик Світлана, д-р іст. наук, проф. (Україна); Пшеничний Тарас, д-р іст. наук (заст. голов. ред.) (Україна); Рижов Сергій, канд. іст. наук, доц. (Україна)
Адреса редколегії	історичний факультет, вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01601 ☎ (38044) 234 09 71; факс 234 69 80 e-mail: history.bulletin@knu.ua web: https://history.bulletin.knu.ua/home
Затверджено	вченою радою історичного факультету 23.11.23 (протокол № 5)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 25421-15361 ПР від 03.02.23
Атестовано	Міністерством освіти і науки України (категорія Б) Наказ № 1643 від 28.12.19
Індексування	EuroPub, Cabells Journal Whitelist, Index Copernicus, J-Gate
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет", б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpc@knu.ua

BULLETIN

TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640 (Print)

HISTORY

1(156)/2023

Established in 1958

UDC 94

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.156>

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи і засоби їхнього розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

CHIEF EDITOR	Patryliak Ivan, Dr. Habil (History), Prof. (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Bilenky Serhii, Dr. of Philosophy, Associate Prof. (Canada); Borovyk Mykola, PhD (History), Associate Prof. (Ukraine); Humennyi Serhii, Dr. of Philosophy (Ukraine); Jokubauskas Vytautas, Dr. Sci. (History) (Lithuania); Koval Andrii, PhD (History) (Assistant of Chief Editor) (Ukraine); Motyl Alexander, Dr. Sci. (History), Prof. (USA); Narvselius Eleonora, PhD (History) (Sweden); Orlyk Svitlana, Dr. Sci. (History), Prof. (Ukraine); Pshenychnyy Taras, Dr. Sci. (History) (Deputy Chief Editor) (Ukraine); Ryzhov Serhii, PhD (History), Associate. Prof. (Ukraine); Yekelchik Serhii, Dr. Sci. (History), Prof. (Canada)
Address	Faculty of History, 60, Volodymyrska str., Kyiv, 01601 ☎ (38044) 234 09 71; fax 234 69 80 e-mail: history.bulletin@knu.ua web: https://history.bulletin.knu.ua/home
Approved by	the Academic Council of the Faculty of History 23.11.23 (protocol № 5)
Registered by	the Ministry of Justice of Ukraine Certificate of state registration KB № 25421-15361 ПП dated 03.02.23
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine (category B) Order № 1643 dated 28.12.19
Indexing	EuroPub, Cabells Journal Whitelist, Index Copernicus, J-Gate
Founder and publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University" Certificate of entry into the State Register ДК № 1103 dated 31.10.02
Address	PPC "Kyiv University" 14, Taras Shevchenka blvd., Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpc@knu.ua

БОНДАРЕНКО Наталія	
Феномен правління жінок-фараонів Хатшепсут та Таусерт: легітимація влади.....	5
ГУМЕННА Ірина	
Діяльність українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) та їх учасників в еміграції крізь призму аналізу часопису "Український студент"	11
ГУМЕННИЙ Сергій	
Аналіз української та зарубіжної історіографії нелегальних міграційних процесів під час Голодомору 1932–1933 років.....	17
МОГИЛЬНИЙ Леонід	
Суспільно-політичні погляди Миколи Павлушкова	25
САЄНКО Анастасія	
Перші командорства тамплієрів на польських землях: причини та час появи	31
СОКИРКО Олексій	
"Який то звір нехай буде од мене, слуги вашої милості, ласкаве прийнятий". З історії мисливського промислу в Гетьманщині кінця XVII століття.....	36
РУККАС Андрій, МАРЦЕНЮК Руслана	
Діяльність дипломатичної місії УНР у Латвії у 1920–1921 років	42
СИМОНЕНКО Ірина	
Вибір будівельних матеріалів у Середній Наддніпрянщині у другій половині XX століття: заборони та прикмети при виборі будівельних матеріалів	47
МИРОНЮК Олена	
Характеристика сучасного стану української діаспори країн Балтії за результатами польового дослідження.....	54

CONTENTS

BONDARENKO Natalia

The phenomenon of the reign of female pharaohs Hatshepsut and Tausert: legitimization of power 5

HUMENNA Iryna

Activities of the ukrainian student societies of Eastern Halichina in the interwar period (1918–1939)
and of their participants in emigration based on the analysis of the "Ukrainian student" magazine 11

HUMENNYI Serhii

Analysis of ukrainian and foreign historiography of illegal migration processes
during the Holodomor of 1932–1933 17

MOHYLNYI Leonid

Social and political views of Mykola Pavlushkov 25

SAIENKO Anastasia

The First Commanderries of the Templars on Polish Lands: Reasons and Time of Appearance 31

SOKYRKO Oleksii

"Accept from me, the servant of your grace, this beast."
From the history of the hunting craft in the cossack hetmanate in the end of the 17th century 36

RUKKAS Andrii, MARTSENIUK Ruslana

Activities of the UNR diplomatic mission in Latvia in 1920–1921 42

SYMONENKO Iryna

Building materials of the Middle Transdniprian region in the second half of the 20th century:
prohibitions, tabus, omen in the choice of building materials 47

MYRONIUK Olena

Characteristics of the current state of the ukrainian diaspora in the Baltic countries
according to the results of field research 54

ФЕНОМЕН ПРАВЛІННЯ ЖІНОК-ФАРАОНІВ ХАТШЕПСУТ ТА ТАУСЕРТ: ЛЕГІТИМАЦІЯ ВЛАДИ

Вступ. Розглянуто феномен правління жінок-фараонів у Стародавньому Єгипті із зосередженням на царюванні Хатшепсут і Таусерт, доба Нового царства. Дослідження заглиблюється в історичний контекст, культурне значення та особливості легітимації влади під час їх правління. Аналізуючи першоджерела, включаючи написи, статуї та археологічні пам'ятки, це дослідження має на меті висвітлити унікальні обставини, які дали змогу цим жінкам зійти на престол у суспільстві, де традиційно домінували чоловіки. Прихід до влади цариці Хатшепсут, XVIII династія, суперечив загальноприйнятим очікуванням, що вимагало використання різних додаткових інструментів для легітимації влади: прийняття чоловічих образів, підкреслення божественного походження, широка програма будівництва, військово-торговельні експедиції тощо. Згодом подібне зробить цариця Таусерт, XIX династія, що правила у період політичних потрясінь і занепаду царської влади. Царювання Таусерт є контрастним прикладом, який характеризується акцентом уваги на її зв'язку зі своїм померлим чоловіком, Сеті II, як засобом підтримки легітимності. Також досліджено складність правління Таусерт, зокрема її спроби консолідувати владу, подолати вплив могутнього фіванського жрецьтва та виклики, з якими вона стикнулася як жінка-правитель у часи невизначеності.

Методи. У роботі з джерелами було використано методи текстологічного та критичного аналізу, здійснено також переклад єгипетських ієрогліфічних текстів українською мовою. Завдяки порівняльному аналізу правління Хатшепсут і Таусерт ми можемо зрозуміти ширшу соціально-політичну динаміку Стародавнього Єгипту, зміну структур влади, релігійної політики та ставлення суспільства до гендерних ролей.

Результати. Здобуття Хатшепсут царської влади не було результатом узурпації, а стало можливим завдяки вмілому управлінню релігійною, будівельною, економічною та зовнішньою політикою під час її правління. Це призвело до узаконення її влади. Таусерт, як і попередні цариці, такі як Мернейт, Нефрусобек і Хатшепсут, пройшла подібний шлях від того, щоб бути "дружиною царя" до отримання політичного контролю в Єгипті, використовуючи як жіночі, так і чоловічі зображення та згадки в написах.

Висновки. Це дослідження сприяє створенню нових гіпотез щодо трактування феномену правління жінок-фараонів у Стародавньому Єгипті. Це дозволяє всебічно розглянути та зрозуміти важливий аспект легітимації влади під час кризових періодів політичної історії Стародавнього Єгипту.

Ключові слова: Стародавній світ, Стародавній Єгипет, Хатшепсут, Таусерт, жінка-фараон, політична історія.

Вступ

Тема правління жінок-фараонів, зокрема Хатшепсут (147–1458 рр. до Р.Х.) та Таусерт (1193–1190 рр. до Р.Х.), має важливе історичне та культурне значення. У єгиптологічній науці актуальною та популярною залишається проблема розуміння гендерних ролей і динаміки влади залежно від контексту епохи. У цій статті представлено період Нового царства (1550–1069 рр. до Р.Х.) як доби процвітання під час правління Хатшепсут, так і занепаду за часів Таусерт. В українській історіографії таке дослідження проводиться вперше. Оскільки українська наукова література з досліджуваної теми відсутня, основну увагу приділено іноземній: Ian Shaw "The Oxford History of Ancient Egypt" (2002) дає зрозуміти загальний контекст політичної ситуації напередодні та під час Нового царства, Rosalie and Antony David "A Biographical Dictionary of Ancient Egypt" (2003), James Allen "Hatshepsut: From Queen to Pharaoh" (2005) та Kara Cooney "When Woman Ruled the World: Six Queens of Egypt" (2018) фокусують увагу безпосередньо на правлінні цариці Хатшепсут, Carolyn Graves-Brown "Dancing For Hathor Women in Ancient Egypt" (2010) висвітлює особливості соціально-релігійного становища жінки, Richard Wilkinson "Wilkinson R. Tausret: Forgotten Queen and Pharaoh" (2012) подає ключові моменти правління цариці Таусерт та кризи царської влади того періоду. Предметом аналізу є епіграфічні джерела, археологічні пам'ятки, поминальні храми цариць тощо. **Метою** цієї статті є дослідити феномен жінок-фараонів, зосередивши увагу на правлінні цариць Хатшепсут та Таусерт та їх політики легітимації влади. Також визначено такі **завдання**: дослідити передумови та причини приходу

до влади цариць Хатшепсут та Таусерт, виявити особливості переходу від регентства до самостійного правління, проаналізувати епіграфічні джерела, що були інструментом легітимації влади жінок-правительок.

Методи

Було застосовано комплекс загальнонаукових та спеціальних історичних методів. Насамперед це методи текстологічного аналізу, індукції та дедукції, джерельна критика, порівняння та аналіз і синтез для адекватного розуміння змісту писемних та археологічних джерел та історичного контексту. Також автор зробив переклад українською мовою єгипетських епіграфічних джерел. Метод порівняння дав змогу залучити гіпотези щодо трактування феномену жінки-фараона на прикладі цариць Хатшепсут та Таусерт.

Результати

У добу Нового царства політичне та релігійне положення представниць правлячої родини сягало найбільших висот. Зокрема, цариця Яхмес-Нефертарі, дружина фараона Яхмоса I (1550–1525 рр. до Р.Х.), сприяла розвитку та поширенню релігійного культу Амона та сформувала новий впливовий статус цариці. Після смерті Тутмоса I (1504–1492 рр. до Р.Х.), за престолонаслідуванням, до влади приходить його син, Тутмос II (1482–1479 рр. до Р.Х.). Відомо, що він був народжений другою дружиною фараона, Мутнофрет (Allen, 2005, р. 3). За даними досліджень, проведених протягом 1980–1990-х рр., припускалось, що при владі новий правитель перебував не більше трьох років. Проте навіть таке недовготривале царювання дало певні результати. Серед них варто виділити активну зовнішню політику Тутмоса II. Ледь не єдиним свідченням про це

є написи на стелі в Сехел, на півдні Асуану, що датуються першим роком правління фараона. Вони оповідають про придушення повстання на півдні, у Нубії (Shaw, 2002, р. 2002). Згаданий військовий похід вирізнявся жорстокістю та великою кількістю смертей. Фараон наказав стратити майже всіх чоловіків. Було помилувано лише одного, сина повсталого, та піднесено як трофеї правителю. Також згадується і про ще одну військову кампанію до Палестини, на сході, що мала характер оборони кордонів і власних земель від майбутніх загарбань. Вдалою була і програма будівництва храму бога Амона в Карнаці: гранітні обеліски, два кам'яних пілони та пишні сади (David, 2003, р. 159).

Для легітимації своєї влади Тутмос II був змушений одружитися на своїй зведеній сестрі Хатшепсут (1472–1458 рр. до Р.Х.), яка також мала царське походження. За єгипетською системою престолонаслідування трон передавався по жіночій лінії, тобто дітям від офіційної дружини, яка носила титул "Велика царська дружина". Хатшепсут була єдиною донькою від цариці, тоді як Тутмос II був народжений від побічної дружини фараона. Жінка не могла зайняти престол, тому це зробив Тутмос II та одружився зі своєю сестрою Хатшепсут для легітимації влади. На той час їй було не більше 12–13 років. Такі внутрішньо-сімейні союзи створювались переважно для збереження влади всередині династії. Вони мали суто офіційний характер і не передбачали якогось пишного святкування (Cooney, 2014, pp. 85–86). Хатшепсут займала високе положення при дворі ще з дитинства, завдяки своєму царському походженню. Батько, Тутмос I, вже тоді представляв її як "спадкоємиця" *iry-pat wrt*. Не зникають титули і під час правління Тутмоса II. Це контрастує з подальшим згадуванням її як "царя" (Redford, 1967, р. 55), про що йтиметься пізніше.

У шлюбі Хатшепсут народила доньку Нефрура. Її зображення присутнє на третьому пілоні храму Амона в Карнаці. Також оповідається сцена отримання Тутмосом II корони – регалій влади, на інших фрагментах стовпа ми бачимо Хатшепсут та Нефрура, які приймають "подих життя" від бога. Можливо, це зображення було створене після смерті Тутмоса II. Це вкотре доводить масштабність впливу Хатшепсут на владу фараона, навіть за його правління. Нефрура, як і мати, мала суто царське походження та особливе положення, про що свідчить титулатура "Дочка Царя", "Дружина Бога", а іноді і "Володарка двох земель" та "Леді Верхнього та Нижнього Єгипту" (Shaw, 2002, pp. 227–229).

Якщо конкретне положення Хатшепсут часів правління батька, Тутмоса I, ще зрозуміле, то при Тутмосі II, враховуючи недовготривалість його перебування при владі, чітке трактування залишається проблематичним. Єдиним джерелом, що може допомогти нам вирішити це, є стела коронації фараона. На ній ми бачимо бога Ра, який проводить церемонію, перед ним стоїть Тутмос II. Одразу за його спиною знаходиться Яхмес-Нефертарі, яка фактично стає регентом та отримує титул "Мати Царя". Третьою особою зображено Хатшепсут, уже в ролі "Дружини царя". Таким чином, можливо, Тутмос II не сприймався як повноцінний правитель, і усю повноту влади взяли на себе жінки, Яхмес-Нефертарі та Хатшепсут. Ймовірно, це було зумовлено поганим здоров'ям фараона. Мумія правителя, що була виявлена у 1881 р. в одній із схованок у Дейр ель-Бахрі, мала помітні плями на шкірі та рубці, що дозволяє припустити наявність довготривалої хвороби (Smith, 1912, pp. 28–29). Правління Тутмоса II дозволило Хатшепсут

проявити свої здібності у веденні державних справ та завдяки титулу "Дружина Царя" закріпити право на владу.

Після смерті Тутмоса II, влада переходить до рук його сина, Тутмоса III (1479–1425 рр. до Р.Х.) від другої дружини Ісіді. Проте нащадок був надто молодим, його регентом стала Хатшепсут (1472–1458 рр. до Р.Х.). Безумовно, Хатшепсут була освіченою жінкою та вправно орієнтувалась у державних справах ще за часів правління свого чоловіка, Тутмоса II. Факт передачі влади малолітньому синові, Тутмосу III, та призначення регентом Хатшепсут зображено написами у гробниці архітектора, "Скарбника володінь Амона", "Наглядача за роботами у Карнаці" – Інені (Sethe, 1906, IV 59.13–60.11.):

"Він (Тутмос II) здійнявся до небес та об'єднався з богами."

Син його зайняв його місце як Цар Двох Земель, подібно його предку.

Його (Тутмоса II) сестра, Дружина Бога, Хатшепсут, Опікується справами Двох Земель, Єгипет схилив голову."

Це джерело дійсно є знаковим свідченням про позитивне ставлення впливових осіб до цариці та зосередження влади в її руках. Цікавим є й те, що фактично ім'я нового фараона не згадано, а лише виділено особливу роль Хатшепсут. Не слід забувати і той факт, що матриархальні тенденції в єгипетському престолонаслідуванні були присутні. Цариця відстоювала своє право, шляхом її знатного походження від "Дружини Царя" та "Сестри Царя" Яхмес. Тим самим висвітлюючи Тутмоса III як менш гідного зайняти престол.

Варто зазначити, що на початку спільного правління, як і при Тутмосі II, регент не намагається усунути чи дискредитувати Тутмоса III як фараона. На стелі у Берлінському музеї (Robins, 1993, р. 43) цариця має титули "Донька Царя, Дружина Царя, Дружина Бога, Хатшепсут, нехай живе вона !" (Sethe, 1906, pp. 143–144). Проте ще до офіційної коронації, близько 7-го року, регент вносить певні корективи у власну титулатуру, проводить обряди перед Амоном та будує святилища. Після коронації зображення Хатшепсут, навіть якщо вони мали чіткі чоловічі риси, супроводжувались жіночими закінченнями та детермінативами: *nrt* "жінка Гор", *nTrt nfrt* "Досконала богиня", *sAt ra* "Дочка Ра".

Традиційно, кожен фараон, мав обрати собі п'ять імен:

1. Хорове ім'я – *wsrt-kAw* – "Могутність бика". Тут слід звернути увагу на нове написання *kA* – бик, у тому числі і за перших фараонів XVIII династії, був символом суто чоловічої влади фараона. За Тутмоса I та Тутмоса II доповнювалось прикметником *kA nxt* – "сильний бик". Хатшепсут вирішує змінити цей канон, додавши закінчення *w*, тим самим фемінізувавши титул.

2. Небті ім'я – *wAdt-rnpwt* – "У розквіті літ". Це ім'я раніше згадувалось і Тутмосом I як альтернатива "Золотого імені", цариця додала закінчення жіночого роду – *t*.

3. Золоте ім'я – *nTrt-haw* – "Прояв божественності". Формулювання такого варіанту імені зустрічалося і в попередніх династіях. Також Тутмос III використовує частину *xaw* – *Dsr-xaw*.

4. Тронне ім'я – *mAat-kA-ra* – "Маат-Ка-Ра". Маат-Ка-Ра є найбільш застосованим ім'ям цариці після "Хатшепсут". На думку багатьох дослідників, саме згадка богині Маат є зв'язком з її божественним походженням та подальшою легітимацією влади.

5. Особисте ім'я – *HA-t-Spswt* та *HA-t-Spswt Xnmt-jmn* – "Перша серед благородних жінок", "поєднана з богом Амоном". У другому варіанті написання ім'я Хатшепсут

додала прикметник *Xnmtjmn* – "прийнята (поєднана з) Амоном", що підтверджує її зв'язок зі своїм божественним батьком, посилюючи культ Амона. Як і попередні правителі, Хатшепсут активно використовувала свої імена, зображення та тексти для легітимації та утвердження себе як жінки-фараона (Robins, 1999, pp. 103–112).

Навіть незважаючи на те, що коронація цариці відбулась не раніше 7-го року правління Тутмоса III, акумуляція її царських повноважень, властивих лише фараону-чоловікові, відбувається значно раніше. Серед них варто виділити особисте проведення царицею священних обрядів перед Амоном-Ра. На вапняному блоці, знайденому 1930 р. А. Шевріє у Карнаці, Хатшепсут зображена в одязі цариці, проте з титулами фараона – "Царь Верхнього та Нижнього Єгипту", "Володар здійснення ритуалу Мааткара, нехай вона живе!" *nsw bity nb ir(t) xt MAat-kA-Ra 'nx.t't* (Chevrier, 1934, p. 172). Також на голову покладена корона-атеф, а в руках тримає жертівні посудини. Це є свідчення надзвичайного поєднання жіночих та чоловічих атрибутів влади.

Сьомий рік регентства стає дійсно знаковим – Хатшепсут проголошує себе повноцінним фараоном. Все частіше зустрічаються написи з використанням закінчень чоловічого роду, в поєднанні із жіночими епітетами. Наприклад, у текстах поминального храму "Джесер Джесеру" в Дейр ель-Бахрі (Блок в "Червоній Капелі" № 150, південна стіна вестибюлю, 4-й регістр): "Милостива богиня, володар Обох Земель, Мааткара, правителька Фів" *nTrt nfr(t) nb tAwy MAat-kA-Ra HqAt WAsT*. Цілком можливо, що таке переіменування було зумовлено саме зміною статусу Хатшепсут. Скульптури зображували жінку-фараона у вигляді чоловіка з атрибутами царської влади. Проте жіночий рід був невід'ємною частиною Хатшепсут, якщо під час виконання царської ролі і використовувались суто чоловічі титули, то в поєднанні з жіночими епітетами чи закінченнями. Тому не залишається сумнівів, що такий спосіб запису був особистим побажанням цариці, а не банальною помилкою писарів.

Оскільки для коронації Хатшепсут, як і будь-якому іншому фараону потрібна була цариця – дочка Нефрура отримує титул "Дружина царя" *Hmt nTr*. Відомо, що наставником дівчинки був вельможа Сенмут, який мав титул "Керівник будинку Доньки Царя (Нефрура)". На сьогодні, відомо близько 25 статуй, де їх зображено разом. Про високий статус доньки Хатшепсут свідчить також напис зі сцени жертвоприношення Амону: "Донька Царя, любима ним, (Нефрура), нехай живе вона, [подібно] Ра!" (Gabolde, 2005, p. 35). Інші титули присутні у головному святилищі храму в Дейр ель-Бахрі: "Володарка Обох Земель" *nbt tAwy*, "Господарка Верхнього та Нижнього Єгипту" *Hnwt Smaw-mHw* (Sethe, 1906, p. 391, 406). Відсутність прямих згадок Нефрура між 11-м та 16-м роком правління настановує на припущення можливої смерті цариці (Redford, 1967, p. 86). Відповідно до наведених вище свідчень можемо припустити, що статус Нефрура в період регентства та царювання матері прирівнювався до співправительки чи спадкоємиці. Можливо, Хатшепсут готувала доньку до заміни себе на троні, але рання смерть цариці завадила цим планам.

Для ще більшого затвердження свого права на престол Хатшепсут вирішує використати не лише ім'я свого земного батька – Тутмоса I, а й божественного – Амона. Одними з найбільш знакових джерел є сцени її

зачаття та народження на стінах поминального храму у Дейр ель-Бахрі (Breasted, 1906, pp. 187–212):

"Прокинулась вона (Яхмес) від пахоців Бога,

Та засміялась в присутності Його Величності.

Він (Амон) був палкий до неї. Він віддає їй своє серце.

Дозволив побачити себе у вигляді Бога, коли повстав перед нею.

Вона раділа, побачивши Його красу, його любов, що пройшла через її тіло.

Палац пройнявся пахощами Бога, немов (з) Пунту.

Дозволила вона робити Йому, що Він забажає. Поцілувала Його."

У продовження ідеї релігійної пропаганди як засобу легітимації влади варто зупинитись на програмі будівництва Хатшепсут. Велику кількість архітектурних проєктів вона довірила своєму помічнику Сенмуту. Безумовно, він був важливою людиною при дворі, що підтверджувалось його титулами "керівник робіт Амона", "наглядач над усіма роботами царя" тощо. Архітектор контролював будівництво храмів у Луксорі, Карнаці та Дейр ель-Бахрі. Про його особливий статус свідчить також значна кількість його статуй. Варто згадати, що піднесення чоловіка у суспільстві відбулось ще до володарювання Хатшепсут. Відомо, що він походив зі звичайної сім'ї, знайдена гробниця його батьків – Рамоса та Хатнофер, що датується 7-м роком правління Тутмоса III та Хатшепсут.

Повертаючись до програми будівництва жінки-фараона, варто зазначити, що вона була дійсно важливою як поклоніння богам шляхом спорудження храмів та святилищ, численних жертвоприношень та свят. Інноваційним досягненням храмового будівництва вважається Дейр ель-Бахрі "Джерес Джесеру", що датується близько 7–9 роками правління Хатшепсут. Звичайно, головною метою його створення було возвеличення культу Амона. Проте існує певна кількість вітварів і святилищ, які були присвячені предкам та загальному пантеону єгипетських богів. Це послугувало одним з аргументів для обрання саме даного місця під будівництво. Територія між скелями була дійсно популярним місцем на західному березі Фів. Саме тут відбувалося святкування свята Долини. Храм являє собою три великі тераси з пандусами, що їх розділяють. Тераси слугували своєрідною великою "сценою", прикрашеною красивими статуями та сфінксами цариці, яка як і її батько, Тутмос I, показала себе в образі бога Осіріса. На стінах храму дослідниками знайдені описи сцен божественного союзу цариці Яхмес та Амона, самого будівництва та військово-торгівельної експедиції цариці до Пунту, на 9-му році правління (Cooney, 2014, p. 197).

Характерною особливістю перших фараонів XVIII династії було розширення та прикрашення святилищ Амона-Ра у Карнаці. Це стало своєрідною запорукою благоустрою та відновлення країни після вигнання гіксов. Там Хатшепсут побудувала каплицю із кварцу для збереження священного човна Амона (Усерхатамон). Не менш важливими архітектурними пам'ятками Карнакського храму є два гранітні обеліски (зберігся лише один), споруджені на 16-му році правління. Проте програма будівництва у Карнаці не обмежується лише храмом Амон-Ра. Не слід забути також про проведені роботи у кварталі Монту, храм Птаха та ін. Усю глобальність планів Хатшепсут зображує територіальна поширеність будівництва: Гермопіль, Гермонтіс, Ель-Кусе, Арманте, Медамле, Спеос-Артемідос тощо. Хатшепсут розпочала дійсно масштабні архітектурні проєкти на всій

території Єгипту, включаючи Нубію. Проте найбільш важливим залишилось будівництво у Фівах. Мааткара мала на меті переконати єгиптян не лише у беззаперечному процвітанні країни та у милості богів до неї. Це був засіб не лише релігійної пропаганди, а й підтвердження економічної спроможності фараона керувати країною.

Жінка-фараон була відома не так своїми військовими кампаніями, як торговельними. Із подорожі до Пунту, на 9-му році, було привезено велику кількість екзотичних речей: слонову кістку, мавп, пір'я та яйця страуса, чорне дерево, ладан та ін. Усі ці сцени зображувались на стінах поминального храму Дейр ель-Бахрі та чудово виконали поставлене перед ними завдання. Божественність цариці була підкріплена її здатністю відродити єгипетську землю, добувши рідкісні товари із "землі богів" (Graves-Brown, 2010, p. 152). Сьогодні досі присутні дискусії щодо точного знаходження країни Пунт. Існують припущення, що це може бути територія сучасних країн Сомалі чи Еритреї вздовж берегів Червоного моря. І раніше здійснювались подорожі на ці землі: Сахуре (V династія), Пепі I (VI династія), Менхутеп II (XI династія), Аменемхет I (XII династія), Сенвосрет (XII династія) (Cooney, 2014, p. 183). Вдало проведена експедиція до Пунту дозволила Хатшепсут закріпитись як успішний державний діяч та задовольнити привезеною екзотикою фіванське жрецтво. Але найголовнішим стало підношення дарунків богу Амону особисто царицею, що вкотре мало підтвердити божественне походження Хатшепсут та схвалення її правління.

Померла Хатшепсут близько 1458 р. до Р.Х., на 22-му році свого правління. Існують різні теорії щодо можливої причини її загибелі. Жінка мала численні проблеми зі здоров'ям, зокрема хворі зуби. Можливо, саме через часте застосування ліків вона отруїлась. Відомо, що жінка-фараон спорудила собі дві гробниці. Перша розташовувалася у скелі Така ель-Зейд, проте її було виявлено лише з порожнім саркофагом цариці. Інша гробниця (KV20) побудована на західному березі Нілу, у Долині Царів. Вона вміщала два саркофаги, один її батька Тутмоса I, а інший самої цариці. Саме Говард Картер, що знайшов гробницю у 1903 р. (Reeves, 1990, p. 13), зауважив, що Хатшепсут поховала разом із собою мумію батька, яку згодом було перенесено до іншої гробниці (KV 38). У 2007 р. єгиптолог Захі Хавас зумів точно ідентифікувати мумію Хатшепсут серед інших, що зберігались у Каїрському музеї. Вдалось йому це завдяки проведеному ДНК-тесту із знайденим зубом в особистій шкатулці цариці. Вчений також зазначив, що саме через це запалення у ротовій порожнині відбулося смертельне зараження крові.

Після розгрому лівійців та "народів моря" фараоном Мернептаха (1213–1203 до Р.Х.) до влади прийшов його син, Сеті II (1200–1194 рр. до Р.Х.). Цей період супроводжувався, зокрема, боротьбою за престол з іншим претендентом – фараоном Аменмесом (1200–1187 до Р.Х.), ймовірним узурпатором. Підтвердженням цього є той факт, що царська гробниця Сеті II (KV15) було розгромлено, а ім'я правителя стерто. Відомо про втрату контролю Сеті II над Верхнім Єгиптом протягом третього та четвертого років правління. Усього фараон правив близько шести років. І майже половину цього терміну відбувалося паралельне правління Аменмеса на території Верхнього Єгипту та Нубії. Згодом Сеті II знищить велику кількість згадок про свого конкурента та тексти в гробниці Аменмеса (KV10) (Yurko, 1979, p. 15–31).

Серед досягнень фараона Сеті II можна виділити будівництво храму богині Хатхор та розширення видо-

бутку міді у Долині Тімна, Ідумея. Відомо про двох його дружин: Таусерт та Тахат. Деякі дослідники зазначають, що Аменмес міг бути сином Тахат та Сеті II (Dodson, 2004, p. 179, 183). Точних підтверджень цьому немає. Проте відомо про ще одного сина фараона – Сеті-Меренптаха. Він помер у юному віці, близько четвертого року правління Саптаху. Як ми бачимо, правління Сеті II не було довготривалим, він помер близько 1194 р. Якщо мумія з маркуванням CG 61037 в Єгипетському музеї в Каїрі належить йому, це свідчить про те, що він був ще молодим чоловіком, коли помер. Причина його смерті поки невідома. Через це можемо припустити, що на момент смерті чоловіка Таусерт було близько 20 років. У цей період спостерігається значна децентралізація, а політичні еліти отримують все більше впливу на життя держави. Зменшується і роль союзів між братом та сестрою, задля збереження влади династії. З часом це провокує недовіру до цариць, що впливає на можливість останніми поширювати свій політичний вплив.

Походження цариці Таусерт точно не відоме. Вона не володіла титулом "Донька царя" і, можливо, не була царської крові. Але під час свого правління Таусерт часто підкреслювала своє ставлення до відомого попередника Рамзеса II, ймовірно, могла бути його онукою (Clayton, 1994, p. 158). Гомер у поемі "Одіссея" згадує царя на ім'я Поліб та його дружину Алькандру, які проживали в єгипетських Фівах під час Троянської війни. Грецький історик Джордж Синцеллус, у свою чергу, зазначає, що наприкінці XIX династії жив Туорис, якого Гомер і називає Полібом, та правив близько семи років. Цікомим імовірно, що саме це ім'я відображає Таусерт. Хоча Єгипет не постраждав від війни, спалення та пограбування його міст, які відбувались на Кіпрі, Анатолії, Сирії та Палестині, його близькосхідні союзники зазнали значних втрат. Як наслідок – торгівля занепадала, а поставки металів і предметів розкоші скоротилися, що згодом спричинило завершення найбільшого періоду процвітання Стародавнього Єгипту. Загальноприйнятою датою завершення Троянської війни є 1183 р. до Р.Х., що збігається з періодом правління Саптах і Таусерт.

Після смерті Сеті II його престол успадкував непрямий нащадок Саптах (Tyldesley, 2006, p. 166). Існує версія, що він був сином Меренптаха, оскільки початкове ім'я було Меренптах-Саптах. Він був замалим, тому його регентом стала цариця Таусерт. У пізніші часи ім'я Саптах було опущено з різних типів офіційних записів, його ніби й не існувало. Подібна ситуація була колись з ім'ям Тутанхамона, оскільки масово знищувалася пам'ять про його батька Ехнатона. Отже, подібне викреслення з історії Саптаху допускає можливість того, що він міг бути сином Аменмеса, який вважався ворогом. Точних даних про батька Саптаху досі не виявлено. Основним титулом у період регентства Таусерт (крім її звичайного титулу "Велика дружина царя") був *ta grat aAt n ta nb* – "Великий регент усієї землі". Очевидно, що Саптах мав бути єдиним можливим кандидатом на престол після смерті короля Сеті II, оскільки після смерті Саптаху жоден інший єгипетський цар не змінив його. Таусерт не могла претендувати на владу власними силами, вона не була ні донькою, ні сестрою, ні матір'ю царя. Цариця була лише вдовою фараона Сеті II.

У такий непростий час помічником у управлінні державою для Таусерт став канцлер Бей. Його рідкісне ім'я свідчить про сирійське походження, він діяв на політичній арені близько чотирьох років (Dodson, 2004, p. 183). За часів фараона Сеті II Бей був писарем та служив при

дворі царя – *sS nswt* та *wdpw nswt*. Але під час правління Саптах Бей більше не згадує ці титули і замість цього записується під дуже престижним титулом "канцлера Єгипту". Це означає раптове підвищення його статусу та влади, але причина цього невідома. Інші записи часів Саптах називають Бея "єдиним товаришем, великим канцлером усієї землі" *imy-r xtmty n tA r Dr.f*. Варто згадати про рельєф, де він зображений такого самого розміру, як фараон та цариця. Можливо, вперше в єгипетському мистецтві було зображено простолюдина таким чином. Бей також підтримував регента подібно тому, як це робив Сенмут у часи Хатшепсут. Як і Сенмут, Бей просто зникає. Після цього Таусерт стає самостійним регентом та зана як "Донька Ра, Таусерт обрана богинею Мут" (Tyldesley, 2006, p. 164). Майже одразу після Бея загинув і Саптах. Згадки про нього були знищені, на стінах гробниці цариці ім'я Саптах було замінено на Сеті II, а її саму названо жінкою-фараоном. Мумія Саптах належить підлітку, зростом 1,6 м, 16 років. У нього було кучеряве рудувато-русяве волосся і досить вузький орлиний ніс. Його ліва нога була деформована, і він, можливо, страждав на поліомієліт. Якщо ідентифікація мумії правильна, фараон, мабуть, був маленькою дитиною за часів Меренптаха і приблизно десятирічним, коли помер король Сеті II.

Розглянутий період був складним. Від приходу до влади Сеті II і до смерті Саптах ситуація лише погіршувалася. Не останньою причиною слугувала постійна боротьба між спадкоємцями за престол. Під час такого хаосу активізувалися політичні еліти, що намагалися де-стабілізувати ситуацію, просуваючи децентралізацію та віддалення фараона від реальної влади. Така криза, відсутність фактичного спадкоємця, руйнування статусу фараона потребувала нового правителя. Цариця Таусерт протягом багатьох років була залучена до державних справ, спочатку як підтримка Сеті II та Саптах, потім як жінка-фараон, із самостійним царюванням протягом близько двох років.

Без спадкоємця цариця Таусерт мусила очолити державу самостійно. Її можна порівняти з Хатшепсут, окрім її короткого правління та меншого впливу. Таусерт правила самостійно лише близько двох років, коли країна вже занепадала. Інфляція, дефіцит продовольства та заворушення призвели до політичної нестабільності. Відомо, що Саптах був слабким та неефективним правителем, який залишив мало згадок про себе і про якого невдовзі взагалі забули (Cooney, 2018, p. 244). Його слабкість могла бути суто фізичною причиною. Після огляду та дослідження його збереженої мумії науковці виявили одну викривлену стопу та атрофовану голівку, що свідчить про те, що він страждав або від клишоногості, або, швидше за все, від наслідків дитячого поліомієліту. Протягом усього свого короткого правління Саптах керувався порадами його впливової мачухи. Таусерт була залучена до управління Єгиптом протягом декількох років (з 1200, або 1209, до 1186 р. до Р.Х.). Значно довше, ніж належало тимчасовому правителю (Wilkinsin, 2012, p. 27).

Таусерт володіла титулом *Hmt nTr* – "Дружина бога Амона" (Трой, 1986, p. 171, 188). Перелік титулів жінки-фараона ми знаходимо при вході до гробниці (KV14): *R-patt, wrt Hswt, nbt bnrt mrwt, Hnwt Tmaw MHt, Hmt nswt wrt nbt tAwy* – "Спадкова цариця, гідна похвал, любима, володарка Верхнього та Нижнього Єгипту, Велика Дружина царя, Володарка двох земель". Традиційно кожен фараон мав обрати собі п'ять імен, у Таусерт вони були такі:

1. Хорове ім'я – *KA nrt mry MAat* – "Могутній бик, улюблений Маат". Вираз має форму чоловічого роду і походять

від імен "могутнього бика" Рамзеса II і Тутмоса I. Це був символ суто чоловічої влади фараона. У зміні чоловічого та жіночого роду свого імені Таусерт дотримувалася зразка, встановленого жінками-фараонам Нефрусобек та Хатшепсут.

2. Небі ім'я – *grgt Kmt waf xAswt* – "Заснування Єгипту та розгром чужинців". Одразу можна помітити схожість з подібним ім'ям Рамсеса II. Таусерт – єдиний правитель, який має таке ім'я, можливо, це зумовлено ворожим вторгненням в Єгипет або, можливо, прикордонний конфлікт з людьми з Близького Сходу.

3. Особисте ім'я (ім'я при народженні) – *tA-Wsr* – "Могутня жінка". Часто доповнюється *stp n Mwt* "обраний Мут".

4. Троє ім'я – *sAt Ra mry Imn* – "донька Ра, кохана Амона". Зустрічається також у поєднанні з типовим титулом дружини царя: *Hnwt tA mHy* – "володарка Нижнього Єгипту".

5. Золоте ім'я – на сьогодні відсутні записи, що містили б дане ім'я Таусерт.

Одне зі збережених зображень Таусерт показує її одягнутою у традиційну, для Нового царства, білу сукню з червоним ремнем. На її голові коротка перука, з короною-атеф, сонячним диском та уреєм. В її руках є два ціпи, також навколо фігури зів'яла квітка папірусу, що символізує відродження. Зображення є частиною розписаної стіни в подвійній гробниці (KV14), розділеною з її наступником Сетнахтом, одна з найбільших гробниць в Долині царів. Можна припустити, що гробниця спочатку належала Таусерт, але потім Рамзес III використав її для поховання свого батька, Сетнахта. Така зміна є досить подібною до того, що відбувалося з монументами Хатшепсут у XVIII династії.

Як і фараони-чоловіки Нового царства, Таусерт розпочала будівництво окремого помпального храму – "Храм мільйонів років". До недавнього часу вивчення храму залишалося складним, оскільки наступні фараони розібрали храм на матеріали для власних будівель. Часткові розкопки в 1896 р. під керівництвом археолога Вільяма Фліндерса спровокували помилкове твердження, що храм не був завершений. Проте з 2004 по 2011 р. у рамках проекту "Храм Таусерт" Університету Арізони, Єгипетська експедиція успішно використали наземний радар для виявлення підземних ознак зруйнованого храму. Дослідники доходять висновку, що храм Таусерт було майже завершено, і тепер вони можуть розрізнити етапи його будівництва (Wilkinson, 2012, p. 93–96).

Кінець правління Таусерт оповитий таємницею, і ми не знаємо, чи була вона усунута від влади насильно, чи померла природною смертю. Її наступником став фараон Сетнахт, засновник XX династії. Цариця була похована в царській гробниці в Долині царів (KV 14). Згодом гробницю узурпував Сетнахт, який розширив її, зробивши її однією з найбільших гробниць у Долині царів (158,41 м). Зображення Таусерт на стінах гробниці було частково знищено, задля облаштування її для повторного використання фараоном Сетнахтом (Tyldesley, 2006, p. 166). Із завершенням правління жінки-фараона Таусерт XIX династія припинила своє існування.

Дискусія і висновки

Царська влада, отримана Хатшепсут, не була наслідком узурпації, а стала можливою завдяки вдало проведений релігійній, будівельній, економічній та зовнішній політиці за час регентства, що призвело до легітимації влади як фараона. Можна чітко простежити, як під час свого правління Таусерт повторює досвід попередніх цариць (Мернейт, Нефрусобек, Хатшепсут та ін.). Всі

вони були "Дружинами царя", перш ніж отримали політичну владу над Єгиптом. Нефрусобек і Хатшепсут використовували як жіночі, так і чоловічі образи в епіграфічних джерелах. Подібно Хатшепсут, Таусерт прийшла до управління через регентство при малолітньому царю. І в обох випадках ці спадкоємці не були кровними синами цариць. Але, крім цієї подібності, для періоду Таусерт були характерні і певні відмінності з досвідом інших представниць правлячих династій. Таусерт не впоралася з основним завданням під час регентства – вберегти спадкоємця та владу династії.

Список використаних джерел

- Allen, J. P. (2005). *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*. The Metropolitan Museum of Art New York. Yale University Press.
- Breasted, H. (1906). *Ancient Records of Egypt* (Vol. II). Chicago.
- Chevrier, H. (1934). *Rapport sur les travaux de Karnak (1933–1934)*. ASAE. 34.
- Clayton, P. A. (1994). *Chronicle of the Pharaohs*. Thames & Hudson.
- Cooney, K. (2014). *The Woman who Would be King*. Crown Publishing.
- Cooney, K. (2018). *When Woman Ruled the World: Six Queens of Egypt*. National Geographic.
- David, R. (2003). *A Biographical Dictionary of Ancient Egypt*. Routledge.
- Dodson, A., Hilton, D. (2004). *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*. Thames & Hudson.
- Gabolde, L. (2005). *Monuments Décorés en Bas Relief aux Noms de Thoutmosis II et Hatchepsout à Karnak*. Mémoires de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Graves-Brown, C. (2010). *Dancing for Hathor Women in Ancient Egypt*. Continuum.
- Redford, B. D. (1967). *History and Chronology of the Eighteenth Dynasty of Egypt: Seven Studies*. Toronto University Press.
- Reeves, C. N. (1990). *Valley of the Kings*. Kegan Paul.
- Robins, G. (1999). The Names of Hatshepsut as King. *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 85.
- Robins, G. (1993). *Women in Ancient Egypt*. Harvard University Press.
- Seth, K. (1906) *Urkunder der 18 Dynastie*. J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Shaw, I. (2002). *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford University Press.
- Smith, G. E. (1912). *The Royal Mummies*. Cairo.
- Troy, L. (1986). *Patterns of Queenship*. Almqvist & Wiksell International.

- Tyldesley, J. (2006). *Chronicle of the Queens of Egypt: From Early Dynastic Times to the Death of Cleopatra*. Thames & Hudson.
- Wilkinson, R. (2012). *Tausret: Forgotten Queen and Pharaoh*. Oxford University Press.
- Yurko, F.J. (1979). *Amenmesse: Six Statues at Karnak*. Metropolitan Museum Journal 14.

References

- Allen, J. P. (2005). *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*. The Metropolitan Museum of Art New York. Yale University Press.
- Breasted, H. (1906). *Ancient Records of Egypt* (Vol. II). Chicago.
- Chevrier, H. (1934). *Rapport sur les travaux de Karnak (1933–1934)*. ASAE. 34.
- Clayton, P. A. (1994). *Chronicle of the Pharaohs*. Thames & Hudson.
- Cooney, K. (2014). *The Woman who Would be King*. Crown Publishing.
- Cooney, K. (2018). *When Woman Ruled the World: Six Queens of Egypt*. Washington, D.C.: National Geographic.
- David, R. (2003). *A Biographical Dictionary of Ancient Egypt*. Routledge.
- Dodson, A., Hilton, D. (2004). *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*. Thames & Hudson.
- Gabolde, L. (2005). *Monuments Décorés en Bas Relief aux Noms de Thoutmosis II et Hatchepsout à Karnak*. Mémoires de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Graves-Brown, C. (2010). *Dancing for Hathor Women in Ancient Egypt*. Continuum.
- Redford, B. D. (1967). *History and Chronology of the Eighteenth Dynasty of Egypt: Seven Studies*. Toronto University Press.
- Reeves, C. N. (1990). *Valley of the Kings*. Kegan Paul.
- Robins, G. (1999). The Names of Hatshepsut as King. *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 85.
- Robins, G. (1993). *Women in Ancient Egypt*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Seth, K. (1906) *Urkunder der 18 Dynastie*. J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Shaw, I. (2002). *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford University Press.
- Smith, G. E. (1912). *The Royal Mummies*. Cairo.
- Troy, L. (1986). *Patterns of Queenship*. Almqvist & Wiksell International.
- Tyldesley, J. (2006). *Chronicle of the Queens of Egypt: From Early Dynastic Times to the Death of Cleopatra*. Thames & Hudson.
- Wilkinson, R. (2012). *Tausret: Forgotten Queen and Pharaoh*. Oxford University Press.
- Yurko, F.J. (1979). *Amenmesse: Six Statues at Karnak*. Metropolitan Museum Journal 14.

Отримано редакцією журналу / Received: 23.02.23

Прорецензовано / Revised: 07.04.23

Схвалено до друку / Accepted: 11.09.23

Natalia BONDARENKO, PhD Student
ORCID ID: 0000-0003-3353-7659
e-mail: nataliyabondarenko97@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE PHENOMENON OF THE REIGN OF FEMALE PHaraohs HATSEPSUT AND TAUSER: LEGITIMATION OF POWER

Background. This article explores the phenomenon of female pharaohs' reign in Ancient Egypt, focusing on the rule of Hatshepsut and Tausert during the New Kingdom. The research delves into the historical context, cultural significance, and peculiarities of power legitimization during their reigns. By analyzing primary sources, including inscriptions, statues, and archaeological artifacts, this study aims to shed light on the unique circumstances that allowed these women to ascend the throne in a society traditionally dominated by men. The accession of Queen Hatshepsut, 18th Dynasty, challenged prevailing expectations, which required the use of various additional instruments to legitimize her power: adopting male portrayals, emphasizing divine lineage, implementing an extensive building program, military and trade expeditions, and more. Later, Queen Tausert, 19th Dynasty, who ruled during a period of political turmoil and decline, employed similar strategies. Tausert's reign serves as a contrasting example, characterized by her association with her deceased husband, Seti II, as a means of maintaining legitimacy. The article explores the complexities of Tausert's rule, including her attempts to consolidate power, overcome the influence of the powerful Theban priesthood, and the challenges she faced as a female ruler during uncertain times.

Methods. The methods of textological and critical analysis were used in the work with sources, and the translation of Egyptian hieroglyphic texts into Ukrainian was also carried out. Through a comparative analysis of the reigns of Hatshepsut and Tausert, we can understand the broader socio-political dynamics of Ancient Egypt, the shifting structures of power, religious policies, and society's attitudes towards gender roles.

Results. Hatshepsut's acquisition of royal authority wasn't a result of usurpation but rather stemmed from adept management of religious, construction, economic, and foreign policies during her regency. This led to the legitimization of her pharaoh-like power. Tausert, like previous queens such as Merneptah, Nephrosobek, and Hatshepsut, followed a similar path from being a "King's Wife" to gaining political control in Egypt, utilizing both female and male images in inscriptions.

Conclusions. This research makes contributions to creation of new hypotheses regarding the interpretation of the phenomenon of the reign of female pharaohs in Ancient Egypt. This allows a comprehensive consideration and understanding of an important aspect of the legitimization of power during the crisis periods of the political history of Ancient Egypt.

Keywords: Ancient history, Ancient Egypt, Hatshepsut, Tausert, female pharaoh, political history.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 94(477)''192/199''+070
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.156.2>

Ірина ГУМЕННА, здобувач, ст. викл.
ORCID ID: 0000-0001-5441-0249
e-mail: gumenna19@gmail.com

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна
Державний університет інфраструктури та технологій, Київ, Україна

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТСЬКИХ ТОВАРИСТВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1918–1939 рр.) ТА ЇХ УЧАСНИКІВ В ЕМІГРАЦІЇ КРИЗЬ ПРИЗМУ АНАЛІЗУ ЧАСОПИСУ "УКРАЇНСЬКИЙ СТУДЕНТ"

Вступ. Міжвоєнний період (1918–1939 рр.) для території Східної Галичини був часом боротьби за самовизначення, пошуку шляхів досягнення можливостей розвитку української освіти та науки. Українські студентські товариства були активними учасниками всіх політичних, соціально-економічних та культурницьких процесів східно-галицьких земель, особливо в період перебування цих територій у складі Другої Речі Посполитої. Власне, враховуючи умови сьогодення, важливо простежити особливості співпраці емігрантського студентства з учасниками українських товариств, які залишились у межах українських територій, а також вивчити досвід національно-культурницької діяльності українських студентських товариств як вагової рушійної сили на шляху державотворення.

Методи. Здійснюючи комплексний огляд періодичного видання та враховуючи виклики досліджуваного періоду, важливо було дотримуватись принципу об'єктивності, особливо аналізуючи дописи політичного змісту чи власні роздуми укладачів, та використовувати цілу низку методів, зокрема загальнонаукових, міждисциплінарних та власне історичних.

Результати. Проаналізовано активну діяльність українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) через вивчення періодичного видання "Український студент" наддніпрянського студентства у Празі. У часописі висвітлювалася ціла низка подій, дослідження яких допомагають оцінити внесок українського студентства Східної Галичини в національне становлення, економічний розвиток, становлення Українського університету, культурно-освітню та спортивну сфери життя українських земель. Виокремлено чинники, які перешкоджали більш якісній діяльності українських студентських товариств, такі як: брак коштів, переслідування з боку влади та ідеологічні розбіжності. Висвітлено аспекти співпраці представників інтелігенції Східної Галичини з місцевими студентськими товариствами та з їхніми представниками в еміграції з погляду дописувачів у часописі.

Висновки. На основі узагальнення дописів у виданнях простежено за співпрацю українських студентських товариств на міжнародній арені та просуванням серед європейської спільноти ідеї необхідності підтримки українського народу у його прагненні до здобуття незалежності та висвітлено непересічну роль українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) у національно-культурному житті українського народу.

Ключові слова: українські студентські товариства, Східна Галичина, часопис "Український студент", еміграція, студентські з'їзди, самостійність, допомогові товариства, Український університет.

Вступ

Українські студентські товариства Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) здійснювали активну діяльність у напрямку державотворення, підтримували боротьбу за власний український науковий та освітній простір. Однак достатньо велика когорта студентства через різного роду причини, наприклад проблеми, пов'язані з полонізацією, переслідування політичного характеру, економічні потреби, покинула територію Східної Галичини та вдалася до еміграції, зокрема в європейські держави, де не полишала своєї діяльності та підтримувала національно-культурне життя українських земель, взаємодіяла з тими студентськими товариствами, які залишились на окреслених вище територіях. Проте не лише студентство Східної Галичини покинуло терени рідної сторони, аналогічна ситуація склалась і з учасниками українських студентських товариств Наддніпрянщини. Студентство в еміграції видавало цілу низку друкованих органів, на сторінках яких відображало свої ідейні засади, закликало до підтримки українців, вело своєрідний діалог із студентськими товариствами різних історико-географічних регіонів України міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.).

Власне, сьогодні, у час захисту нашої державності важливо врахувати досвід спілкування між різними частинами українського студентства: з одного боку, між тими, хто залишився та діяв на галицьких землях, а з іншого – українськими емігрантами-студентами, як вихідцями із Східної Галичини, так і з Наддніпрянщини, простежити за їхньою взаємодією, налагоджуванням зв'язків, метою та баченням спільного майбутнього.

Водночас вивчити ідеї та тези, які трансплювало українське студентство в еміграції для європейської спільноти через свої друковані видання.

Аналіз друкованого періодичного видання це насамперед робота з першоджерелом та матеріалами дотичного характеру. Власне, проаналізовано всі номери видання "Українського студента" (Український студент, 1920–1923), які вийшли друком. Чітко помітно еволюцію періодичного видання від самописної збірки різноманітних за жанрами проб пера та окремих роздумів над долею студентства до масштабних верстових номерів, де вже простежувалась лінія впорядкування дописів згідно їх наповнення та подання. Однак, все ж, інформація часто подавалась як узагальнення, потребувала ретельної оцінки та співставлення фактажу із іншими виданнями. В окремих дописах, зокрема "Ідеали студентства", "На чужині", "Чергова проблема", можна легко простежити за політичними вподобаннями авторів, які, однак, часто залишали за собою право бути невідомими. Загалом, помітними у таких дописах є відходження від принципів певної об'єктивності оцінки тогочасної ситуації.

Стосовно історіографічних напрацювань у площині дослідження часописів українського студентства в еміграції, зокрема, варто виділити доробки Н. Брайлян (Брайлян, 2014), яка проаналізувала низку видань студентів-українців в еміграції, зазначивши кількісні параметри та порічний реєстр. О. Гуменюк (Гуменюк, 2016) вдається до всебічного дослідження українських молодіжних організацій в еміграції та їх внеску у світові процеси досліджуваного періоду, а напрацювання М. Шуварик (Шуварик, 2013) розкриває питання рідкіс-

© Гуменна Ірина, 2023

них і нечисленних видань українського студентства в еміграції та загалом оцінює становище студентів за межами рідних земель. Однак внесок та особливості взаємодії студентів-українців товариств Східної Галичини із власними представниками в еміграції, а також із вихідцями з Наддніпрянщини, трансляція їхніх ідейних засад і конкретних прикладів діяльності для європейського читача потребує більш детального аналізу та дослідження.

Мета та завдання дослідження. З огляду на актуальність задекларованої теми метою дослідження є аналіз ідей та напрямків діяльності українських студентів-емігрантів із східно-галицьких земель та, власне, українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) крізь призму інформаційних джерел студентської молоді з Наддніпрянської України, на теренах європейських держав та висвітлення специфіки їхньої взаємодії у друкованому органі наддніпрянців – "Український студент".

Об'єктом дослідження поставатимуть державотворчі процеси на землях Східної Галичини та тенденції, притаманні для тогочасної міжвоєнної Європи (1918–1939 рр.), а також національно-культурна сфера діяльності українських студентських товариств.

Предметом вивчення є діяльність українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) як в еміграції, так і, власне, учасників товариств на вищезазначених територіях, їх місце в національно-культурному житті Східної Галичини через друкований орган студентів-емігрантів з Наддніпрянщини – "Український студент".

З'ясування мети, об'єкта та предмета дослідження ставить перед нами такі завдання: розглянути джерельну базу, яка висвітлює взаємини студентів-емігрантів та українських студентських товариств східно-галицьких земель, зокрема періодичне видання "Українських студент"; простежити місце даного друкованого органу у висвітленні подій становлення національно-культурного життя Східної Галичини задекларованого періоду та донесенні думок українського студентства до європейської спільноти.

Методи

Стрижневими принципами наукового дослідження є: історизм, за допомогою якого показано взаємозумовленість конкретно-історичних обставин діяльності українських студентських товариств Східної Галичини досліджуваного періоду; об'єктивний аналіз подій і фактів, незалежно від політичних, партійних чи ідеологічних нашарувань. Теоретичною базою емпіричного аналізу проблеми є теорія наукового пізнання світу, що виявляє себе в дослідженні через вироблення об'єктивних знань про дійсність, у якій ґенезували представники українських студентських товариств у межах Східної Галичини та в еміграції та яка спонукала їх до певного роду сфер діяльності чи продукування ідей. В основу розвідки покладено сукупне застосування загальнонаукових методів: конкретизації, історичного, узагальнення; власне історичних: проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного; міждисциплінарних: статистичного, системно-структурного. Їх цілеспрямоване й комплексне застосування сприяло всебічному аналізу задекларованої проблеми історичного дослідження.

Результати

"Український студент" – це періодичний орган українського студентства з Наддніпрянської України у Празі. Виходив часопис у 1920 та 1922–1924 рр., проте події та особливості діяльності і співпраці студентів, описані у зазначених роках періодичного видання, мали проло-

нгацію впродовж усього задекларованого в меті періоду дослідження. Вважається, що аналізоване періодичне видання було одним із найінформативніших за наповненням, поряд із "Студентським вісником", "Студентським голосом", "Чорноморем", де висвітлювалися спогади студентів-емігрантів та особливості їхньої співпраці з місцевими університетськими товариствами, а також з українськими студентськими товариствами Східної Галичини (Брайлян, 2014, с. 75; Гуменюк, 2016, с. 19–20). Варто зазначити, що на більшій частині випусків "Українського студента" зазначалось, що часопис являє собою орган вільної думки українського студентства.

Важливо наголосити, що існування друкованих періодичних органів на теренах Чехо-Словаччини підтримувалось політикою президента республіки Т. Масарика, який одним із своїх завдань вважав протекціювання наукових кіл та студентства в еміграції, сприяв їх становленню як жителів держави, допомагав зберегти студентству "неперервність культурної та освітньої традиції" із своєю Батьківщиною (Шуварик, 2013, с. 104).

Студенти-українці, які укладали та видавали часопис у Празі, наголошували, що не перебувають у прихильності до жодної політичної течії і їх провідним завданням є консолідувати всіх студентів-емігрантів з різних куточків України лише задля однієї мети – досягнення "неподільної самостійної України" (Український студент, 1920, вип. 1, с. 2).

Однак зайняти повністю аполітичну позицію авторам дописів періодичного видання не завжди вдавалось. Оцінюючи ідеологічне спрямування українського студентства Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) у одного з укладачів, який не залишив відомостей про себе, простежуються виражені соціалістичні вподобання та висвітлення власної думки щодо націоналістично налаштованої молоді. Зокрема, дописувач стверджує, що національно-орієнтоване студентство доволі численне у своїй кількості, проте дуже "бідне інтелектуально", а прихильники соціалістичної ідеології, хоч перебувають у меншості, проте активніші в кількості рефератів та опонуванні на дебатах. Автор також критикує національні пориви студентства Східної Галичини, які, на його думку, завели українські студентські товариства "в глухий кут" (Український студент, 1922, вип. 2, с. 18). Водночас варто наголосити, що товариства студентів на східно-галицьких землях мали дуже широкий спектр політичних вподобань та ідеологічних орієнтирів: від соціалістичних до крайніх правих, проте їх об'єднувало бажання мати свою державу, але відрізняло бачення її подальшого розвитку.

Часопис підтверджує, що незважаючи на різницю в політичних вподобаннях, студенти в еміграції систематично збирались разом на різноманітні конференції та з'їзди для обговорення важливих питань не лише політичного, а й економічного та культурно-освітнього характеру. Наприклад, 17–22 квітня 1922 р у Празі відбулася конференція заступників українських студентських товариств в еміграції. Як повідомляє "Український студент", на конференції були представники як студентів з Наддніпрянщини, так і делегати від українських студентських товариств Східної Галичини, які підносили питання співпраці та донесення до європейської спільноти необхідності підтримки українського населення у його боротьбі за самостійність (Український студент, 1922, вип. 1, с. 9).

В окремих випусках "Українського студента" маємо можливість читати заклики до переосмислення історичних умов, у яких відбувався розвиток студентів-емігрантів з різних частин України, прохання відкинути

всі фактори, які роз'єднують галичан з наддніпрянцями, та зосередитись на конкретній діяльності, яка б допомагала рухатись до самостійності (Український студент, 1922, вип. 2, с. 20).

Важливим питанням повсякдення українських студентських товариств Східної Галичини були і проблеми існування вищих навчальних закладів. В окремих випусках часопису 1922 р. активно обговорювались питання створення та існування Українського університету у Львові. Емігранти з Наддніпрянщини вітали активну позицію українських студентських товариств у Східній Галичині міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.), особливо їхній внесок у національно-культурне життя. Діяльність Українського університету давала змогу зберігати та примножувати українську інтелігенцію, підтримувати розвиток української науки та шкільництва.

Аналізуючи відомості про місце Українського університету в історії міжвоєнної Східної Галичини (1918–1939 рр.), варто наголосити на дієвій ініціативності, власне, представників українських студентських товариств у заснуванні установи "університетської самоосвіти". Зокрема, як свідчить автор статті часопису "Український студент", розпочались перші лекції "самоосвіти" взимку 1920 р., тоді їх викладало лише 3 професори, а українське студентство часто цей період ще не позиціювало як університетську діяльність, а як таємні курси. Проте з початку 1921 р. вже нараховуємо 9 викладачів, а з квітня – 13, тому саме з цього часу представники українських студентських товариств Східної Галичини зазначають, що навчаються в Українському університеті (Український студент, 1922, вип. 1, с. 10–11).

Згідно із статистичними даними, які озвучувались на "Конференції європейської допомогової студентської акції", де делегатом від студентських товариств був Лемішка, у так званих катакомбних університетах Східної Галичини навчалось 1325 студентів, що належали до різних українських студентських товариств (Український студент, 1922, вип. 1, с. 14).

Проте, чим активніше українські студентські товариства Східної Галичини міжвоєнного періоду діяли, сприяли розвитку Університету та поширювали національні ідеї, тим частіше отримували опір від влади. Емігранти-наддніпрянці ділились інформацією про ці реакційні події, яку отримали від студентів Східної Галичини: "Десятки розстріляних, тисячі арештованих і сотки засуджених до в'язниці в Галичині, щоденні труси й безчисленні арешти... ще ні в який період на собі українське населення в Східній Галичині не знало" (Український студент, 1922, вип. 5, с. 68). Делегати з Галичини у конгломераті зі студентами-емігрантами через дописи у часописі, у зв'язку із вищезазначеними подіями, звертались із закликом до європейської спільноти та до всього студентства в еміграції: "[...] кличемо все студентство на мітинги – протести, кличемо на вулиці, щоб маніфестувати перед усім світом знущання [...] над нашими товаришами і цілим народом" (Український студент, 1922, вип. 5, с. 70). Такі заклики лунали, за словами укладача статті, через викриття низки таємних аудиторій для навчання, а також через арешти близько 700 студентів-учасників українських студентських товариств Східної Галичини (Український студент, 1922, вип. 5, с. 71).

Для того щоб заручитись ще більшою підтримкою від місцевого населення та переконати європейську спільноту у важливості допомоги українським студентським товариствам Східної Галичини у їх боротьбі за Університет, Центральне бюро преси й пропаганди

професійної організації українського студентства у Львові у 1923 р. випустило книгу Василя Мудрого "Боротьба за огнище української культури в Західних землях України", яка містила 132 сторінки. Власне, "Український студент" взявся за справу поширення інформації про цю книгу та розмістив її огляд у своєму виданні, наголосив, що у книзі розкрито історію боротьби за Університет та показано місце українського студентства Східної Галичини у розвитку вищої української школи, що може слугувати гідним прикладом для боротьби студентів з інших історико-географічних регіонів України (Український студент, 1923, вип. 1–2, с. 119).

Окрім уваги до діяльності українських студентських товариств на теренах Східної Галичини, "Український студент" наводить цілу низку різноманітних статистичних даних, які відображають кількість українського студентства, учасників різних східно-галицьких студентських товариств, які, здебільшого, через репресивну політику влади покидали рідні землі та емігрували за кордон. Наддніпрянські укладачі періодичного видання свідчать, що галицьке студентство найчастіше гуртувалось у Відні, Берліні та Варшаві. Зростання чисельності емігрантів будемо прослідковувати з 1923 р., після Ради послів Антанти, зокрема, наводиться цифра, що за рік чисельність збільшилась на 85 відсотків, і це лише серед учасників товариства "Січ" (Український студент, 1922, вип. 5, с. 73).

Як вже зазначалось, учасники українських студентських товариств Східної Галичини, які у міжвоєнний період вимушено перебрались за кордон, не припиняли там своєї ні освітньої, ні наукової, ні політичної діяльності. "Український студент" подає відомості, що, наприклад, у освітньо-науковій сфері студенти організували свої закордонні товариства та секції за інтересами: правничу, філософську та навіть есперантистську. Вікова градація українського студентства із Східної Галичини теж доволі зацікавлює, зокрема, більшість студентів належали до більшого від середнього віку, тобто понад 30 р. – 69 студентів, більше 22 років – 232, молодших 22 років – 36, а 41 студент свого віку не зазначив. А стосовно релігійної належності, то до греко-католиків відносило себе 243 студенти, решта були римо-католики, православні та 3 атеїсти (Український студент, 1922, вип. 5, с. 74).

Так, здебільшого українські студентські товариства в еміграції не були численні, у Відні, наприклад, товариство "Драгоманівська громада" у 1922 р. налічувало 40 членів. Проте загалом із Галичини у Відні проживало 295 студентів, з Буковини – 60, вони одразу намагались теж утворити товариства в містах, де осідали і продовжувати свою діяльність. Студентські товариства українців-галичан у 1922 р. провели "31 відчит, 5 концертів, 3 чайні вечори, 4 вечорниці". До українського студентського галицького емігрантства часто приїжджали представники української інтелігенції та дискутували або зачитували свої реферати. Серед них були: проф. Рудницький, д-р Лазарук, д-р Цегельський, проф. Грушевський, д-р Дністрянський та д-р Кость Левицький (Український студент, 1922, вип. 5, с. 74).

Українські студенти Східної Галичини у 20-х рр. міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.), за даними "Українського студента", проживали і на теренах Німеччини, зокрема в Берліні. Там студентство гуртувалось навколо "Спілки українського студентства", яка об'єднувала 95 учасників, з яких 11 були з Галичини, та "Академічної громади", яка налічувала 35 студентів. Учасники "Спілки" мали у своєму розпорядженні бібліотеку, яка налічувала 200 примірників книг. У Данцигу теж були това-

риства, де знайшли свій прихисток учасники українських студентських товариств Східної Галичини, зокрема "Союз Українських студентів – Основа" (Український студент, 1922, вип. 5, с. 75). Загалом, якщо підвести підсумки у статистичних підрахунках, то найменше затримувались студенти-емігранти, які належали до українських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду саме на території власне Польщі, наприклад, на початок 1921 р. товариства українських студентів "Союз українських студентів емігрантів в Польщі" та "Студентська громада" налічували 432 учасники, але вже до кінця року приблизно 90 відсотків від чисельності перебиравось в інші держави (Український студент, 1922, вип. 5, с. 76).

Студентські товариства українців Східної Галичини через своїх представників в еміграції, за свідченням редактора "Українського студента", активно закликали звернути увагу на українців та їхні національно-культурні поривання. Зокрема, представники від Центральної допомоги українському студентству (ЦДУС) зверталися неодноразово впродовж того ж 1922 р. до комісії Ліги Націй із проханням про матеріальну допомогу студентству, окремо надсилали прохання до верховного комісара Ліги – Фрідйофа Нансена та до уловованих американських університетів, місії методистів, Європейського допомогового фонду, Українського Червоного Хреста у Вінніпезі та до Національного Союзу. Звісно, що результати були різні, проте все ж кошти надходили та розподілялись між студентством (Український студент, 1922, вип. 5, с. 78).

Варто наголосити, що всі справи, якими опікувались представники українського студентства не лише в Східній Галичині, а і в еміграції, потребували дійсно значних матеріальних затрат. Студентство зазвичай організовувало каси взаємодопомоги, збирало внески учасників, влаштовувало вечорниці, читання рефератів, вечори поезій та театральних постановок, навіть намагалися самостійно організовувати власне харчування. Проте через процеси переслідування студентства та потребу, окрім науково-освітніх справ, брати активну участь у політичному житті краю, грошові витрати значно зростали.

У міжвоєнний період українське студентство Східної Галичини у формі листування та оголошень у періодичних виданнях, через причини, які вже зазначались вище, зверталось до благодійних товариств у різних кутках світу. Однак найчастіше відгукувались на запити студентів саме допомогіві організації, наприклад "Europ. Stud. fond", але чим ближчим був час до початку нової війни, тим більше студенти-українці Східної Галичини могли розраховувати лише на кошти власних родин (Український студент, 1923, вип. 1–2, с. 53). У той же час представники українських студентських товариств Східної Галичини, які опинились в еміграції, доволі часто отримували допомогу від громад держав, які прийняли студентство, однак неокреслений внесок для підтримки українських студентів Галичини зробили представники Центрального союзу українського студентства (ЦеСУС), "завдання якого – уловити, який саме принцип більш домінує в її політиці, щоб у відповідний момент добитися забезпечення для українського студентства" (Український студент, 1923, вип. 1–2, с. 54).

Виступало студентство і з політичними вимогами, зокрема, представники українських товариств студентів Східної Галичини у баченні майбутнього України як соборного та незалежного підтримували студентів з Наддніпрянщини. Під час систематичних зборів студентів у Подєбрадах часто лунали та висвітлювалось на сторінках "Українського студента" заклики про єднання у боро-

тьбі та прохання про допомогу: "Ми апелюємо до всього культурного світу й звертаємо його увагу на ті невиносимі страждання, які терпить український народ під ярмом совітської окупації [...] Звертаємо увагу всього цивілізованого світу на ті насильства [...] не менше терпить знущань український нарід Західної України /Східної Галичини, Волині, Холмщини та Полісся/. [...] Солідаризуючись з тою боротьбою, яку провадить український народ за ідеали свого національно-державного та соціально-економічного визволення, ми висловлюємо сердечний привіт своїм братам – борцям за волю по обох боках Збруча" (Український студент, 1922, вип. 5, с. 79–80).

Відсутність власної держави пригнічувала, цю неприємну дійсність гостро відчували на собі представники українських студентських товариств Східної Галичини, які перебували в еміграції, адже їх часто відрекомендовували на заходах як тих, хто прибули з Берліна, Праги, Парижа, що нібито наголошувало на не відношенні до державної нації. Не краща ситуація була і у тих, хто перебував у Галичині, про них говорили на міжнародних студентських заходах не інакше як про прибулих з окупованого Львова або з Польщі. Тому перед студентством стояв виклик: контактувати із представниками інших народів, розповідати їм про українців, про бажання жити у власній державі та наближати час незалежності (Український студент, 1923, вип. 3–4, с. 77).

Представники українських студентських товариств Східної Галичини після оголошення рішення про входження земель Галичини до Польської Республіки (II Речі Посполитої) намагалися максимально привернути увагу до даного питання не лише мітингуючи у Львові, Стрию, Станіславі чи Тернополі. Делегати від українського студентства збирали віча і на теренах європейських держав, зокрема і у Чехо-Словаччині, саме про нього і буде, як наслідок, надруковано допис в "Українському студенті". Як зазначалось у періодичному виданні, під час такого віче у 1923 р. виступав д-р Ярема, який був представником від українського студентства Східної Галичини, де й наголосив, що український народ ніколи не примириться з насильницьким приєднанням до інших народів, особливо без його згоди. Слова делегата прийшли послухати більше як 2000 українців в еміграції, серед яких було чисельне представництво студентства, зокрема членкині гуртка українського жіноцтва, що активно долучався до державотворчої діяльності та національно-культурного життя Галичини (Український студент, 1923, вип. 1–2, с. 109).

Українські студентські товариства Східної Галичини задекларованого вище періоду відрізнялися ідейністю, активністю та тісним зв'язком із різними соціальними прошарками населення досліджуваних територій та не обмежувалися лише рамками академізму. Укладачі "Українського студента" піднімали питання суспільних функцій студентства зокрема і на території Східної Галичини та зводили свої роздуми до таких висновків: "Не лише шкільна лава і студії, але рівнобіжно також і всебічна громадська робота, побільшости злучена з ризиком для особистого життя, входила в круг діяння українського студента" (Український студент, 1923, вип. 1–2, с. 13). Водночас студентство ставило собі за мету, неважливо, де воно перебувало: в Галичині, чи в еміграції, долучатися до української культури та національного розвитку, а також "взяти на себе частину тієї колючої роботи в тісному співробітництві зі старшою генерацією української інтелігенції" (Український студент, 1923, вип. 1–2, с. 15).

Одним із таких представників української інтелігенції Східної Галичини, який неодноразово співпрацював із українськими студентськими товариствами східно-галицьких земель був проф. д-р С. Дністрянський, який на час виходу "Українського студента" перебував у Празі, тому саме на його сторінках було розміщене вітання з приводу 25-річного ювілею діяльності та зазначалось: "Д-р С. Дністрянський близько знайомий зо всіма потребами студентів, які знаходять завше в особі ювіляра авторитетного заступника та уважного радника" (Український студент, 1923, вип. 3–4, с. 19).

Стосовно питань внеску українських студентських товариств Східної Галичини в розвиток культури, науки та освіти неодноразово зустрічаємо розповіді про те, що студентство поширювало серед населення відомості з українознавства, робили виписки з української академічної літератури та розповсюджувало цю інформацію між собою та слухачами, намагалось досліджувати та переповідати знання з історії, філософії, фізики, медицини, біології. Вправлялися також студенти і в журналістиці, красномовним прикладом чого є велика кількість періодичних видань українських студентських товариств. Культивувався серед студентства і спорт, як зазначав "Український студент" у зверненні до товариств українського студентства в еміграції: "Необхідно самим стати добрими спортсменами і мимо того виховувати на цьому ґрунті добрих інструкторів з підростаючої молоді, щоб вони в свою чергу виховували і добрих вояків за українську справу і свідомих патріотів" (Український студент, 1923, вип. 1–2, с. 20).

Дискусія і висновки

Отже, періодичне видання "Український студент", яке виходило у Празі впродовж 1920, 1922–1924 рр. активно висвітлювало особливості співпраці українського студентства Східної Галичини із власними членами в еміграції, а також з учасниками інших товариств студентів-українців із різних історико-географічних регіонів України міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.). Друкований орган наддніпрянського студентства висвітлював через призму власного аналізу події становлення національно-культурного життя Східної Галичини та доносив думки українського студентства до європейської спільноти. Редакція часопису наголошувала на важливості політичної незалежності українських земель, відзначала, що студентство Східної Галичини сприяє соборності як має сил, починаючи від створення власного таємного закладу вищої освіти, розвитку культури та спорту, допомоглої діяльності аж до політичних акцій. Висвітлено і проблеми, які стояли на заваді українському студентству Східної Галичини та його представникам в еміграції, зокрема матеріальна скрута, репресивна політика влади та великий спектр ідеологічних вподобань. Однак журнал дає змогу ще раз підтвердити непересічне місце українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) у політичному та культурному житті українських земель.

Список використаних джерел

Бібліографія. Василь Мудрий. (1923). *Український студент*, 1–2, 119.
Брайлян, Н. (2014). Періодичні видання української еміграції у Чехословаччині (1919–1929 рр.) : динаміка розвитку, кількісні параметри. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*, 4, 74–90.

Від редакції. (1920). *Український студент*, 1, 2–8.
Гайманівський, О. (1923). Професор Доктор Станіслав Дністрянський (з приводу ювілею його 25 літ. діяльності). *Український студент*, 3–4, 17–19.
Гуменюк, О. (2016). Український молодіжний рух в європейській системі міжнародних відносин в 1920–1939 рр. *Київські історичні студії*, 1, 19–26.
Дві ідеології. (1922). *Український студент*, 2, 17–19.
До питання про суспільні функції українського студентства. (1923). *Український студент*, 1–2, 13–25.
Економічно-допомогова політика Центрального Союзу Українського Студентства. (1923). *Український студент*, 1–2, 51–62.
З міжнародного життя студентства. Конференція Європейської допомоглої студентської акції в Турнові. (1922). *Український студент*, 1, 13–15.
З студентського життя. (1922). *Український студент*, 5, 77–80.
За революцію, народ, Україну. (1922). *Український студент*, 5, 70–71.
Зі студентського життя. (1923). *Український студент*, 1–2, 105–112.
На часі. (1922). *Український студент*, 2, 19–20.
Нові фази українського визвольного руху та студентство. (1922). *Український студент*, 5, 67–70.
Студентська передзїздова конференція в Празі (Думки і вражіння). (1922). *Український студент*, 1, 7–10.
Українське міграційне студентство в цифрах : спроба статистичного нарису. (1922). *Український студент*, 5, 73–76.
Український студент між чужинцями. (1923). *Український студент*, 3–4, 77.
Український університет у Львові. (1922). *Український студент*, 1, 10–11.
Шуварик, М. (2013). Рідкісні еміграційні видання українських студентів у Центральній і Східній Європі (1920–1930-ті роки). *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*, 5, 102–115.

References

Bibliography. Vasyl Mudryy. (1923). *Ukrainian student*, 1–2, 119 [in Ukrainian].
Brailian, N. (2014). Periodicals of Ukrainian emigration in Czechoslovakia (1919–1929): dynamics of development, quantitative parameters. *Proceedings of Research and Scientific Institute for Periodicals*, 4, 74–90 [in Ukrainian].
Economic policy and material assistance of the Central Union of Ukrainian Students. (1923). *Ukrainian student*, 1–2, 51–62 [in Ukrainian].
For the revolution, the people, Ukraine. (1922). *Ukrainian student*, 5, 70–71 [in Ukrainian].
From international student life. Conference of the European student aid action in Turnov. (1922). *Ukrainian student*, 1, 13–15 [in Ukrainian].
From student life. (1922). *Ukrainian student*, 5, 77–80 [in Ukrainian].
From student life. (1923). *Ukrainian student*, 1–2, 105–112 [in Ukrainian].
From the editors. (1920). *Ukrainian student*, 1, 2–8 [in Ukrainian].
Haimanivskyi, O. (1923). Professor Dr. Stanislav Dnistrianskyi (on the occasion of the anniversary of his 25 years of activity). *Ukrainian student*, 3–4, 17–19 [in Ukrainian].
Humeniuk, O. (2016). The Ukrainian youth movement in the European system of international relations in 1920–1939. *Kyiv historical studies*, 1, 19–26 [in Ukrainian].
New phases of the Ukrainian liberation movement and studentship. (1922). *Ukrainian student*, 5, 67–70 [in Ukrainian].
On time. (1922). *Ukrainian student*, 2, 19–20 [in Ukrainian].
Shuvarik, M. (2013). Rare emigration publications of Ukrainian students in Central and Eastern Europe (1920s–1930s). *Proceedings of Vasyl Stefanyk National scientific library of Ukraine in Lviv*, 5, 102–115 [in Ukrainian].
Student pre-congress conference in Prague (Thoughts and impressions). (1922). *Ukrainian student*, 1, 7–10 [in Ukrainian].
To the question of the social functions of Ukrainian students. (1923). *Ukrainian student*, 1–2, 13–25 [in Ukrainian].
Two ideologies. (1922). *Ukrainian student*, 2, 17–19 [in Ukrainian].
Ukrainian migrant studentship in numbers: an attempt at a statistical essay. (1922). *Ukrainian student*, 5, 73–76 [in Ukrainian].
Ukrainian student among foreigners. (1923). *Ukrainian student*, 3–4, 77 [in Ukrainian].
Ukrainian University in Lviv. (1922). *Ukrainian student*, 1, 10–11 [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 01.09.23

Прорецензовано / Revised: 07.09.23

Схвалено до друку / Accepted: 11.09.23

Iryna HUMENNA, Applicant, Senior Lecturer
ORCID ID: 0000-0001-5441-0249
e-mail: gumenna19@gmail.com
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine
State University of Infrastructure and Technologies, Kyiv, Ukraine

**ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN STUDENT SOCIETIES OF EASTERN HALICHINA
IN THE INTERWAR PERIOD (1918–1939) AND OF THEIR PARTICIPANTS IN EMIGRATION BASED
ON THE ANALYSIS OF THE "UKRAINIAN STUDENT" MAGAZINE**

Background. *The studied period for the territory of Eastern Galicia was a time of struggle for self-determination and search for ways to develop Ukrainian education and science. Ukrainian student associations should be active participants in all political, socio-economic and cultural processes of the Eastern Galician lands, especially during the period when these territories were part of the Republic of Poland. Especially today, it is necessary to study the peculiarities of the cooperation of emigrant students with members of Ukrainian societies that remained on Ukrainian territory and to study the experience of students' national and cultural activities.*

Methods. *Reviewing the periodical and taking into account the challenges of the researched period, it was important to adhere to the principle of objectivity, especially when analyzing posts with political content or editors' opinions, to use a number of methods, including general scientific, interdisciplinary and actually historical.*

Results. *The article analyzes the activity of Ukrainian student associations of Eastern Galicia in the interwar period (1918–1939) using the magazine "Ukrainian Student", which was published in Prague by students from Naddniprianshchyna. The journal described a series of events, the research of which helps to assess the contribution of Ukrainian students of Eastern Galicia to national and economic development, the formation of the Ukrainian University, and the cultural, educational and sports life of Ukrainian lands. Based on the analysis of the articles in the magazine, the cooperation of Ukrainian student societies in international affairs and the promotion of the idea for the European community that it is necessary to support the Ukrainian people in their desire to declare independence were investigated. Problems were found that hindered Ukrainian students of Eastern Galicia and their representatives in emigration. These were: lack of funds, lack of housing, persecution by the authorities and many ideological directions. We also see how the intelligentsia cooperated with, helped and supported the Ukrainian students of Eastern Galicia. The article shows the importance of student congresses in the struggle for the creation of the Ukrainian state, as well as for the search for material aid and allies.*

Conclusions. *The important place of Ukrainian student societies of Eastern Galicia in the interwar period (1918–1939) in the national and cultural life of Ukrainians is shown.*

Keywords: *Ukrainian Students Societies, Eastern Galicia, magazine "Ukrainian student", emigration, student congresses, independence, emigration, aid societies, Ukrainian University.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 94(477):930"1932/1933"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.156.3>

Сергій ГУМЕННИЙ, д-р філософії в галузі історії, асист.

ORCID ID: 0000-0001-7168-8453

e-mail: serhii.humennyi@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ НЕЛЕГАЛЬНИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ

Вступ. Тема прикордоння в умовах сьогодення набуває особливого зацікавлення, проте у період існування польсько-радянського кордону (1921–1939 рр.), який неодноразово піддавався активній діяльності нелегалів та диверсійно-розвідувальних груп, особливо у період Голодомору 1932–1933 рр., задекларована проблематика дослідження нелегальних міграційних процесів стояла надто гостро. Питання ролі кордону, його розвитку та функціональних особливостей у період 1921–1939 рр., з одного боку, як рубежу стримування, а з іншого – активізатора міжнародної напруги, потребує детального вивчення та оцінки.

Методи. Аналіз історіографії нелегальних міграційних процесів, зокрема під час Голодомору 1932–1933 рр. вимагав залучити цілу низку принципів, серед яких принцип об'єктивності, який насамперед дає змогу уникнути хибних тверджень, заангажованості чи упередженості, а також методів, зокрема: історіографічного аналізу та історіографічного синтезу, узагальнення, систематизації.

Результати. Зроблено спробу дослідження аналізу української та світової історіографії нелегальних міграційних процесів на "ризькому кордоні", особливо під час Голодомору 1932–1933 рр. Висвітлено проблему дефініційного апарату та ключові цілі вивчення питання кордонів в історичному процесі. Дослідження звертає увагу на актуальні набутки вітчизняної історичної бібліографії, переважно періоду 1990–2010-х рр., із вивчення лімологічних та історичних особливостей "Збручанського кордону", зокрема в період Голодомору 1932–1933 рр. Виокремлено характерні особливості наукових робіт закордонних учених, зокрема істориків США, Республіки Польща, Австрії та Республіки Франція, їх методологічних та фактологічних особливостей. Стаття покликана ознайомити читачів з актуальними тенденціями історико-лімологічних досліджень та студій мікроісторичного дослідження.

Висновки. На основі аналізу української та зарубіжної історіографії нелегальних міграційних процесів під час Голодомору 1932–1933 рр. не лише можна досягнути історичні процеси задекларованого періоду, а й простежити за динамікою, особливостями перетину кордону та його місця в польсько-радянських відносинах та віддзеркаленні цих відносин на процесах, які відбувалися на українських землях.

Ключові слова: нелегальні переходи кордону, історіографія, польсько-радянський кордон, Республіка Польща, УСРР(УРСР), Голодомор 1932–1933 рр.

Вступ

Після 2014 р., у зв'язку з актуалізацією широкого зацікавлення українською історією як усередині країни, так і поза її межами, почали з'являтися дослідження, присвячені польсько-радянському кордону (1921–1939 рр.) та нелегальній торгівлі, особовому переміщенню, військовим і диверсійно-розвідувальним діям на його обширі в період Голодомору 1932–1933 рр. Такі дослідження виникали переважно як відгук науковців на гострі проблеми поточної (гібридної, а потім повномасштабної) війни з Росією, пошук в історії прикладів національної консолідації, взаємодії через лінію фронту, що трансформується у замкнений кордон. Світові фахівці-історики також не залишалися осторонь досліджень незаконної міграційної активності на кордоні, оскільки їх цікавив феномен закритості державного кордону СРСР, його ролі у становленні й утвердженні тоталітарної системи, механізми захисту державної межі. З огляду на доволі нетривалий період, що минув із початку сплеску зацікавлення до рудиментарного "ризького" (або, у вузькому контексті, "збручанського") кордону, обсяг історіографії, присвяченої безпосередньо нелегальній активності на ньому, є доволі обмеженим. Проте й ширші питання, зокрема формування та розвитку державного кордону між СРСР і Республікою Польща як стримувача національно-культурних процесів і, водночас, каталізатора міжнародної напруги в регіоні, залишаються недостатньо дослідженими навіть у польській чи українській історіографії. Часто плоди цих досліджень є розпорошеними, розміщеними на маргінесах широких історичних, лімологічних (лімологія – підрозділ політичної географії, що вивчає кордони та прикордоння) чи методологічних студій і, безумовно, потребують певного впорядкування.

Мета та завдання дослідження. Власне, враховуючи запити необхідності поглиблення історичного вивчення проблеми польсько-радянського кордону, метою дослідження є розгляд явища нелегальних міграційних процесів, зокрема, в період Голодомору 1932–1933 рр. через аналіз української та зарубіжної історіографії.

Тому об'єктом пропонованого дослідження є матеріал, створений науковцями, що принаймні пов'язаний з нелегальною міграцією на польсько-радянському кордоні чи існуванням кордону між цими країнами під час Голодомору 1932–1933 рр.

У свою чергу, предметом дослідження статті є нелегальна активність на радянсько-польському кордоні в 1932–1933 рр., як об'єкт наукових дослідницьких студій.

Виокремлені мета, об'єкт і предмет дослідження дають змогу поставити такі завдання: проаналізувати особливості історичних процесів, що відбувалися на українських землях досліджуваного періоду, проаналізувати, систематизувати та узагальнити історіографічну базу українських і зарубіжних науковців та виокремити аспекти, які б уможливили розкриття питання нелегальних міграційних процесів під час Голодомору 1932–1933 рр.

Методи

Вивчення проблематики нелегальних міграцій потребує використання цілої системи методів і принципів. Серед важливих принципів варто виділити саме об'єктивності, особливо під час аналізу історіографічної бази, написаної в радянський період, оскільки важливо враховувати присутність ідеологічної заангажованості та викривлення історичної дійсності. Досліджуючи питання кордону, важливо у комплексі бачити всі фактори, які впливали на міжнародні відносини та нелегальні міграційні явища, саме тому під час емпіричного досягнення проблеми використано теорію наукового пізнання

світу, а також загальнонаукові (узагальнення, систематизації) та власне історичні методи, зокрема: порівняльно-історичний, історіографічного аналізу та історіографічного синтезу.

Результати

Насамперед звернемося до дефініцій, які лежать в основі дослідження. Студії над вивченням історії нелегальних міграцій – це процес аналізу, збору та інтерпретації даних про нелегальну міграцію (особову чи масову), який полягає в дослідженні причин, механізмів, наслідків і контексту нелегальних пересувань осіб через кордони без офіційної документації та процедур. Дослідження нелегальних міграційних процесів зазвичай включає аналіз статистичних даних, соціологічних вибірок, архівних матеріалів, історичних досліджень та інших джерел інформації. Наукове опрацювання всіх перелічених вище джерел становить історіографію досліджуваного питання. Головна мета історіографії полягає в тому, щоб розуміти, як історичні події та явища вивчають, тлумачать та інтерпретують науковці і в різних періодах. Вона включає в себе аналіз різних підходів до історичного дослідження, методології, концепції, які вплинули на формування наративів про минуле. Історіографія допомагає критично оцінювати історичні джерела, розуміти їхню об'єктивність, спостерігати зміни у тлумаченні історичних подій і з'ясувати різні підходи до розуміння минулого. Аналіз історіографії також допомагає виявляти проблеми та прогалини в наявних історичних наративах і розвивати нові теоретичні підходи до дослідження минулого. Дослідження історіографії нелегальних міграційних процесів на польсько-радянському кордоні в 1920–1930-х рр. має кілька важливих цілей:

1. Розуміння історичного контексту: аналіз міграційних процесів дає змогу краще зрозуміти складність політичних, соціальних та економічних умов того періоду, а також соціальні наслідки цих міграційних процесів для населення регіону.

2. Вивчення міграційних тенденцій: дослідження історіографії нелегальних міграційних процесів допомагає встановити причини, мотиви та механізми нелегальної міграції. Ці дані можуть бути корисними для розуміння сучасних міграційних процесів.

3. Аналіз наслідків: вивчення історіографії нелегальних міграційних процесів допомагає визначити соціальні, економічні та культурні наслідки такої міграції для суспільств у регіоні, їх впливу на демографію, економіку, культурний обмін та взаємодію між різними національними групами.

4. Формування політики: дослідження історіографії нелегальних міграційних процесів надає основу для розробки ефективних міграційних політик і стратегій.

З'ясувавши дефінітивний ряд, задля впорядкування дослідження здійснимо спробу групування джерел історіографії, присвячених нелегальним міграційним процесам під час Голодомору 1932–1933 рр. Логічним буде їх розподіл за країною походження на групу джерел вітчизняної та зарубіжної (Сполучені Штати Америки, Республіка Польща, Велика Британія, Франція та ін.) історіографії. У межах цих груп ми будемо оглядати ступінь залучення вченого та його напрацювань до дослідження вузької тематики нелегальної активності на "ризькому кордоні" в період Голодомору 1932–1933 рр.

Вітчизняна історіографія питання нелегальної міграції на польсько-радянському кордоні, особливо, в період геноциду Голодомору 1932–1933 рр., закономірно розпочала свій розвиток лише з проголошенням незалежності України та розпадом СРСР. До цього часу

поодинокі згадки незаконного переходу кордону траплялися лише в працях, присвячених прикордонній охороні СРСР, зокрема нарисах біографії офіцерів органів державної безпеки (до складу яких входили прикордонники в СРСР) або в контексті варіацій на тему боротьби з "контрреволюцією" та іноземними шпигунами. До таких праць можна віднести дисертацію Володимира Поваляєва "Вопрос о границах Польши на Парижской мирной конференции 1919–1920 гг." (1950), пропагандистське видання Ніколая Костирева "Граница на замке" (1930), праця Наталії Д'якової, Максима Чепелкіна "Границы России. Исторический очерк" (1995) та інші (Дьякова, 1995; Костирев, 1930; Поваляев, 1950; Пограничники, 1977). Працюючи із цими дослідженнями, варто звертати увагу на їхню високу ідеологічну заангажованість.

Натомість, із приходом незалежності України, факти незаконного перетину державного кордону виходять із площини усного побутування в академічну науку. Чи не першими згадками нелегального переходу кордону у 1920–1930-х рр. є короткі есе в багатотомній праці д-ра іст. наук, проф. Чернівецького університету Нестора Мизака "За тебе, свята Україно. Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН-УПА" (1998), що присвячена переважно боротьбі українського націоналістичного підпілля на території сучасних Тернопільської та Хмельницької областей (Мизак, 1998).

Неможливо оминути увагою науковий доробок канд. іст. наук, доц. Кременецької гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка Олександра Солов'я – піонера дослідження польсько-радянського прикордоння на Волині у 20–30-ті рр. XX ст. Його статті "Прикордонні конфлікти на Волині у 20-х рр. XX ст." (2009) та монографія "Міграційні процеси на Волині у міжвоєнні роки (1918–1939): український вимір" (2017) досліджують, зокрема, причини та особливості міграції українського населення на територію Волині через польсько-радянський кордон (Соловей, 2008; 2009; 2015; 2017). Окрім ґрунтовної характеристики історіографії та джерельної бази дослідження, автор монографії детально розкриває політичні та економічні чинники міграції та політику польського й радянського урядів щодо мігрантів. Особливу увагу приділено активній участі мігрантів у всіх сферах суспільного життя регіону. Зокрема, акцентовано на наслідках діяльності української міграції упродовж міжвоєнного періоду: зростання хвилі національного пробудження та політичної активності населення, розробка тактики підпільної діяльності, теоретична та організаційна підготовка до боротьби за українську державу, що з особливою силою розгорнулася в роки Другої світової війни.

Непересічне значення для дослідження незаконної міграції на польсько-радянському кордоні, саме в період Голодомору 1932–1933 рр., має монографія канд. іст. наук Ярослава Папуги "Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим" (2008) (Папуга, 2008). У книзі проаналізовано реакцію польських та українських громадян Другої Речі Посполитої на Голодомор 1932–1933 рр., поширення інформації про національну трагедію за межами Радянського Союзу, заходи, вжиті українськими активістами для порятунку жертв, та протести проти замовчування світом трагедії Голодомору 1932–1933 рр. Також у книзі розглянуто діяльність громадсько-політичних організацій у Західній Україні та прояви місцевих масових рухів допомоги біженцям з радянського боку Збруча.

Важливим для розуміння ролі селянства в нелегальній міграції на польсько-радянському кордоні є науковий доробок заступника генерального директора з наукової та фондової роботи Національного музею історії України, канд. іст. наук, Богдана Патриляка. У його статтях "Селянські заворушення у Шепетівському окрузі УСРР в лютому-березні 1930 р. (за матеріалами Державного архіву Хмельницької області)" (2010), "Опір українського селянства соціально-економічним заходам радянської влади у 1927–1933 рр." (2012) та дисертації "Опір українського селянства соціально-економічним заходам радянської влади у 1927–1933 рр." (2012) з'ясовано, які заходи радянської влади зустріли найбільший опір українських селян на різних етапах докорінних соціально-економічних перетворень. Також автор аналізує форми та методи опору, регіональну специфіку українського селянства авторитарним перетворенням. У своїх працях Богдан Казимирович окреслює причини невдачі боротьби українських селян проти примусового запровадження колгоспного ладу (Патриляк, 2010; 2011; 2012). Подібну тематику порушено у книзі заступника голови Українського інституту національної пам'яті, канд. іст. наук Володимира Тиліщак "1930. У.С.Р.П. Повстання" (2017) (Тиліщак, 2016), у якій описано масову хвилю селянських протестів і збройних повстань проти радянської політики розкуркулення та примусової колективізації, а також згадуються спроби непокірних селян нелегально перетнути державний кордон. Однак нелегальну міграцію повсталих і згодом голодуючих українських селян до сусідніх країн представлено тут лише побіжно.

Інше важливе дослідження, присвячене реакції західно-українського соціуму на Голодомор 1932–1933 рр., виникло внаслідок спільної праці науковців Тернопільського національного економічного університету (тепер Західноукраїнський національний університет) кандидатів історичних наук, професорів Богдана Лановика, Миколи Лазаровича та доцента Романа Матейка "Чорна тінь голодомору 1932–1933 років над Тернопіллям: книга пам'яті" (2003) (Лановик, Лазарович, Матейко, 2003). У книзі досліджуються злочини геноциду українського народу, організованого більшовицьким тоталітарним режимом, зібрано спогади свідків та жертв Голодомору 1932–1933 рр., які нині проживали на Тернопіллі. Саме в цьому дослідженні вперше широко висвітлено допомогу населенню областей Західної України, яку через злочинні дії органів радянської держбезпеки не могли отримати голодуючі.

Дослідження історії кордонів, що пролягали на українських землях, провадить хмельницький науковець Микола Кабачинський. Його праці "Історія кордонів та прикордонних військ України" (2000) та "Історія охорони кордонів України" (2005) є посібниками для навчання сучасних українських прикордонників. Попри фаховий виклад історії прикордонних формувань на українських землях та безпосередньо історії вже української охорони кордону, автор використовує радянські кліше в описі історичних процесів, що відбувалися в 1920–1930-х рр. З огляду на час виходу книг, це не може вважатися суттєвою вадою досліджень, тим більше у своїх подальших працях пан Микола здійснює переосмислення історії кордонів на українських землях (Кабачинський, 2000; 2005; Кабачинський, Бунєєв, Блощинський, Сінкевич, 2015).

До новіших праць, присвячених безпосередньо нелегальним міграційним процесам на польсько-радянському кордоні, можна віднести наукові статті та видану на основі дисертації монографію д-ра філософії

(історія), доц. кафедри філософії, права та соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії статистики, обліку та аудиту Гуменного Сергія "Збручанський кордон (1921–1939): незаконна міграція, контрабанда та шпигунство" (2022) (Humennyj, 2019; 2022; Гуменний, 2019; 2022). У монографії на основі аналізу широкого кола архівних джерел, періодичних видань, досягнень вітчизняної та зарубіжної історіографії висвітлено явище незаконної міграції, контрабандної торгівлі та диверсійно-розвідувальної діяльності на польсько-радянському "збручанському" кордоні у 1921–1939 рр. Окреме, польськомовне дослідження автора "Uchodźcy. Nielegalne przekraczanie granicy polsko-sowieckiej w latach 1918–1939 (Біженці. Нелегальна міграція на польсько-радянському кордоні в 1918–1939 рр.)" (2022) на основі магістерської роботи вченого (нагороджена конкурсом імені Владислава Побуг-Маліновського на кращий історичний дебют року) широко розглядає форми та цілі перетину польсько-радянського кордону. Серед найпоширеніших були звичайні людські потреби, пов'язані з обміном товарів, особливо важливі для голодного радянського суспільства. Автор звертає увагу також і на ситуації, коли окремі громадяни Речі Посполитої, ошелешені більшовицькою пропагандою, тікали до "країни рад", вірячи в нібито процвітання пролетаріату та соціальну справедливість (Humennyj, 2019; 2022; Гуменний, 2019; 2022).

Загалом до вітчизняних історіографічних досліджень питання радянсько-польського кордону в 1920–1930-х рр., і зокрема в період Голодомору 1932–1933 рр., на території Волині та Поділля можна віднести праці Миколи Кучерепа, Олега Разиграєва і Лени Бортник (Волинського національного університету ім. Л. Українки) (Кучерепа, 2011), Наталії Курильчук (Київський університет ім. Б. Грінченка) (Курильчук, 2021), Володимира Марчука (НУ "Острозька Академія") (Марчук, 2020, вип. 30, с. 14–20), Степана Макарчука (Львівський національний університет ім. І. Франка) (Макарчук, 1983), Романа Подкура (Інститут історії Національної академії наук України) (Подкур, 2015, вип. 9, с. 99–118; 2016, вип. 10, с. 159), Олександра Зайцева (Український католицький університет) (Зайцев, 2013).

Розглянемо детальніше напрацювання деяких вищезгаданих авторів. Протягом останніх років з'явилася і низка нових кваліфікаційних робіт, що розширюють набутки вітчизняної історіографії у питанні дослідження польсько-радянського кордону на території Волині та Поділля. До таких можна віднести кваліфікаційну роботу "Корпус охорони прикордоння на Волині у 1924–1939 рр." Лени Бортник (2015) (Бортник, 2015, с. 153). Один із розділів дисертації Олега Разиграєва "Польська державна поліція у Західній Волині: 1919–1926 рр." (2009) присвячений охороні східного кордону Другої Речі Посполитої на теренах Волинського воєводства (Razyngrayev, 2010). Дослідник аналізує особливості поліцейської служби та методи її роботи у зв'язку із суспільно-політичною ситуацією у Волинському воєводстві.

Доволі давня та ідеологічно ангажована (створена на початку 1980-х рр.) праця Степана Макарчука присвячена характеристиці міжетнічних відносин у Західній Україні з кінця XIX ст. до 1939 р. На основі ґрунтовного аналізу статистичних джерел (переважно всеросійського та загальнопольського переписів населення) автор досліджує соціальні та етнічні відносини в Західній Україні, а також зміни в етнічній та соціальній структурі мешканців Східної Галичини та Волині протягом цього періоду. Серед чинників, що сприяли змінам в етнічній

та соціальній структурі населення регіону, – дискримінаційна економічна політика польського уряду щодо Східної Галичини та Волині, колонізація регіону шляхом військового та цивільного осадництва, масові міграції та міграційні процеси, які торкнулися всіх без винятку місцевих етнічних груп (Макарчук, 1983). Сучасний український дослідник Роман Подкур у статтях "Прикордоння радянської України у війсьній доктрині СРСР 1920–1930-х рр." (2015) та "Діяльність спецслужб СРСР у прикордонні радянської України у 1920–1930-х рр." (2014) досліджує окремі аспекти реалізації радянської воєнної доктрини на українському прикордонні впродовж 1920–1930-х рр. Автор зосереджує увагу на теорії "малої війни", розбудові укріплених районів, депортації з прикордонних регіонів "політично неблагонадійного" населення (Подкур, 2015, с. 99–118). Також Роман Подкур досліджує особливості селянських повстань на прикордонні УСРР (УРСР), їх перебіг, основні вимоги повстанців, дії військ ДПУ та прикордонників щодо придушення заворушень, реакція на них партійно-радянського керівництва (Подкур, 2016, с. 159). Заслужують на увагу й праці з історії та місцевого фольклору, зокрема, книжка канд. юрид. наук, доц. Навчально-наукового інституту економічної безпеки та митної справи Державного податкового університету Володимира Літкевича "Історія села П'ятничани", яка дає досить повне уявлення про життя радянського села на кордоні з Польською Республікою. Автор наводить цікаві факти для розуміння розбудови системи охорони державного кордону на радянському та польському боках річки Збруч (Літкевич, 2011).

Праці вищеназваних українських учених цієї групи є основними досягненнями сучасної історіографії з питання дослідження радянсько-польського пограниччя, написані з урахуванням новітніх методологічних підходів історичної науки.

Зарубіжна історіографія, що дотична до вивчення незаконних міграцій на польсько-радянському кордоні в період Голодомору 1932–1933 рр., представлена переважно великими узагальнювальними працями, що розглядають питання "ризикового кордону" в контексті історії Другої Речі Посполитої, СРСР чи всієї Центрально-Східної Європи. Переважна більшість її праць не перекладена українською і фактично не включена у вітчизняну історичну науку, що виступає додатковою актуалізацією її пізнання. Як предмет окремого наукового дослідження польсько-радянський кордон має місце в дисертаційних роботах Ендрю (Андрея) Шляхтера та Паулюса Адельсгрубера, які ми розглянемо детальніше трохи згодом. Натомість польська історіографія в особі Генрика Домінічака, Анжея Пеплонського, Артура Очала, Єжи Прохвіча та Кшиштофа Данилевича концентрується на ролі прикордонної формації Корпус охорони прикордоння (КОП) та його ролі в утвердженні, охороні і захисті вищевказаного кордону. Інформація про незаконну міграцію через кордон у польських науковців подається у статистичному вигляді чи у форматі прецедентів, що не дає цілісної картини процесів на державному кордоні. Також західна історіографія при розгляді питань сплесків нелегальної активності на кордоні (початок 1920-х та 1930-х рр.) розглядає диверсійно-розвідувальну роботу, особовий і масовий перехід кордону, переважно аналізуючи польсько-радянські протиріччя та ігноруючи етнічне тло та досвід національної боротьби, економічного життя народів, які населяли території, де проліг кордон. Не зайвим буде зауважити, що зарубіжна історіографія схильна до недостатньої верифі-

кації інформації із радянських джерел, часто використовує заангажовані, ідеологічно забарвлені дефініції, наприклад "бандити", "контрреволюціонери", стосовно незаконних мігрантів чи біженців, територіальні означення (які вживаються у відриві від етнічної, національної належності), узагальнювальні назви "росіяни", "селяни" до українського, польського, єврейського населення СРСР.

Дисертація д-ра філософії (історія), лектора Австрійської служби обмінів Пауля Адельсгрубера "Abgrenzen – Bewahren – Überwinden: Genese, Funktion und Wahrnehmung der Grenze zwischen Galizien und Wolhynien/Podolien von 1772 bis in die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts" (2017) містить деякі з вищеперелічених особливостей, що, проте, абсолютно не применшує її наукового значення (Adelsgruber, 2017). Дослідження використовує мікроісторичний підхід і намагається вбудувати, як каже автор, "маленькі" знахідки у більші структури. Пауль Адельсгрубер успішно демонструє високий ступінь переплетення мікро- та макрорівнів у генезисі кордону, зокрема на основі інспекційної поїздки імператора Йосифа II у 1773 р. Австрійському вченому вдається дослідити, що наслідки встановлення кордону кличуть до життя широкий спектр розділових і сполучних елементів в економіці, соціальному житті та релігії Галичини і Поділля. Автор відстоює думку, що через тривале існування досліджуваний кордон виявився формуючим для менталітетів. Він вказує, що "наслідки цього все ще відчущаються в Західній Україні сьогодні, наприклад у зв'язку з конкуренцією між християнськими конфесіями, яка має давню історію". Усі ці висновки доволі цікаві, що дасть змогу залучити їх у широке дослідження "збручанського кордону" вже в період 1920–1930-х рр.

Дисертаційна робота доктора філософії (історія) Чиказького університету, співробітника Центру Девіса з російських та євразійських досліджень Гарвардського університету Андрея Шляхтера "Smugglers and Commissars: Contraband Trades, Soviet Solutions, and the Making of the Soviet Border Strip, 1917–1939" (2020) обирає для дослідження всю протяжність радянського кордону, знаходячи причини поширення контрабандної торгівлі з "країною Рад" (Shlyakhter, 2020). Ця робота цікава нам, оскільки, бажаючи повернути свій традиційний ринок збуту, але загнані в глухий кут радянською державною монополією на зовнішню торгівлю та нетерплячі до повільних торгових переговорів, бізнесмени Польщі та країн Балтії звернулися до "пористих" радянських кордонів. Польські та балтійські країни намагаються збалансувати шалені прибутки від "прикордонної торгівлі" з безліччю проблем безпеки, які формували повсякденне життя та урядові рішення по обидва боки радянського кордону. Спираючись на державні архіви, ділові документи та періодичні видання, дисертація розкриває мінливий склад і масштаб цих контрабандних потоків, які радянська влада намагалася зупинити або взяти під контроль. Андрей Шляхтер простежує поширення сотень санкціонованих урядом "бартерних станцій" уздовж радянських кордонів Польщі, Латвії та Естонії, а також описує їхніх операторів. Зрештою, дисертація припускає, що, пов'язуючи радянських споживачів із зовнішнім світом всупереч бажанням Москви, порти та лікєро-горілчані заводи в Ризі, Таллінні та Тарту, суконні фабрики в Лодзі ненавмисно сформували основу міжвоєнної "залізної завіси".

Остаточний прихід цієї "залізної завіси" в дійсність польсько-радянського прикордоння спостерігає французька історикня, д-р іст. наук, проф. Інституту політичних досліджень (Париж) Сабін Дюллен у праці "La frontiere

epaisse. Aux origines des politiques soviétiques 1920–1940" (2014) (Dullin, 2014). У монографії дослідниці довоєнна радянська історія розглядається як історія кордонів та прикордонних територій. Кордони для СРСР були не лише лінією оборони від впливів ззовні, а й фронтом ідеологічної та військової експансії та своєрідною вітриною комуністичної системи для зовнішнього світу. Питання кордонів відігравало найважливішу роль у радянській політиці та ідеології, а постать прикордонника стала однією з ключових для радянської культури.

Не можемо оминати увагою дослідження доцентки кафедри історії Мерілендського університету Кейт Браун "A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland" (2005) (Brown, 2005). "Кейт Браун розповідає історію про те, як режими, що змінювали один одного, перетворили колись багатонаціональне прикордоння в набагато більш етнічно однорідний регіон за допомогою своїх кривавих імперіалістичних і націоналістичних проєктів", – вважає Марк фон Хаген (Brown, 2005). Вона виразно пише про множинну національну, політичну ідентичність мешканців прикордоння та їхні засоби до існування (часто протизаконні, як, наприклад, контрабанда), озвучує їхні сподівання та скарги. Науковиці належать стислі і вдалі аналізи прикордонного середовища в умовах розгортання радянської репресивної політики: "Тисячі втікачів [від радянських прикордонників та держбезпеки] бродили навколо прикордонної зони без дозволу перебувати там. Радянські силовики встановлювали, що багато людей, заарештованих як агенти противника в 1933, 1934 та 1935 рр., були звільнені з в'язниць та продовжували працювати в сільській місцевості через нестачу кваліфікованих кадрів" (Brown, 2005, р. 140–142, 144).

Відома праця британського дослідника, проф. Єльського університету Тімоті Снайдера "Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіном" (2010) та польськомовне видання "Тајна војна: Henryk Józewski i polskosowiecka rozgrywka o Ukrainę" (2008) (у яких зустрічаються свідчення про причини і саме явище нелегальних міграцій) є особливо цінним джерелом для фактологічного та всебічного розуміння історії Центральної та Східної Європи в першій половині ХХ ст. Також Тімоті Снайдер, звертаючи увагу на причини антирадянського протесту (серед варіацій якого і нелегальний перехід кордону), характеризує перетворення селян на підконтрольних сільськогосподарських робітників як політику "самоколонізації" (selfcolonization), спрямовану (через неможливість зовнішньої експансії, "експорту революції" та дипломатичну ізоляцію СРСР), на максимальну експлуатацію ресурсів усередині країни (Snyder, 2008).

Безпосередньо на тему східного кордону Другої Речі Посполитої писали лише кілька авторів, дослідження яких присвячені польсько-українському конфлікту у Східній Галичині у 1918–1919 рр. та діяльності воєнізованої прикордонної охорони – Корпусу охорони прикордоння (КОП). Безпосереднім першопрохідцем дослідження польсько-радянського кордону став полковник КОП Антоній Марушевський (у 1926–1927 рр. обіймав посаду керівника штабу КОП, з 1929 по 1933 р. керував полком КОП "Чортків", а після перебування на пенсії в 1933–1935 рр. обіймав посаду Тарнопольського воеводи), що залишив працю "Ochrona granic w dawnej Polsce i dzisiaj" (1936) (Maruszewski, 1936). Звичайно, розраховувати на якусь безсторонність у праці сучасника не доводиться, проте робота є по-своєму важливою, оскільки надає необхідний фактографічний матеріал. Також

полковник Марушевський започаткував традицію дослідження польсько-радянського кордону представниками самої прикордонної охорони та інших силових відомств Польщі. Серед цих науковців насамперед Генрік Цвеньк (проф., Академія Яна Длугоша у Ченстохові), Генрік Домінічак (проф., полковник, Академія внутрішніх справ Республіки Польща), Артур Очал (майор, Архів прикордонної служби Республіки Польща), Марек Яблоновський (проф., д-р габілітований Варшавський університет), Єжи Прохвіч (підполковник Прикордонної служби Польщі), Анджей Пеплонський (проф., інспектор поліції Республіки Польща) та Кшиштоф Данієлевич (полковник резерву Сил реагування НАТО), які ретельно досліджували історію вищезгаданих прикордонних підрозділів (Świątek, 1995; Dominiczak, 1984, 1992, 1997, 2018; Ochal, 2018; Jablonowski, 2001, 2004; Prochwicz 1994, 2003, 2010; Pełtoński, 1996; Danielewicz, 2017). Польські науковці або проводять комплексні дослідження з історії Другої Речі Посполитої 1918–1939 рр., або зосереджуються на кордонах цієї держави та діяльності формацій, які мали запобігати нелегальній імміграції та контрабанді.

Єжи Прохвіч у першій частині статті "Korpus Ochrony Pogranicza w przededniu wojny. Powstanie i przemiany organizacyjne KOP do 1939 r." (1994) детально аналізує етапи формування внутрішньої та територіальної структури формування, кадровий і керівний склад, показує передумови, які призвели до її реформування (Prochwicz, 1994, s. 148–160.). Автор характеризує організацію КОП станом на грудень 1938 р., аналізує зміни у внутрішній структурі КОП, пов'язані з планами вищого військового керівництва виконувати формування у випадку ймовірного збройного конфлікту з Німеччиною, оскільки КОП став фактично складовою частиною військ Другої Речі Посполитої (Prochwicz, 2003, s. 7). На увагу заслуговують проблеми розвитку та діяльності розвідки Корпусу охорони прикордоння, які включають також період Голодомору 1932–1933 рр. Метою дослідження у цій сфері було охарактеризувати основні напрями його роботи та методи обслуговування, а також оцінити його співпрацю з II Відділом польського Генерального штабу, його експозитурами та поліцією. До найважливіших праць із цієї проблеми віднесемо публікації Анджея Місюка (Misiuk, 1994; Misiuk, 1995, s. 111–117), вже згаданих Анджея Пеплонського, Єжи Прохвіча та Марєка Яблоновського.

Цікавим прикладом польської історіографії є праця Кшиштофа Данієлевича "Lwowska Ekspozytura Wywiadu. Działalność Ekspozytury nr 5 SG we Lwowie w latach 1921–1939" (2017), яка вивчає діяльність польської розвідки на прикордонних з радянською державою територіях (Danielewicz, 2017). Дослідження розглядає мало-відомі аспекти функціонування польської розвідки на східному напрямку у міжвоєнний період. Організаційні елементи розвідувальної служби, організованої відділом "Схід" 2-го відділу Генерального штабу польських збройних сил і частково штабом розвідки Корпусу охорони кордону, вже досить добре досліджені. Відділення № 5 у Львові досі рідко з'являлося у виданнях, присвячених розвідці проти СРСР. Праця не позбавлена тенденційності та однобічності, проте є важливим набутком дослідження диверсійно-розвідувальної діяльності на територіях Тарнопольського, Львівського та Станіславівського воеводств.

Будь яке історіографічне дослідження польсько-радянського кордону було б неповним без аналізу праці Генріка Домінічака – польського історика, проф. Академії внутрішніх справ Республіки Польща, дослід-

ника діяльності польської поліції та прикордонної охорони. Його праці "Żołnierze granicznych dróg" (1984), "Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939" (1992) та її свіжіша версія "Dzieje Kresów i granicy państwa polskiego na wschodzie: od czasów najdawniejszych do roku 1945" (2011) можна назвати однією з найповніших дослідницьких добірок, що стосуються історії прикордонних формацій Другої Речі Посполитої. Проте остання праця автора (2011, з перевиданням 2017) віддає данину популярному в польській історіографії 2010-х рр. наративу дослідження "кресів" із притаманним йому заангажованим ставленням до українського національного руху. Однак така переробка початкового тексту праці 1992 р., вкупі з новими джерелами, залученими до видання 2011–2017 рр., не може не залучитися в дослідженні польсько-радянського прикордоння, диверсійно-розвідувальної діяльності на цих теренах (Dominiczak, 1984, 1992, 1997, 2018).

Дискусія і висновки

Підсумовуючи аналіз наявних на поточний момент досліджень, що стосуються широкої тематики польсько-радянського кордону і, зокрема, нелегальних міграційних процесів через означений кордон в період Голодомору 1932–1933 рр., можна дійти висновку про високий дослідницький потенціал даного питання. Якщо українські дослідники зосередилися на зборі фактичних даних про незаконні міграційні процеси на польсько-радянському кордоні, то світові фахівці вдалися до узагальнень, концептуалізації своїх досліджень, що на жаль, часто не враховує характерних особливостей предмета студій. Окремо від світових історіографічних тенденцій у дослідженні нелегальної активності на кордоні стоять польські науковці, у фокусі цікавості яких з кінця 1980-х рр. стабільно перебувають власні прикордонні формації (здебільшого КОП) та боротьба з диверсійною і розвідувальною діяльністю радянської сторони. Такий підхід знеособлює середовище, де власне й діяли польські прикордонні формації, проте надає широку вибірку статистичних даних для дослідження незаконної міграції. Звичайно, як українська, так і польська історіографія не позбавлені певної тенденційності та заангажованості відповідно до національності, ідеологічних вподобань авторів. Натомість британські, американські та французькі вчені, праці яких розглядалися в огляді, застосовують до радянської документальної бази той же інструментарій, що й до історичних документів, створених у демократичних суспільствах. На нашу думку, така недостатня верифікація та відсутність контекстуального аналізу радянських архівних джерел, біографічної літератури та преси сприяє недостатньо виправданним висновкам, які з'являються в істориколімологічних дослідженнях західних науковців. Попри все вищесказане, наявність праць, присвячених західному кордону СРСР, вказує не лише на актуальність подібних студій, але й надає українським ученим модерний методологічний інструментарій, знайомить їх з ширшою джерельною базою та дозволяє вийти за рамки місцевого фактографічного дослідження.

Отже, вивчення історіографії нелегальних міграційних процесів важливо для розуміння динаміки та впливу нелегальної міграції на різні аспекти суспільства, а також для розробки політик і стратегій управління міграційними процесами. Аналіз історіографії, що досліджує міграційні виклики, які поставали перед самими нелегальними мігрантами, державними та громадськими структурами, що допомагали або протидіяли їм, є особливо актуальною в часі найбільшого з часів Другої

світової війни міграційного буму, що охопив світ унаслідок повномасштабної фази російсько-української війни. Загалом дослідження історіографії нелегальних міграційних процесів на польсько-радянському кордоні під час Голодомору 1932–1933 рр. може розширити наше розуміння цього історичного періоду та його впливу на суспільство та індивідуальні долі людей.

Подяки, джерела фінансування. Дане дослідження стало можливим завдяки участі автора у грантовій програмі для нерезидентних дослідників від Holodomor Research and Education Consortium Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta (Канада) (2022/2023 рр.). Доопрацювання статті здійснювалося також на основі матеріалів, зібраних під час участі у програмі "Badaj na Ukrainie" Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego (2023 р.).

Список використаних джерел

- Бортник, Л. (2015). *Корпус охорони прикордоння на Волині у 1924–1939 рр.* [Рукопис кандидатської дисертації]. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.
- Буджук, В., Велидов, А. (1997). На страже границь отечества. Краткий очерк пограничных войск России. *Пограничник*.
- Гуменний, С. (2022). *Збручанський кордон (1921–1939): незаконна міграція, контрабанда та шпигунство*. ФОП Майдаченко І.С.
- Гуменний, С. (2019). Нелегальні міграції на кордоні між Республікою Польща та УСРР напередодні та під час Голодомору 1932–1933 рр. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 1(140), 18–23.
- Дьякова, Н., Чепелкін, М. (1995). *Границы России. Исторический очерк*. Центр военно-стратегических и военно-технологических исследований Института США и Канады РАН, РИЦ "САМПО".
- Зайцев, О. (2013). *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії*. Критика.
- Кабачинський, М. (2005). *Історія охорони кордонів України*. Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби імені Б. Хмельницького.
- Кабачинський, М. (2000). *Історія кордонів та Прикордонних військ України*. Видавництво Хмельницької міської друкарні.
- Костирев, Н. (1930). *Граница на замке*. Молодая гвардия.
- Курильчук, Н. (2021). "Опівське прикордоння" після Ризького миру: проблеми кордону і людські долі. *Інтермарум: історія, політика, культура*, 9, 60–80.
- Кучерпа, М. (2011). *Українські національні партії на Волині (1921–1939 рр.): у 2-х ч. Ч. 1*.
- Лановик, Б., Лазарович М., Матейко Р. (2003). *Чорна тінь Голодомору 1932–1933 років над Тернопіллям*. Джуга.
- Літківч, В. (2011). *Історія села П'ятничани. Хмельницька область, Чемеровецький район (1493–1960 роки)*.
- Макарчук, С. (1983). *Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма*.
- Марчук, В. (2020). Нелегальний товарообіг на "волинській" ділянці польсько радянського кордону в 1920–1924 роках. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Історичні науки"*, 30, 14–20.
- Мизак, Н. (1998). *За тебе свята Україно. Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН–УПА*. Буковина.
- На страже границь Отечества. (1998). *История пограничной службы. Краткий очерк*. Граница.
- Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції "згори". 1928–1940. (2013). Ін-т історії України НАН України.
- Папуга, Я. (2008). *Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: Морально політична і матеріальна допомога постраждалим*. Астролябія.
- Патриляк, Б. (2011). Опір українського селянства новим соціально-економічним заходам радянської влади у 1928 р. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 107, 32–35.
- Патриляк, Б. (2012). Опір українського селянства соціально-економічним заходам радянської влади у 1927–1933 рр. [Автореф. дис. канд. іст. наук, Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка].
- Патриляк, Б. (2010). Селянські заворушення у Шепетівському окрузі УСРР в лютому-березні 1930 р. (за матеріалами Державного архіву Хмельницької області). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 99, 25–28.
- Повалев, В. (1950). *Вопрос о границах Польши на Парижской мирной конференции 1919–1920 гг.* [Автореф. дис. на соис. уч. ст. канд. ист. наук].
- Пограничники (1977). *Сборник (Жизнь замечательных людей) : Серия биографий*, 10 (532).
- Подкур, Р. (2015). Прикордоння радянської України у війсьній доктрині СРСР 1920–1930-х рр. *Регіональна історія України*, 9, 99–118.

Подкур, Р. (2016). Селянські повстання початку 1930-х рр. на прикордонні УСРР. *Регіональна історія України*, 10, 159.

Сінкевич, С. (2015). *Політичні аспекти формування та охорони державного кордону*. НАДПСУ.

Соловей, О. (2015). Військово-політичні аспекти польсько-українських взаємин на території Волині у міжвоєнний період (1921–1939). *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть"*, 61–63.

Соловей, О. (2008). Волинське прикордоння в умовах світової економічної кризи та колективізації й Голодомору в УРСР (кінець 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 3, 114–119.

Соловей, О. (2009). Прикордонні конфлікти на Волині у 20-ті рр. ХХ ст. *Військово-науковий вісник Львівського ордена Червоної Зірки інституту Сухопутних військ ім. Петра Сагайдачного Національного ун-ту "Львівська політехніка"*, 11, 298–312.

Соловей, О. (2017). *Міграційні процеси на Волині у міжвоєнні роки, (1918–1939): український вимір*. Цюпак.

Тилишак, В. (2016). 1930. У.С.Р.Р. *Повстання: Науково-популярні нариси*. Смолоскип.

Adelsgruber, P. (2017). *Abgrenzen – Bewahren – Überwinden: Genese, Funktion und Wahrnehmung der Grenze zwischen Galizien und Wolhynien/Podolien von 1772 bis in die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts*. [Manuskript einer Doktorarbeit]. University of Vienna.

Brown, K. (2005). *A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*. Cambridge, MA & Harvard University Press.

Ćwięk, H. (1995). *Działalność wywiadu sowieckiego na polskim pograniczu w latach trzydziestych*. Urząd Ochrony Państwa.

Danielewicz, K. (2017). *Lwowska Ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury nr 5 SG we Lwowie w latach 1921–1939*. Wydawnictwo Adam Marszałek.

Dominiczak, H. (1992). *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*. PWN.

Dominiczak, H. (1997). *Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów: 966–1996*.

Dominiczak, H. (2018). *Dzieje kresów i granicy państwa polskiego na Wschodzie. Od czasów najdawniejszych do roku 1945*. Wydawnictwo Adam Marszałek.

Dominiczak, H. (1984). *Żołnierze granicznych dróg*. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.

Dullin, S. (2014). *La frontière épaisse. Aux origines des politiques soviétiques (1920–1940)*. Éditions de l'EHESS.

Humennyi, S. (2022). *Uchodźcy: nielegalne przekraczanie granicy polsko-sowieckiej w latach 1918–1939*. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Humennyi, S. (2019). "Płonąca granica". Działalność szpiegowska w kontekście nielegalnych migracji na wschodniej granicy II Rzeczypospolitej (na przykładzie województwa tarnopolskiego). *Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo naukowe poświęcone historii najnowszej*, 33, 327–343.

Jabłonowski, M. (2004). *Wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza 1924–1939*.

Jabłonowski, M., Prochwicz, J. (2001). *O Niepodległą i granice. T. 4, Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybór dokumentów*.

Kurylichuk, N. (2023). Bandytyzm polityczny na granicy radziecko-polskiej w latach 20–30-tych XX st. (na podstawie materiału 19-go oddziału ołeskiej straży granicznej). *Teka Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*, 6 (17).

Maruszewski, A. (1936). *Ochrona granic w dawnej Polsce i dzisiaj*. Biblioteczka Żołnierza Korpusu Ochrony Pogranicza.

Misiuk, A. (1995). Służby specjalne w II Rzeczypospolitej – próby syntezy. *Korpus Ochrony Pogranicza w 70. rocznicę powołania (1924–1939): materiały z konferencji popularnonaukowej / red. Z. Grochowski*, 111–117.

Misiuk, A. (1994). *Służby specjalne w II Rzeczypospolitej 1918–1939*. Urząd Ochrony Państwa.

Ochał, A. (2018). *Tarcza II Rzeczypospolitej: Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939*. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Ochał, A., Ruczyński, M., Skubisz, P. (2018). *U polskich stali granic. W 90 rocznicę powstania Korpusu Ochrony Pogranicza*.

Peplowski, A. (1996). *Wywiad Polski na ZSRR 1921–1939*.

Prochwicz, J. (2003). *Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku*.

Prochwicz, J. (1994). *Korpus Ochrony Pogranicza w przededniu wojny*. Powstanie i przemiany organizacyjne KOP do 1939 r. *Wojskowy Przegląd Historyczny*, 3, 148–160.

Razyhrayev, O. (2010). Udział Policji Państwowej województwa wołyńskiego w ochronie granicy wschodniej w latach 1921–1924. *Pamięć i Sprawiedliwość*, vol. 9, issue 1(15), 211–231.

Shlyakhter, A. (2020). *Smugglers and Commissars: Contraband Trades, Soviet Solutions, and the Making of the Soviet Border Strip, 1917–1939*. [Unpublished doctoral dissertation]. University of Chicago.

Snyder, T. (2008). *Tajna wojna: Henryk Józefowski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę*. Wydawnictwo Znak.

References

- Adelsgruber, P. (2017). *Abgrenzen – Bewahren – Überwinden: Genese, Funktion und Wahrnehmung der Grenze zwischen Galizien und Wolhynien/Podolien von 1772 bis in die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts*. [Manuskript einer Doktorarbeit]. University of Vienna.
- Bortnyk, L. (2015). *Border guard corps in Volyn in 1924–1939* [PhD dissertation manuscript]. Lesya Ukrainka Volyn National University [in Ukrainian].
- Brown, K. (2005). *A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*. Cambridge, MA & Harvard University Press [in English].
- Budzhuk, V., Velidov, A. (1997). Guarding the borders of the fatherland. A brief sketch of the Russian border troops. *Border Guard* [in Russian].
- Ćwięk, H. (1995). *Działalność wywiadu sowieckiego na polskim pograniczu w latach trzydziestych*. Urząd Ochrony Państwa.
- Danielewicz, K. (2017). *Lwowska Ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury nr 5 SG we Lwowie w latach 1921–1939*. Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Diakova, N., Chepelkin, M. (1995). *Borders of Russia. Historical sketch*. Center for Military-Strategic and Military-Technological Research of the Institute of the USA and Canada of the Russian Academy of Sciences, RIC "SAMPO" [in Russian].
- Dominiczak, H. (1992). *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*. PWN.
- Dominiczak, H. (1997). *Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów: 966–1996*.
- Dominiczak, H. (2018). *Dzieje kresów i granicy państwa polskiego na Wschodzie. Od czasów najdawniejszych do roku 1945*. Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Dullin, S. (2014). *La frontière épaisse. Aux origines des politiques soviétiques (1920–1940)*. Éditions de l'EHESS.
- Humennyi, S. (2022). *The Border on the Zbruch River (1921–1939): Illegal Migration, Smuggling and Espionage*. FOP Maidachenko I.S. [in Ukrainian].
- Humennyi, S. (2022). *Uchodźcy: nielegalne przekraczanie granicy polsko-sowieckiej w latach 1918–1939*. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Humennyi, S. (2019). "Płonąca granica". Działalność szpiegowska w kontekście nielegalnych migracji na wschodniej granicy II Rzeczypospolitej (na przykładzie województwa tarnopolskiego). *Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo naukowe poświęcone historii najnowszej*, 33, 327–343.
- Humennyi, S. (2019). *Illegal migrations on the border between the Republic of Poland and the USSR on the eve and during the Holodomor of 1932–1933*. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. History*, 1(140), 18–23 [in Ukrainian].
- Jabłonowski, M. (2004). *Wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza 1924–1939*.
- Jabłonowski, M., Prochwicz, J. (2001). *O Niepodległą i granice. T. 4, Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybór dokumentów*.
- Kabachynskyi, M. (2005). *History of border protection of Ukraine*. Publishing House of the National Academy of the State Border Service named by B. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
- Kabachynskyi, M. (2000). *History of borders and the Border Troops of Ukraine*. Publishing House of Khmelnytskyi City Printing House. [in Ukrainian].
- Kostyriev, N. (1930). *Border at the castle*. Young Guard [in Russian].
- Kucherepa, M. (2011). *Ukrainian national parties in Volyn (1921–1939): in 2 parts, Part 1* [in Ukrainian].
- Kurylichuk, N. (2021). "Olev border" after the Peace of Riga: border problems and human destinies. *Intermarum: history, politics, culture*, 9, 60–80 [in Ukrainian].
- Kurylichuk, N. (2023). Political banditry on the Soviet-Polish border in the 1920s and 1930s (based on the material of the 19th unit of the Oliwa border guard). *Portfolio of the Commission of Polish-Ukrainian Cultural Unions*, 6 (17) [in Ukrainian].
- Lanovych, B., Lazarovych, M., Mateiko, R. (2003). *The black shadow of the Holodomor of 1932–1933 over Ternopil*. Jura [in Ukrainian].
- Litkevych, V. (2011). *History of the village of Pyatnychany. Khmelnytskyi region, Chervonohorskyi district (1493–1960 years)*. [in Ukrainian].
- Makarchuk, S. (1983). *Ethnosocial development and national relations in Western Ukrainian lands during the period of imperialism* [in Russian].
- Marchuk, V. (2020). *Illegal trade in the "Volyn" section of the Polish-Soviet border in 1920–1924. Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Series "Historical Sciences"*, 30, 14–20 [in Ukrainian].
- Maruszewski, A. (1936). *Ochrona granic w dawnej Polsce i dzisiaj*. Biblioteczka Żołnierza Korpusu Ochrony Pogranicza.
- Misiuk, A. (1994). *Służby specjalne w II Rzeczypospolitej 1918–1939*. Urząd Ochrony Państwa.
- Misiuk, A. (1995). Służby specjalne w II Rzeczypospolitej – próby syntezy. *Korpus Ochrony Pogranicza w 70. rocznicę powołania (1924–1939): materiały z konferencji popularnonaukowej / red. Z. Grochowski*, 111–117.
- Myzak, N. (1998). *Ukraine is holy for you. Southern Nadzbruchchya in the OUN-UPA liberation competitions*. Bukovyna [in Ukrainian].
- Na strazhe hranyts Otechestva. The history of the border service. A brief outline. (1998). *Border* [in Russian].
- Ochał, A. (2018). *Tarcza II Rzeczypospolitej: Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939*. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Papuha, Ya. (2008). *Western Ukraine and the Holodomor of 1932–1933: Moral, political and material assistance to the victims*. Astrolabe [In Ukrainian].

Patryliak, B. (2010). Peasant riots in the Shepetiv district of the USSR in February–March 1930 (based on the materials of the State Archive of the Khmelnytskyi region). *Taras Shevchenko Kyiv National University. History*, 99, 25–28 [In Ukrainian].

Patryliak, B. (2011). Resistance of the Ukrainian peasantry to the new socio-economic measures of the Soviet government in 1928. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. History*, 107, 32–35 [In Ukrainian].

Patryliak, B. (2012). *Resistance of the Ukrainian peasantry to the socio-economic measures of the Soviet government in 1927–1933*. [Author's thesis. Ph.D. Hist. Sciences, Taras Shevchenko National University of Kyiv] [In Ukrainian].

Peplowski, A. (1996). *Wywiad Polski na ZSRR 1921–1939*.

Podkur R. (2015). The border of Soviet Ukraine in the military doctrine of the USSR in the 1920s and 1930s. *Regional history of Ukraine*, 9, 99–118 [In Ukrainian].

Podkur, R. (2016). Peasant uprisings of the early 1930s on the borderlands of the USSR. *Regional history of Ukraine*, 10, 159 [In Ukrainian].

Pohranychnyky. (1977). *Collection (Life of remarkable people): A series of biographies*, 10 (532) [In Russian].

Povaliaev, V. (1950) *The question of Poland's borders at the Paris Peace Conference of 1919–1920*. [Autoref. Diss. Ph.D. history sciences] [In Russian].

Prochwicz, J. (1994). *Korpus Ochrony Pogranicza w przededniu wojny Powstanie i przemiany organizacyjne KOP do 1939 r. Wojskowy Przegląd Historyczny*, 3, 148–160.

Prochwicz, J. (2003). *Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku*.

Razyhrayev, O. (2010). Udział Policji Państwowej województwa wołyńskiego w ochronie granicy wschodniej w latach 1921–1924. *Pamięć i Sprawiedliwość*, vol. 9, issue 1(15), 211–231.

Shlyakhter, A. (2020). *Smugglers and Commissars: Contraband Trades, Soviet Solutions, and the Making of the Soviet Border Strip, 1917–1939*. [Unpublished doctoral dissertation]. University of Chicago [In English].

Sinkevych, S. (2015). *Political aspects of the formation and protection of the state border*. NADPSU [In Ukrainian].

Snyder, T. (2008). *Tajna wojna: Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę*. Wydawnictwo Znak.

Solovei, O. (2008) The Volyn borderland in the conditions of the world economic crisis and collectivization and the Holodomor in the Ukrainian SSR (late 20s – 30s of the 20th century). *Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named by Volodymyr Hnatyuk. Series: History*, 3, 114–119 [In Ukrainian].

Solovei, O. (2009). Border conflicts in Volyn in the 20s of the XX century. *Military-scientific bulletin of the Lviv Order of the Red Star of the Ground Forces Institute named after Peter Sagaidachny National University "Lviv Polytechnic"*, 11, 298–312 [In Ukrainian].

Solovei, O. (2015). Military-political aspects of Polish-Ukrainian relations on the territory of Volyn in the interwar period (1921–1939). *Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference "Wars and Armed Conflicts in Eastern Europe in the 20th – Early 21st Centuries"*, 61–63 [In Ukrainian].

Solovei, O. (2017). *Migration processes in Volyn in the interwar years, (1918–1939): Ukrainian dimension*. Tsiupak [In Ukrainian].

Tylishchak, V. (2016). 1930. U.S.S.R.R. Uprising: Popular science essays. *Smoloskyp* [In Ukrainian].

Zaitsev, O. (2013). *Ukrainian Integral Nationalism (1920s–1930s): Essays on Intellectual History. Criticism* [In Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 01.03.23

Прорецензовано / Revised: 07.05.23

Схвалено до друку / Accepted: 11.09.23

Serhii HUMENNYI, PhD (History), Assist.

ORCID ID: 0000-0001-7168-8453

e-mail: serhii.humennyi@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ANALYSIS OF UKRAINIAN AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY OF ILLEGAL MIGRATION PROCESSES DURING THE HOLODOMOR OF 1932–1933

Background. The topic of the border in today's conditions is gaining special interest. However, during the period of existence of the Polish-Soviet border (1921–1939), which was repeatedly exposed to the active activity of illegals and subversive intelligence groups, especially during the Holodomor of 1932–1933, the declared problem of studying illegal migration processes was particularly acute. The issue of the role of the border, its development and functional features in the period 1921–1939, on the one hand as a containment line, and on the other hand as an activator of international tension, requires detailed study and assessment.

Methods. The analysis of the historiography of illegal migration processes, in particular during the Holodomor of 1932–1933, required the involvement of a number of principles, including the principle of objectivity, which, above all, makes it possible to avoid false statements, involvement or bias, as well as methods, in particular: historiographic analysis and historiographic synthesis, generalization, systematization.

Results. The proposed article makes an attempt to analyze the Ukrainian and world historiography of illegal migration processes, on the "Riga border", during the Holodomor of 1932–1933. The study draws attention to the current achievements of the national historical bibliography, mainly from the period of the 1990s – 2010s. from the study of the limological and historical features of the "Zbruch Border", in particular during the Holodomor period of 1932–1933. Characteristic features of the scientific works of foreign scientists, in particular historians of the USA, the Republic of Poland, Austria and the Republic of France, are highlighted, as well as their methodological and factual features. The article is designed to acquaint readers with current trends in historical and limological research and microhistorical studies.

Conclusions. Based on the analysis of Ukrainian and foreign historiography of illegal migration processes during the Holodomor of 1932–1933, it not only provides an opportunity to understand the historical processes of the declared period, but also to follow the dynamics, features of crossing the border and its place in Polish-Soviet relations and the reflection of these relations on the processes, which took place on Ukrainian lands.

Keywords: illegal border crossings, historiography, Polish-Soviet border, Republic of Poland, USSR, Holodomor 1932–1933.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 930(477)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.156.4>

Леонід МОГИЛЬНИЙ, д-р іст. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0002-3167-2411

ResearcherID: AAB-3942-2020

e-mail: mohylnyi@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ МИКОЛИ ПАВЛУШКОВА

Вступ. Завершення національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. породило складні питання для дослідників: чи завершилася боротьба, чи перейшла вона до інших форм? Аналізуючи спогади учасників того часу, архівні матеріали ГДА СБУ та наявні дослідження українських науковців, можна зробити висновок: боротьба тривала, але в іншій формі – в еволюційній, підготовчій, що дала поштовх до створення окремих незалежних один від одного груп прихильників ідеї незалежності України.

Метою роботи є аналіз архівних матеріалів, спогадів учасників, дотичних наукових праць і висвітлення питання щодо формування суспільно-політичних переконань керівника організованої молодіжної групи під назвою "Спілка української молоді" (СУМ) – Миколи Павлушкова. Завданнями статті є розкриття суспільно-політичних переконань М. Павлушкова, розробка власних політичних цілей щодо тактики і стратегії боротьби за відновлення державності України та участь у створенні групи політичних однодумців серед випускників школи.

Методи. Методологічною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності, системності і всебічності, що допомогли розкрити і проаналізувати суспільно-політичні переконання М. Павлушкова.

Результати. Особливу увагу приділено процесу формування патріотизму М. Павлушкова і його бажання боротися за відновлення незалежності України. Суспільно-політичні погляди юнака були сформовані через його взаємодію з патріотичним середовищем школи, спілкуванням із представниками старшого покоління, такими як С. Єфремов, В. Дурдуківський, В. Чехівський і їхніми друзями, а також через спілкування з однолітками, які поділяли його погляди.

Висновки. У результаті дослідження виявлено поетапність становлення суспільно-політичних поглядів М. Павлушкова, велику роль у чому відіграла самоосвіта, спілкування з учасниками революційних подій першої чверті ХХ ст. та спілкування з однодумцями.

Ключові слова: Павлушков Микола, Матушевський Борис, Єфремов Сергій, Київська трудова школа імені Т. Шевченка, Спілка української молоді, Спілка визволення України.

Вступ

Аналізуючи матеріали з історії українського визвольного руху в перше десятиліття після захоплення України більшовиками, дослідники постають перед складним завданням щодо виокремлення напрямів його розвитку, діяльності різних антирадянських груп, їхнє бачення перспектив української державності. Більшість активних борців за незалежність України вимушена була залишити рідну землю й емігрувати. Проте частина учасників національного руху, незважаючи на ризики, вирішила залишитися. Невизначена національна політика радянської влади в 1920-х рр. давала цим людям надію на відновлення незалежності України. У середовищі української інтелігенції поширювалися думки про можливу війну між СРСР та сусідніми країнами, внаслідок якої, на їхню думку, могло відбутися відновлення УНР або Української держави. Романтичні ідеї знайшли відгук не лише серед представників старшого покоління, але й у молодіжному середовищі. Одним із таких молодіжних центрів стало об'єднання частини випускників Київської трудової школи імені Т. Шевченка. У школі працювала невелика група колишніх учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., яка належала до ліберального напрямку та була близька до частини українських лібералів під керівництвом С. Єфремова. Ця група дотримувалася типових для неї ненасильницьких форм боротьби з більшовицькою владою. Метою роботи є аналіз архівних матеріалів, спогадів учасників, дотичних наукових праць і висвітлення питання щодо формування суспільно-політичних переконань керівника "Спілки української молоді" (СУМ) – Миколи Павлушкова. Завданнями статті є розкриття суспільно-політичних переконань М. Павлушкова, розробка власних політичних цілей щодо тактики і стратегії боротьби за відновлення державності України.

Методи

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності, системності і всебічності. Протягом останніх десятиліть тривають дискусії щодо організації і груп, які можуть бути активними або були активні на території України, підконтрольній більшовикам. Дослідження такого роду стикаються з великими труднощами через масові фальсифікації документів політичних судових процесів. Відрізнити правду від вигадок є досить складним завданням, оскільки реальні події тісно перепліталися з перебільшеннями і спотвореннями у слідчих справах. Загрози, шантаж, насильство, прихований та очевидний тиск сприяли деформації інформаційного змісту архівних матеріалів. Тому необхідно порівнювати факти і події з іншими джерелами як 1920-х рр., так і попередніх періодів.

Останні десятиліття наукових досліджень демонструють нам тенденції щодо неухильного інтересу вчених до розкриття всіх сторін формування, складу учасників, програмних або ідейних засад, активної чи підпільної сторони діяльності патріотичного руху в радянський період часу. Процеси історії національно-державного відродження України посилювали такі зацікавлення щодо окремих персоналій, які в період домінування більшовизму не змирилися з наявною політичною ситуацією і намагалися відповідно до своїх романтичних уявлень про революційну боротьбу об'єднати навколо себе прихильників ідеї незалежності України. В окремих випадках мова може йти і про відновлення у найближчій перспективі її статусу як незалежної держави.

В історіографії здійснено лише декілька спроб розглянути та об'єктивно оцінити життя і діяльність одного з учасників судового процесу Спілки визволення України М. Павлушкова. Частина дослідників (П. Феденко (Феденко, 2022), В. Пристайко, Ю. Шаповал (Пристайко, Шаповал, 1995) та ін.) аналізують матеріали щодо "Спіл-

ки української молоді", яку очолював М. Павлушков, і висловлюють припущення про вигадку радянськими спецслужбами цієї організаційної структури, однак про власні погляди М. Павлушкова інформації майже не подають. Лише окремі автори – Н. Павлушкова (Павлушкова, 1964), Ю. Семенко (Семенко, 1999) впевнені в реальності існування СУМ та в загальних рисах описують погляди одного з її керівників.

Серед праць, які в загальних рисах описують і характеризують М. Павлушкова як учасника судового процесу, однак не повністю розкривають його погляди і переконання щодо державності України, варто згадати Б. Антоненка-Давидовича (Антоненко-Давидович, 1999), П. Феденка (Феденко, 2022), Ю. Шаповала (Пристаiko, Шаповал, 1995) та ін. Окрему інформацію з його життя і діяльності також можна знайти у щоденниках С. Єфремова (Єфремов, 1997), спогадах Н. Полонської-Василенко (Полонська-Василенко, 2011), Н. Павлушкової (Павлушкова, 1964) і його власних свідченнях (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Особливу цінність для розкриття цих поглядів становлять архівні матеріали ГДА СБУ (ф.6, спр. 67098, тт. 70, 78, 79), попри те, що потребують належного критичного сприйняття, враховуючи обставини їх написання.

Результати

У 1929 р. по Україні прокотилася хвиля арештів представників української інтелігенції молодшого і старшого покоління. Допити і додаткові арешти поставили перед каральними більшовицькими органами складне завдання – оголосити про антибільшовицькі погляди арештованих представників молоді і провести показовий процес над "ворогами радянської влади" чи розширити коло підозрюваних і одним ударом знищити всіх незадоволених. Для цього потрібно було показово об'єднати різні групи незадоволених діями влади в одну "організовану групу", під яку підібрали назву – Спілка визволення України. Власне, сама назва існувала, але в середовищі молоді, яка намагалася копіювати поведінку старшого покоління перших десятиліть ХХ ст., коли існував попит на радикальний протест спочатку проти царської влади, а згодом і більшовицького тоталітаризму.

М. Павлушков народився 30 квітня 1904 р. у Тулі (Росія), де його батько П. Павлушков учителював. Мати хлопця походила зі священницької родини Дурдуківських. Оточення хлопця складалося із вчителів, співробітників батька. Не раз доводилося йому чути образливі і зневажливі репліки щодо національності своєї матері-українки. Як пояснював М. Павлушков, таке ставлення породжувало у нього "певний протест" (ГДА СБУ, арк. 51). За його словами, початок революційних подій, національне піднесення в Україні "застали мене вже таким, коли я міг вже деякою мірою розбиратися в подіях, розуміючи їх так, як трактувала їх література" (ГДА СБУ, арк. 51), яка потрапляла до рук. Щоденно читав газету "Нова Рада", і публікації її авторів пробуджували в юнакові інтерес до України. Важка хвороба батька змусила хлопця кинути школу й піти працювати. У 1921 р. батько після одужання покинув вчителювання і пішов у священники. Його нова робота призвела до конфлікту з більшовицькою владою та арешту. Ці події змусили М. Павлушкова покинути дім батьків і переїхати до рідних своєї матері в Київ, до сім'ї Дурдуківських (ГДА СБУ, арк. 51).

Деякий час хлопець працював машиністом в артільному управлінні Києва. Однак за рекомендацією рідних вирішив завершити курс шкільного навчання й отримати документ про закінчення школи. Восени 1921 р. він

вступив у додаткову групу Першої трудової школи ім. Т. Шевченка, якою керував його дядько – В. Дурдуківський. Школа М. Павлушкову сподобалася, він характеризував її як надзвичайно патріотичну, як з боку педколективу, так і "добором учнів" (ГДА СБУ, арк. 51). Ґрунтовні уроки учителів, їхнє прагнення прищепити учням критичне мислення і патріотизм до України більшість школярів сприймали цілком позитивно. Погляди М. Павлушкова в таких умовах "тільки розвинулися, маючи до того і сприятливий собі ґрунт в хатній атмосфері, в розмовах дядьків", "старих і відомих діячів українського культурного відродження" (ГДА СБУ, арк. 51).

1921 рік для країни і для оточення М. Павлушкова був досить важкий, коли постійно не вистачало коштів на саме необхідне. Події розвивалися так швидко, що усі труднощі сприймалися як тимчасові і думалося, що вони "незабаром минуться" і радянська влада лише тимчасова, "так як живі були в пам'яті попередні зміни урядів, польська війна, тютюнківський наскок" (ГДА СБУ, арк. 101). "Самим своїм фактом будив він націю, що може відбутися ще один похід в Україну, який і визволить її з під більшовиків" (ГДА СБУ, арк. 202). Увесь цей калейдоскоп подій "підживлював" надії про "можливість повалення Радвлади в Україні і відновлення демократичної Республіки". За спостереженнями М. Павлушкова, особливо переконував у подібному розвитку подій С. Єфремов, який "своїм вічним оптимізмом" вселяв віру в такий результат. Арешт С. Єфремова і звістка про засудження і ув'язнення батька М. Павлушкова через переховування церковних цінностей в Тулі у 1923 р. посилили особисту неприязнь юнака до радянської влади (ГДА СБУ, арк. 101).

Як пояснював М. Павлушков, його переконання остаточно набували певного вигляду переважно під впливом В. Дурдуківського і С. Єфремова (ГДА СБУ, арк. 75, 164). Постать С. Єфремова приваблювала юнака до себе попередньою активною журналістською і публіцистичною роботою, яка "особливо імпонувала своєю сміливою правдивістю" (ГДА СБУ, арк. 75). Персона дядька стала "за ідеал людини й громадянина, що ніколи не зрадила своїх переконань" (ГДА СБУ, арк. 75). Рідним М. Павлушкова імпонував патріотизм хлопця і його щире захоплення історією національної боротьби українців. Серед своїх знайомих С. Єфремов неодноразово підкреслював стійкість характеру та глибоку моральність племінника, про що записала у своїх спогадах Н. Полонська-Василенко (Полонська-Василенко, 2011, с. 451).

Згодом до впливу двох родичів додався і викладач ІНО, проф. О. Гермайзе, який М. Павлушкову сподобався своїм "гострим розумом і багатого ерудицією" (ГДА СБУ, арк. 75). Активна творча атмосфера недільних занять, цікаві лекції ("враження дотепністю і гострою думкою"), дискусії, суперечки, жарти, співи й екскурсії околицями Києва залишили позитивний слід у пам'яті М. Павлушкова про заняття О. Гермайзе (ГДА СБУ, арк. 76–77, 161). Під час екскурсій часом відбувалися розмови і суперечки політичного характеру. Обговорювалися минулі події між Україною, Польщею і Московією, порівнювалося минуле становище із сучасним. Радянська політика контрольованої коренізації критично трактувалася як маскуванню окупації (ГДА СБУ, арк. 156).

Як згадував М. Павлушков, загалом умови особистого життя, читання, вплив київського оточення "усе це робило й зробило з мене українського націоналіста" (ГДА СБУ, арк. 101). Корективи радянської національної політики і утворення СРСР він сприймав як замасковане

продовження давньої імперської колоніальної політики. Проголошена українізація, на думку М. Павлушкова, довгий час ніяк себе не проявляла, невиконані обіцянки більшовиків про приєднання до України сусідніх україномовних регіонів, "викачування хліба з і так вже голодної України" створювали ілюзію тимчасовості такої влади та її усунення здавалося неминучим. Юнак погоджувався з думкою С. Єфремова, який припускав зміну влади в результаті потужного селянського повстання, можливо, що й одночасно з іноземною інтервенцією. Остання, на їхню думку, видавалася небажаною, бо могла призвести до руйнування економіки і завдати величезних збитків (ГДА СБУ, арк. 101–102, 103). Обговорюючи з дядьками різноманітні події із студентського і політичного життя в країні, М. Павлушков неодноразово чув від С. Єфремова і В. Дурдуківського думку про те, що молодь у 1920-х рр., якщо порівняти з поколінням початку ХХ ст., проявляє надмірне терпіння "й досі не спромоглася організуватися для боротьби з таким державним ладом" (ГДА СБУ, арк. 102), мовляв, 1917 р. "повинен був розкрити очі кожному українцеві на справжнє становище його нації" (ГДА СБУ, арк. 164).

У червні 1923 р. по закінченню школи серед випускників було створено товариство під назвою "ТЕЗ", тобто "Товариство єдності і згоди", до якого увійшло тридцять осіб на чолі з В. Димничем, Г. Луговенком, С. Малащук і М. Павлушковым. Головою об'єднання спочатку був С. Малащук, згодом Г. Луговенко, секретарем обрали М. Павлушкова (ГДА СБУ, арк. 12).

Основною метою організації було збереження зв'язку між колишніми учнями і школою, взаємодопомога і бажання не дати молоді "розпорозитися" і потрапити під денационалізуючий радянський вплив (ГДА СБУ, арк. 155), або за словами Н. Полонської-Василенко, не потрапити під вплив більшовицької "формули" національної за формою та соціалістичної за змістом (Полонська-Василенко, 2011, с. 398).

Відхід від участі у ТЕЗ багатьох його учасників призвів до того, що з причин безпеки тих, хто залишився, і за рекомендацією В. Дурдуківського й С. Єфремова товариство ухвалило рішення самоликвідуватися (ГДА СБУ, арк. 155–156, 163).

Закінчивши школу, М. Павлушков вирішив реалізувати одну із своїх мрій і вступив до Ветеринарного інституту (КВЗІ), де й навчався до осені 1924 р. Під час так званої загальної чистки був виключений з навчального закладу через академічну неуспішність і недостатність "громадської праці" (ГДА СБУ, арк. 55). За допомогою ректора і політичного комісара, які надали М. Павлушкову позитивну характеристику, йому вдалося добитися скасування рішення і після розпорядження Харківської Центральної комісії зі студентських справ він відновив навчання в інституті. Подолання різноманітних бюрократичних перепон у справі відновлення в КВЗІ викликало у М. Павлушкова "обурення" не тільки від роботи тих самих комісій, але і їхнього ставлення до людей (ГДА СБУ, арк. 56). Він дивувався і не міг забути, як "легко й по бюрократичному просто викидають, позбавляють змоги" навчатися тільки через те, що в тебе не такі батьки (ГДА СБУ, арк. 102) або ти не тієї національності (ГДА СБУ, арк. 165), або через донос (ГДА СБУ, арк. 167; Даниленко, 2012, с. 148). С. Єфремов від враження про розповіді племінника писав, що "один з його товаришів, підглянувши, що той носить хрестика, подав доноса" (Єфремов, 1997, с. 148, 153). Відновлення у навчальному закладі не відновило у юнака довіри товаришів по навчанню і до колективу інституту. Через

деякий час він вирішив покинути КВЗІ і продовжити навчання на історичному факультеті Київського інституту народної освіти (КІНО). Щоправда, перевестися на нове місце навчання вдалося лише з другої спроби весною 1926 р. за допомогою О. Гермайзе, який тоді обіймав в КІНО посаду проректора (ГДА СБУ, арк. 89).

Як пояснював згодом М. Павлушков, відрядження зі складу студентів, арешт і ув'язнення батька, робота державних органів і політика компартії на селі й взагалі в Україні – все це змушувало думати про "потребу зміни такого стану речей, шляхом організованої боротьби з наявним ладом у країні" (ГДА СБУ, арк. 20, 56, 102). Як слушно зауважував П. Феденко, генеральна лінія більшовиків спрямовувалася "на знищення незалежного селянства", представники української інтелігенції сприймали її "як боротьбу проти українства взагалі" (Феденко, 2022, с. 224). Спочатку хлопець ділився своїми особистими враженнями і думками про ситуацію в країні лише зі своїми дядьками С. Єфремовим і В. Дурдуківським, згодом і з друзями – Б. Матушевським, Д. Бобирем та ін. (ГДА СБУ, арк. 20). Так поступово він формував своє коло друзів і однодумців, з якими відверто міг обговорювати суспільно-політичну і економічну ситуацію в Україні. Критика дій влади природно потребувала відповідей на питання щодо можливостей їх вирішення. Варіанти і шляхи розв'язання національного питання М. Павлушков часто знаходив, спілкуючись зі своїми дядьками, учителями зі школи і університетськими викладачами, які розповідали про свої пошуки власної ідентичності.

М. Павлушков зауважував, що розмови із С. Єфремовим мали для нього приватний характер і відбувалися за його власною ініціативою. У спілкуванні з родичем юнак намагався знайти відповіді на свої численні запитання. Часто, слухаючи описи минулих подій, він намагався запозичити з них досвід, який міг допомогти реалізувати його романтичні і патріотичні сподівання. Власне, розмови потрібні були для того, щоб отримати інформацію про "багатий підпільницький досвід", діяльність підпільних організацій в попередні десятиліття і "довідатися про його особистий погляд" на окремі політичні та економічні питання (ГДА СБУ, арк. 59). Усі перекази про царський період і часи визвольних змагань "справляли велике враження своєю романтичністю" (ГДА СБУ, арк. 204). У спілкуванні з однодумцями М. Павлушков використовував коментарі С. Єфремова "як поради" для діяльності своєї підпільної групи (ГДА СБУ, арк. 103).

Вплив С. Єфремова на кристалізацію суспільно-політичних переконань М. Павлушкова був настільки сильний, що юнак інколи ухвалював досить імпульсивні рішення. Зокрема, за спогадами Н. Павлушкової, у 1924 р. він "поривався піти в повстанці до атамана Дерещука, але категоричний спротив" С. Єфремова і В. Дурдуківського змусили його відмовитися від такої ідеї (Павлушкова, 1964, с. 26). Наступним захопленням юнака стало колекціонування нелегально поширюваних серед людей матеріалів проукраїнського змісту. Початок збірці поклато подія, яка відбулася у 1925 р., коли Б. Матушевський приніс М. Павлушкову листівку "Союзу боротьби за самостійну Україну" (ГДА СБУ, арк. 32, 169). Надалі юнак став на регулярній основі збирати листівки як самостійницького, так і патріотичного змісту, зокрема, від Бобира до нього потрапила листівка з підписом "Спілка Волі". Кілька творів з'явилося у його колекції після вбивства С. Петлюри – "На смерть героя"

(Могилянської), "Ясній пам'яті" (самого М. Павлушкова), вірш Б. Матушевського, некролог Петлюри (Донцова, з "ЛНВ") (ГДА СБУ, арк. 99). Весною 1928 р. до збірки додався вірш В. Сосюри "До України" (ГДА СБУ, арк. 36). Тоді ж Бобир поділився з Павлушковым власним текстом вірша "Лакузам революції", який ототожнював радянські цензурні обмеження із царськими заборонами (ГДА СБУ, арк. 36). І останніми до колекції потрапили віршоване послання С. Єсеніна до Д. Бідного (виписаний з паризької газети "Українські Вісті") і віршований лист до М. Горького (від С. Єфремова) (ГДА СБУ, арк. 41, 208). Загалом колекція текстів свідчила про формування внутрішнього протесту юнака проти більшовицької політики подвійних стандартів до українського населення. На словах обіцяли послаблення політичного тиску і надання окремих економічних свобод, а на практиці влада продовжувала поширювати свій контроль на всі сфери суспільного та економічного життя.

М. Павлушков пояснював свій інтерес до збирання подібних матеріалів як "архівістичне колекціонерство" і матеріал, який буде цікавим для майбутніх дослідників цієї доби (ГДА СБУ, арк. 61). Власне кажучи, опосередкований вплив на колекціонування подібних матеріалів мали і семінари, які організовував для студентів О. Гермайзе (Могилянський, 2020, с. 36).

У 1925 р. М. Павлушков разом з Б. Матушевським, Д. Бобирем, Г. Слободяником і П. Нечипайлом вирішили створити на основі своєї п'ятірки однодумців нову молодіжну підпільну організацію замість ТЄЗ. За словами М. Павлушкова, він, Матушевський і Бобир зібралися разом і заснували нелегальну Спілку визволення України. Поштовхом до такого кроку юнаків стали неодноразові розмови М. Павлушкова з С. Єфремовим і В. Чехівським щодо їхньої колишньої підпільної роботи в царську добу (ГДА СБУ, арк. 20, 102, 172). Хлопці вирішили, так би мовити, відтворити досвід своїх авторитетних оповідачів, але уже не для боротьби з царським самодержавством, а з більшовицькою владою.

Після розмов з С. Єфремовим М. Павлушков для себе зробив висновок про те, "що ніякі інші способи нелегальної роботи, окрім добирання однодумців і підтримування в їх певних настроїв до слушного часу тепер є неможливі" (ГДА СБУ, арк. 32). Тому М. Павлушков, прислухавшись до порад дядька, пропонував своїм товаришам обережно підбирати коло людей зі схожими поглядами і не "створювати ніяких організацій, а краще і доцільніше намічати собі тільки однодумців, яких можна буде згодом, в разі потреби, з'єднати і використати" (ГДА СБУ, арк. 180). "Наша робота тепер повинна обмежитись таким намічанням і оброблянням прихильників, не вербуючи їх до організації", "зустрічатись і розмовляючи між собою лише приватним чином" (ГДА СБУ, арк. 180). Як зауважувала Н. Павлушкова, "інколи молодь із цими вказівками не рахувалася, й діяла часом на власну руку" (Павлушкова, 1964, с. 32).

М. Павлушков характеризував український радянський уряд "як уряд фіктивний, узурпаторський, призначений окупантською Москвою" (ГДА СБУ, арк. 114). Критикував індустріалізацію через нерівномірний розподіл коштів між РСФСР і УСРР та податкову систему, яка руйнувала сільське господарство й викликала "неохоту поліпшувати своє господарство, впроваджувати нові машини", "знеохочує до праці" всі "справді продуктивні верстви селянства" (ГДА СБУ, арк. 30–31, 123). Селянство страждає від неправильної радянської політики на селі (ГДА СБУ, арк. 12). Придбавши нове обладнання,

селяни "обкладалися таким податком, що вважали за краще зовсім не користуватися з нього, або ж і просто знищити його" (ГДА СБУ, арк. 123). Лунала думка, "що тепер в Радянському Союзі розвивається державний капіталізм, який заступає капіталізм приватний, перейнявши від останнього всі методи хижацького визискування сил робітництва" (ГДА СБУ, арк. 114). СРСР з його колоніальною політикою зник "тільки до себе тягнє, нічого не даючи натомість" (ГДА СБУ, арк. 124). Аналізуючи публікації в європейській пресі щодо розв'язання українського питання, М. Павлушков уважав, що "краще опинитися під тимчасовим протекторатом культурної Німеччини, ніж в "братніх обіймах" Росії-СРСР" (ГДА СБУ, арк. 124).

"Говорилося, що життя вільного в теперішніх ВИШах немає, що теперішнє радянське студентство через малу свою культурність та через загальну забитість і деморалізацію з'являється ретроградним, гіршим за старих "академістів", що тепер спеціально культивується серед студентів доношництво та шпигунство, чого б ніколи не потерпіло студентство минулих часів. Цим життям по теперішніх ВИШах заправляють комсомольські осередки, не дають змоги розвинути справжньому громадському життю" (ГДА СБУ, арк. 122–123). Показовим у цьому плані стали гоніння на проф. ІНО Попова у 1927 р., за якого заступився М. Павлушков. Як згадував С. Єфремов зі слів племінника, "протестантів проти цього серед усього курсу знайшлося тільки двоє, решта ж ганебно мовчать, бо бояться комуністів, хоча наодинці їм кажуть, що вони також проти цієї огидної історії" (Єфремов, 1997, с. 552). У юнака було гостре відчуття несправедливості й бажання із цією несправедливістю боротися, попри те, що йому говорили про безперспективність подібної діяльності.

Про національне питання говорили, що теперішня українізація становить штучне явище, непотрібне для нації, яка на кормі свого життя повинна мати не українізованих людей, а природних українців" (ГДА СБУ, арк. 31). Під час зустрічей у 1925–1926 рр. М. Павлушков погоджувався з думками В. Чехівського про колоніальне становище економіки України у складі СРСР і українізацією, яка робиться "про людське око" (ГДА СБУ, арк. 112–113).

"З політичного погляду ми визначали, що тепер селянство зрозуміло, що єдиний для нього вихід з такого становища – боротьба за самостійність України" (ГДА СБУ, арк. 31).

"З політичного боку вирішено було домагатися утворення незалежної української демократичної республіки. Майбутній лад в Україні уявлявся з Центральною Народною Радою на чолі. На місцях – свої місцеві Ради, – не виконками. Земля залишається в користуванні тих, хто на ній робить. Великі підприємства – залізниці, копальні, ліси – власність держави. На перший час після встановлення нового ладу мала бути запроваджена диктатура нового уряду, усі заходи якого спілка повинна підтримувати. В питанні про участь еміграції в новому державному будівництві ухвалено було не пускати емігрантів до керівної роботи в спілці, як відірваних від ґрунту, але визнати за можливе прийняття їх звичайними членами" (ГДА СБУ, арк. 21).

М. Павлушков уважав, що є "неминучою потреба жорсткої військової диктатури, на чолі якої має стояти гетьман" (ГДА СБУ, арк. 31, 36), "коли справа йде про долю нації, не може бути місце жодним сентиментам" (ГДА СБУ, арк. 99). Майбутня територія Української держави мала включати до свого складу усі території,

заселені українцями: Галичину, Підкарпаття, Поділля, Кубань, Наддніпрянщину, "Зелений клин", Крим і Бессарабію (ГДА СБУ, арк. 37). Сестра Н. Павлушкова у свій час писала, що "визволення України має бути не лише її звільнення з неволі московського окупанта, але й створення замість УСРСР – соборної УНР на базі всіх етнографічних українських земель" (Павлушкова, 1964, с. 34).

Смерть С. Петлюри у 1926 р. викликала у М. Павлушкова "обурення своєю безглуздістю" і навела на думку використати цей випадок "для поширення певної антирадянської літератури, присвяченої пам'яті загиблого" (ГДА СБУ, арк. 32). В. Чехівський радив 30 травня 1926 р. у Софійському соборі, під час панахиди за українським письменником Іваном Франком, влаштувати своєрідну "національну демонстрацію" (ГДА СБУ, арк. 174).

Текст коротенької листівки розробили М. Павлушков і Б. Матушевський (ГДА СБУ, арк. 175). Разом з однодумцями М. Павлушков підготував 150 листівок, присвячених пам'яті Петлюри, і взяв участь у їх розкиданні поміж присутніми на богослужінні (ГДА СБУ, арк. 35).

Акцію у Софійському соборі М. Павлушков характеризував як персональний протест проти більшовицької влади (ГДА СБУ, арк. 60). У розмовах із С. Єфремовим обговорювалися питання діяльності ДПУ, які перешкоджали створенню ефективного підпільного об'єднання, тому єдиним варіантом проукраїнської діяльності залишалася "самоосвіта та намічання й відшукування однодумців, яких ні в якому разі не слід об'єднувати між собою" (ГДА СБУ, арк. 60), "можливо тільки намічати собі однодумців, добираючи їх і підтримуючи серед них певні настрої до слушного часу" (ГДА СБУ, арк. 67). Формування подібних груп однодумців більшовицька влада сприймала як виклик політиці інтернаціоналізації та фактичній денационалізації. А зважаючи, що більшість таких груп перебувала в полі зору ДПУ, бо гуртувалася у різноманітних наукових, просвітницьких і культурницьких установах, дозволених у процесі коренізації, то й арешти неугідних природно влада вважала за потрібне розпочинати не з дрібних невливових груп, а з відомих діячів, імена яких мали значення для національно свідомих українців і їх прихильників. На думку П. Феденка, саме тому "під удар взято українські наукові установи, бо вони сприяли зростові української національної свідомості" (Феденко, 2022, с. 224).

Восени 1928 р. у розмові з С. Єфремовим М. Павлушков почув від дядька думку про те, "що в разі початку боротьби за визволення України всім українцям слід відкинути всякі партійні суперечки і об'єднатися на спільному національному фронті і подбати про утворення загальнонаціональної спілки серед української молоді – куди б могли входити люди будь-яких партійних напрямів, але з однією метою – визволення України" "на єдиній національній платформі, відкидаючи на час свої вузькі партійні суперечки" (ГДА СБУ, арк. 67, 211). Що цікаво, у "Щоденнику" С. Єфремова ми не знайдемо згадок про розмови на політичні теми з плеємником, швидше за все вони для ученого не мали важливого значення.

18 травня 1929 р. М. Павлушков був затриманий на підставі ордеру № 3999, виданого Київським ДПУ. Перший допит відбувся 21 травня 1929 р. А далі допити проводилися 27.05.1929, 28.05.1929, 6.06.1929, 7.06.1929, 10.06.1929, 11.06.1929, 12.06.1929, 23.06.1929, 24.06.1929, 26.06.1929, 27.06.1929, 3.07.1929, 5.07.1929, 6.07.1929 (ГДА СБУ, т. 70, т. 78, т. 79) та ін.

М. Павлушков таким чином став одним із перших заарештованих за звинуваченням в участі у Спілці визволення України, "лідером" якої пізніше оголосили С. Єфремова. До 11 червня 1929 р. М. Павлушков заперечував будь-який зв'язок своєї групи прихильників з В. Дурдуківським і С. Єфремовим (ГДА СБУ, арк. 62). Однак згодом усі розмови з дядьками визнав як такі, що впливали на його дії і були "антирадянською діяльністю". Юнак виказав місце, де С. Єфремов переховував свій щоденник і в процесі слідства повністю визнав свою вину. Б. Антоненко-Давидович, споглядаючи за перебігом судового процесу, схарактеризував М. Павлушкова як опереткового ватажка – без війська й однодумців (Антоненко-Давидович, 1999, с. 448).

М. Павлушков відбував "покарання" спочатку в Ярославському політизоляторі, потім у Соловецькому таборі особливого призначення (Сікирний і Саватіївський специзолятор), на знак протесту проти умов утримання оголошував голодування (Полонська-Василенко, 2011, с. 439). 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох його розстріляв капітан держбезпеки М. Матвєєв, який напередодні 20-річчя жовтневого перевороту (наприкінці жовтня – на початку листопада 1937 р.) власноручно виконав більшість смертних вироків (Кокін, 2003, с. 385).

Дискусія і висновки

Отже, враховуючи критичне ставлення до архівних матеріалів, спогади сучасників і наявні наукові дослідження з даного питання, можна виділити кілька етапів формування і кристалізації суспільно-політичних переконань М. Павлушкова. Перший етап датується часом, яким припадає на добу Української революції і Визвольних змагань 1917–1921 рр. і характеризується становленням основних засад світогляду юнака; другий етап 1921–1925 рр. можна вважати перехідним, оскільки в цей час М. Павлушков намагався сформувати коло однодумців, які шукали можливості зберегти свою національну ідентичність в умовах більшовицької політики денационалізації; третій етап припадає на 1925–1929 рр., коли М. Павлушков відкидає ідею співіснування з радянською владою і разом з однодумцями організовує підпільну молодіжну організацію – Спілку української молоді. Власне, на цьому етапі у юнака виробляється структурована і обґрунтована політична програма, що передбачала відновлення незалежної Української держави як єдино можливий варіант розв'язання національного питання.

Аналізуючи суспільно-політичні погляди М. Павлушкова, варто зауважити, що вони переважно збігалися з ідейними переконаннями С. Єфремова і В. Дурдуківського, які безпосередньо вплинули на погляди плеємника. До особливостей світогляду варто додати і притаманний М. Павлушкові романтизм та ідеалізацію підпільної діяльності. Перспективними напрями теми є подальші дослідження впливу на М. Павлушкова представників старшої генерації учасників подій першої чверті ХХ ст. та його участі у розробці програмних документів Спілки української молоді.

Список використаних джерел

- Антоненко-Давидович, Б. (1999) СБУ. *Твори в двох томах*. Наукова думка, т. 2.
- Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, спр. 67098 ФП, т. 70.
- Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, спр. 67098 ФП, т. 78.
- Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, спр. 67098 ФП, т. 79.
- Даниленко, В. М. (Упоряд.). (2012). *Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРСР 1927–1929 рр.* Темпора.

Єфремов, С. О. (1997). *Щоденники, 1923–1929*. ЗАТ "Газета "Рада".
 Кокін, С. (Упоряд.). (2003). *Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках*: В 2 т. (2-ге вид., Т. 2). Сфера.
 Могильний, Л. (2020). Суспільно-політичні погляди Осипа Гермайзе. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 4(147), 33–38.

Павлушкова, Н. (1964). Спілка визволення України й Спілка української молоді (Спогади). *Спілка визволення України й Спілка української молоді. Спогади, документи й матеріали про діяльність*. Видання Спілки визволення України, зб. 2.

Полонська-Василенко, Н. (2011). *Спогади*. Києво-Могилянська академія.

Пристайко, В.І., Шаповал Ю.І. (Упоряд.). (1995). *Справа "Спілки Визволення України". Невідомі документи і факти*. Інтел.

Семенко, Ю. (1999). *Наталія Павлушкова*. Червона калина.

Феденко, П. (2022). *Український рух у 20 столітті*. Репринтне видання. Центр учбової літератури.

References

Antonenko-Davydovych, B. (1999) SVU. *Works in two volumes*. Naukova dumka, Vol. 2, 421-481 [In Ukrainian].

Branch State Archive of Security Service of Ukraine, f.6, file 67098 FP (Union for the Freedom of Ukraine), vol. 70 [In Ukrainian].

Branch State Archive of Security Service of Ukraine, f.6, file 67098 FP (Union for the Freedom of Ukraine), vol. 78 [In Ukrainian].

Branch State Archive of Security Service of Ukraine, f.6, file 67098 FP (Union for the Freedom of Ukraine), vol. 79 [In Ukrainian].

Danylenko, V. M. (Comps.). (2012). *Ukrainian Intelligentsia and Government: Reports of the Secret Department of the State Political Department*. Tempora [In Ukrainian].

Fedenko P. (2022). *Ukrainian movement in the 20th century*. Reprint edition. Tsentru uchbovoi literatury [In Ukrainian].

Kokin, S. (Comps.). (2003). *Last address: Executions of Solovetsky prisoners from Ukraine in the 1937–1938*. (Vol. 1). Sfera [In Ukrainian].

Mohylnyi, L. (2020) Social and Political views of Osyp Hermeize. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 147, 33–38 [In Ukrainian].

Pavlushkova, N. (1964). The Union for the Liberation of Ukraine and the Union of Ukrainian Youth (Memories). *The Union for the Liberation of Ukraine and the Union of Ukrainian Youth. Memoirs, documents and materials about the activities*. Vydannia Spilky vyzvolennia Ukrainy, Vol. 2, 20–73 [In Ukrainian].

Polonska-Vasylenko, N. (2011). *Memories*. Kyievo-Mohylianska akademiia [In Ukrainian].

Prystaiko, V., Shapoval, Yu. I. (1995). *Case of the Union for the Liberation of Ukraine*. Intel [In Ukrainian].

Seменко Yu. (1999). *Natalia Pavlushkova*. Chervona kalyna [In Ukrainian].

Yefremov, S. (1997). *Diaries, 1923–1929*. ZAT Hazeta Rada [In Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 07.08.23

Прорецензовано / Revised: 10.09.23

Схвалено до друку / Accepted: 11.09.23

Leonid MOHYLNYI, DSc (Hist.), Prof.

ORCID ID: 0000-0002-3167-2411

e-mail: mohylnyi@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIAL AND POLITICAL VIEWS OF MYKOLA PAVLUSHKOV

Background. The end of the national liberation struggle of 1917–1921 raised difficult questions for researchers: did the struggle end or did it transform? Analyzing the memoirs of the participants of that time, archival materials of the SSU State Archive and available scientific works by Ukrainian scholars, we can conclude that the struggle existed, but in a different form – an evolutionary, preparatory one, in which separate groups of supporters of the idea of Ukraine's independence were formed. The purpose of the article is to analyze archival materials, memoirs of participants, and researchers' works in order to consider the issue of the formation of socio-political beliefs of Mykola Pavlushkov, who was the leader of an organized youth group called 'The Union of Ukrainian Youth' (UY). The objectives of the article are to reveal M. Pavlushkov's socio-political beliefs, to develop his own political goals regarding the tactics and strategy of the struggle for the restoration of Ukraine's statehood, and to participate in the creation of a group of political like-minded people among school graduates.

Methods. The methodological basis of the study is the principles of historicism, objectivity, systematicity and comprehensiveness.

Results. Particular attention is paid to M. Pavlushkov's patriotism and desire to fight for the restoration of Ukraine's independence. His socio-political views were formed through his interaction with the patriotic environment of the school, communication with representatives of the older generation, namely S. Yefremov, V. Durdukivsky, V. Chekhovsky and their friends, as well as through communication with peers who shared his views.

Conclusions. The study has revealed the distinctive periods in the formation of M. Pavlushkov's socio-political views, in which self-education, communication with participants in the revolutionary events of the first quarter of the twentieth century and communication with like-minded people played a major role.

Keywords: Mykola Pavlushkov, Borys Matushevsky, Serhiy Yefremov, Taras Shevchenko Kyiv Labor School, Union of Ukrainian Youth, Union for the Liberation of Ukraine.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 94(438)"04/14":271.7

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.156.5>Анастасія САЄНКО, асп.
ORCID ID: 0009-0006-3690-4505
e-mail: staciasaienko@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПЕРШІ КОМАНДОРСТВА ТАМПЛІЄРІВ НА ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ПРИЧИНИ ТА ЧАС ПОЯВИ

Вступ. Протягом XIII ст. орден тамплієрів активно зміцнював свої позиції в Європі, зокрема в центральній східній її частині. Актуальність дослідження полягає у розумінні причин та контексту розширення впливу Ордену храмовників на цей регіон, враховуючи геополітичне, економічне і соціокультурне середовище того часу. Мета – на основі джерел та спеціальної історичної літератури проаналізувати причини появи та початковий етап діяльності ордену тамплієрів на польських землях.

Результати. Виявлено ключові чинники появи Ордену тамплієрів у Польщі: зацікавленість польської аристократії у хрестових походах, колонізаційні та економічні ініціативи, орієнтовані на зміцнення позицій ордену на світовій арені. Орден розвивав інфраструктурну мережу, створюючи командорства для оптимізації управління та економічної активності, що сприяло розвитку мережі Ордену як у військовому, так і в економічному контексті.

Висновки. У XIII ст. Орден тамплієрів розширив свій вплив на територію Польщі, як стратегічно важливої зони через її сусідство з ключовими державами Центральної Європи (Священною Римською імперією, Чехією, Словаччиною та Галицько-Волинським князівством.). Польське керівництво підтримувало тамплієрів, надаючи їм земельні привілеї, що сприяло встановленню їхньої присутності через створення мережі командорств. Водночас тамплієри активізували економічні та торговельні операції, стаючи ключовим елементом середньовічної економіки регіону. Посилення стратегічних, економічних та політичних факторів сприяло утвердженню ордену у Польщі.

Ключові слова: середньовіччя, орден тамплієрів, медієвістика, військово-чернечі ордени, Польща, хрестоносці, тамплієри.

Постановка проблеми: На початку XIII ст. політична ситуація на німецько-польському кордоні характеризувалася складним поєднанням мінливих альянсів, конкуруючих інтересів і постійних конфліктів. Це був час значних політичних потрясінь як у Німеччині, так і в Польщі, коли різні регіональні правителі та шляхетські родини змагалися за владу та вплив за прикордонні території. Це часто призводило до локальних конфліктів і суперечок, коли різні угруповання намагалися взяти гору і розширити території. Саме в такій політичній ситуації на польських землях з'явився Орден тамплієрів. Ідея виконання свого християнського обов'язку – участь у хрестових походах сягла і Польщі.

Проблему діяльності ордену на території Польщі досліджували такі польські медієвісти, як Марія Старнавська (Starnawska, 1999), Матеуш Голінські (Golicki, 1991), Каміль Васількевич (Wasilkiewicz, 2016) та ін. Серед вітчизняних авторів питання поширення німецького права вивчали Митрофан Бричкевич (Бричкевич, 1905) та Тимур Горбач (Горбач, 2017).

Джерельна база дослідження дає змогу проаналізувати факт дарування земель Ордену тамплієрів. У ході дослідження були залучені латинська версія статуту Ордену тамплієрів "Правило бідних братів Христа і Храму Соломона" (Upton-Ward, 1972), хроніка "Історія священної війни" Вільгельма Тірського (Тірський, 2016), папські булли, акти передачі земель. Окремі документи, зокрема "Єпископ Герман Каммінський укладає договір з Ордену тамплієрів про десятину в 700 гектарів у землі Дабер" (Bischof Hermann von..., 1987), "Єпископ Герман Каммінський звільняє тамплієрів від сплати податків за їхні володіння і залишає лише фіксовану плату для себе і каноніків Камміна" (Bischof Lorenz..., 1987), на основі яких можна зробити висновки про соціально економічне життя рицарів-тамплієрів.

Методологічна база полягає у використанні різноманітних підходів. Теоретичний аналіз передбачає вивчення наукової літератури з історії тамплієрів, історії Польщі, хрестових походів та середньовічної Європи

для отримання теоретичного підґрунтя. Історико-критичний метод передбачає аналіз джерел, таких як хроніки, булли та листи, для вивчення прямих свідчень про діяльність тамплієрів на польських землях. Порівняльно-історичний метод забезпечує порівняння діяльності тамплієрів на польських землях із їхньою діяльністю в інших регіонах Європи. Історико-географічний метод використовується для вивчення розташування командорств, їхньої інфраструктури та їхнього стратегічного значення в контексті середньовічної Європи. Соціокультурний аналіз зосереджує увагу на дослідженні взаємодії тамплієрів з місцевим населенням, їхнього впливу на культурне та релігійне життя регіону.

Бідні Рицарі Хреста та Храму Соломона виникли після собору в Труа у 1118 р. з метою захисту прочан на шляху до Святої Землі. Взяття Єрусалиму після першого хрестового походу зумовило появу нових форм "служіння Богу". Прочани, які подорожували до святих місць, зазнавали нападів з боку розбійників, тому що хрестоносці були не в змозі їх охороняти. За свідченнями Вільгельма Тірського – канцлера Єрусалимського королівства – "кілька шляхетних мужів з рицарського стану віддані Богові, побожні й богобоязливі, посвячуючи себе на службу Христові, дали владиці патріархові... обітницю жити завжди в цнотливості, пості, послушанні й не мати власності. Поміж них першими і найвідомішими були шановані мужі Гуго де Пейн і Годфрід де сан Аль-ж-мар" (Тірський, 2016).

Перші тамплієри були набожними християнами, які покійно виконували свій обов'язок. Miles Christi (воїни Христа) жили за статутом, затвердженим на соборі в 13 січня 1129 р. в місті Труа, графство Шампань (Легман, 2002, с. 213). Як зазначає Д. Джонс, орден тримав офіційний статус, а також чітку ієрархію та моральний кодекс, за яким мали віднині жити його члени" (Джонс, 2022, с. 93). Вони виконували місію, яку Святий Бернард Клервоський описав у трактаті "Похвала новому рицарству": "вбивати або вмирати за Христа – це доб-

родійство, не гріх, а навпаки, могутня допомога во славу" (Claraevallensis).

У 1145 р. помер король Арагону Альфонсо I, залишивши третину свого майна тамплієрам (Тірський, 2016, с. 131). Це поклато початок щедрих дарувань на користь ордену. 29 березня 1139 р. папа Інокентій II видав тамплієрам буллу "Усякий дар досконалий" (Omne Datum Optimum), якою голосив підтримку рицарям ордену й надав ряд привілеїв (Barber, Bate, 2002, р. 59). Тамплієри були звільнені від сплати десятини на користь церкви, але могли вимагати податок у тих, хто жив на їх землях. Таким чином рицарі Христа отримали безпрецедентний рівень автономії та незалежності.

У XIII ст. тамплієри почали активно проникати і розширювати свій вплив у Центрально-Східній Європі, включаючи Угорщину, Польщу, Богемію, Моравію та Словаччину.

Початок рицарських орденів збігається з інтенсивними економічними та соціальними змінами, що відбуваються в нашому регіоні Європи, іноді званими революцією XIII ст. Цей процес складався переважно з руху поселень і пов'язаної із цим міграції людей із заходу на схід, а також поширення німецького законодавства (Горбач, 2017, с. 45).

Марія Старнавська пов'язує причину появи тамплієрів у Польщі на початку XIII ст. із інтересом шляхти до хрестових походів (Starnawska, 1992, s. 3). Князь Генрик I Бородатий брав участь у хрестових походах опосередковано – відрядив загін сілезьких рицарів на чолі зі своїм плеємником Теобальдом III. Таким чином зміцнив свій авторитет серед польських князів. Розширення сфери впливу Генрика I Бородатого стало можливим, серед іншого, завдяки наданню окремих комплексів земельних володінь тамплієрам. Це мало гарантувати колонізацію прикордонної землі та зміцнення влади донора на спірних територіях, за які воювали князі Великої Польщі та Сілезьки на західних польських землях, а згодом також маркграфи Бранденбурга та правителі Західної Померанії.

Місія тамплієрів-хрестоносців втратила свою актуальність, залишивши місце для місіонерської та колонізаторської діяльності (Smith, 1994, р. 329). Однією з головних причин експансії тамплієрів у Центрально-Східній Європі було зростання могутності та впливу ордену в Західній Європі.

Завдяки контролю над землею, торгівлею і банківською справою тамплієри стали надзвичайно багатими і могутніми, і змогли використати це багатство для поширення свого впливу на нові території. Багатство і вплив ордену зробили їх привабливими партнерами для правителів і вельмож Центральної та Східної Європи, які прагнули скористатися військовим і фінансовим досвідом ордену.

Територія Любуської землі була спірним володінням між усіма нащадками Болеслава I Хороброго. Саме на цій землі тамплієри отримали на початку XIII ст перші дарування від князя Сілезії Генрика I Бородатого, князя Великопольського Владислава Одоніца та князя Поморсько-Щецинського Барніма I.

Згідно з висновками професора Марії Старнавської, тамплієрів першим привів Генрик Бродатий, князь Сілезії, який заснував для них командорство в Олесниці Малій біля Олави ще до 1226 р. До 1229 р. він надав їм додаткові 250 ланів у Любуському регіоні, де згодом

було утворено командорство в Лесниці (Bischof Lorenz..., 1987, s. 11).

Каміль Василькевич наводить дві теорії надання привілеїв тамплієрами на цих землях: провеликопольську і просілезьку. Перша припускає, що ним був Владислав Одоніц, друга ототожнює його з Генриком I Бродатим. Джерела, що збереглися, не дозволяють повністю відкинути жодну з них (Wasilkiewicz, 2011, s. 15).

За допомогою підтримки князів і впливових осіб, як світських, так і духовних, у Помор'ї, Великій Польщі, Сілезії та Любуській землі орден заснував вісім командорств: в Олесниці Малій, Вельовесі, Хварщанах, Лесниці, Чаплінеку, Валчі, Рурці та Мислібужі (Starnawska, 1999, s. 133).

Структура ордену тамплієрів в Польщі існувала відповідно до статуту, прийнятого у 1119 р. у Труа (Upton-Ward, 1972). Французький командувач традиційно посідав верхівку ієрархії не тільки у Франції, але й у Центральній Європі та Британії. Крістіан Вогель, аналізуючи структуру ордену у Центральній Європі, вважає, що брати Польщі звітували перед французьким командором на Капітулі (Vogel, 2011, s. 159).

Оскільки командорства в Німеччині існували раніше, ніж у Польщі, то командувач носив титул "preceptor Der Alemanniam et Slaviam". Наприкінці XIII ст. командорства у Польщі досягли тієї стадії розвитку, коли були призначені віцеприцептори з числа командорств. Однак залишається відкритим питання зверхності німецького командування. Відомо, що капітули ордену проводились раз на рік. На них були присутні члени ордену та посадові особи, серед яких там могли розподілятися обов'язки. Одним із прикладів таких зборів був капітул у Ліцені 21 квітня 1303 р., де Фрідріх фон Альвенслебен (per Alemanniam et Slaviam preceptor) передав земельні маєтки двом братам. До переговорів також були залучені васали, які брали участь в управлінні майном, інші члени ордену, священник та три маістри командорств (Bruder Friedrich..., 1987, s. 75–77).

Папські булли регулювали відносини, які були між тамплієрами та єпископською владою. Ці розпорядження поширювались і на польські землі. Буллою "Milites Templi" Целестин II наказав духовенству захищати лицарів-тамплієрів і заохочував вірних робити пожертви ордену (Barber, Bate, 2002, р. 64). Булла папи Євгенія III "Militia Dei" звільнила орден від сплати десятини та дозволила будівництво власних церков (Barber, Bate, 2002, р. 65).

У подальшому Святий Престол продовжив підтримку тамплієрів, підтвердивши їхні права на пожертвувані маєтки. Та це не позбавило від суперечок з маркграфами Бранденбургу, які претендували на майно тамплієрів. Отже, перебування тамплієрів характеризувалось постійними конфліктами з місцевими феодалами та намаганнями затвердити свою владу. Вони виконували роль охорони кордону від встановлення німецької влади. Тамплієри змогли скористатися політичною нестабільністю, пропонуючи свої військові та фінансові послуги, часто в обмін на землю та інші форми підтримки від ворогуючих сторін.

Та все ж головною метою створення командорств тамплієрів у Польщі була економічна діяльність для продовження боротьби на Святій Землі та навернення нових членів до ордену. Боротьба ордену з монгольською навалою стала унікальним прикладом військової

боротьби у складі армії Генрика II Побожного. Оскільки військовою діяльністю орден не займався цих територіях.

У 1240 р. монголи завоювали Русь, зруйнували Київ та розпочали захоплення східних кордонів Польських земель. У 1241 р. тамплієри взяли участь у битві під Легницею. Хоча їхні дії були радше символічними, про що свідчить лист Великого магістра Понсе де Обона до короля Франції Людовика IX. Магістр повідомляє, що дев'ять братів-тамплієрів воювали з монголами, з яких шестеро загинули, а трьом вдалося врятувати життя (Bischof Andreas..., 1987, s. 74–75). Ймовірно, що троє рицарів, які загинули, були мирянами. Адже за статутом рицарі могли служити протягом обмеженого часу. Монголи зруйнували також два донжони тамплієрів. Один розташовувався в Олесниці Малій. Місцезнаходження іншого – невідоме. Лист Понсе де Обона також дає цінні свідчення про чисельність ордену в Польщі.

Найрозвиненішим центром у Польщі було командорство у Хварщанах у Любуському єпископстві. Особа фундатора Хварщанського командорства залишається спірною. Владислав Одоніц 29 червня 1232 р. видав документ "Chvartsane villam super Mizzla fluvium cum mille mansis", згідно з яким тамплієрам було подаровано землю (Herzog Wladyslaw (Odonicz)..., s. 12–13). У 1234 р. папа Григорій IX підтвердив ці володіння (Papst Gregor IX..., 1987, s. 19).

За теорією Гельмута Люпке, землю тамплієрам надав Генрик I Бородатий, але не залишив відповідного документа, що було звичайною практикою того часу. Владислав Одоніц скористався відсутністю документа, щоб заявити право власності на ці землі.

Засноване на пагорбі, оточене болотами та заплавами річки, командорство було безпечним місцем для ведення господарської діяльності. Близько 1250 р. там було зведено каплицю, яку в 1280 р. перебудували в готичний костел Усіх Святих. Окрім сакральної частини, існували також господарські стайні, свинарники та зерносховище. Тамплієрам також були даровані лани та озера (Wasilkiewicz, 2011, s. 23).

У 1244 р. Генрик I Бородатий подарував тамплієрам 250 акрів у західній частині Любуської землі. Цей дарунок підтверджує некролог (Wasilkiewicz, 2016, s. 115). На основі дару було засноване командорство в Лесьниці.

Цінні дані про лицарів-тамплієрів з Лесьниці можна знайти в церковних записах: від єпископа Лаврентія Любуського (1229 р.), єпископа Генріха Любуського (1244 р.) та папи Інокентія IV (1247 р.). Ці документи дають можливість встановити приблизний час нагородження Генрика I Бородатого, час створення існуючої комендатури та її склад.

Єпископ Лаврентій (1209–1233) входив до близького оточення герцога Генрика і керував Любуською єпархією, яка була найменшою та найбіднішою церковною адміністративною одиницею в Польщі. Зацікавлений у її розвитку, Лаврентій підтримував економічну стратегію Генрика I Бородатого, яка включала привласнення різних орденів до прикордонних територій, у тому числі тамплієрів. У 1229 р. Любуський капітул дав згоду на передачу тамплієрам десятину з 250 ланів землі (Bischof Lorenz..., 1987, s. 11).

Єпископ Генріх, наступник Лаврентія, у 1244 р. підписав договір з магістром Гебхардом про створення нової комендатури в Лесьниці. Він затвердив для монастиря десятину з 300 полів і додатково пожертвував

з 50. У відповідь тамплієри виділили доходи з парафії в Лесьниці та десятину з декількох сіл, а єпископ Генріх передав їм десятину з села Вербіт (Wasilkiewicz, 2016, s. 110).

Отже, тамплієри в Лесьниці отримали 100 вотчин від Генрика I Бородатого до 19 березня 1238 р. І саме він як їхній покровитель в Любуській єпархії згадується в буллі папи Інокентія IV від 29 липня 1249 р. Єпископ Генріх надав тамплієрам право збирати десятину: з 50 полів ще при житті Генрика I Бородатого та з додаткових полів після угоди з магістром Гебхардом у 1244 р. (Wasilkiewicz, 2016, s. 111).

Тамплієри з Лесьниці, які, ймовірно, прийшли з Олесниці Малої, заснували своє командорство на пагорбі, оточеному озерами та болотами. У XIII столітті вони побудували монастир і каплицю, а пізніше додали зерносховище та кам'яний мур навколо території. Будівлі в основному були зроблені з польового каменю, а дерев'яні споруди використовували для господарських потреб.

Також на території було побудоване зерносховище (Wasilkiewicz, 2016, s. 112). Це вказує на певний рівень економічної стабільності та організації, оскільки зберігання зерна вимагає ресурсів та планування. По-друге, зерносховище може свідчити про активну сільськогосподарську діяльність ордену та його здатність забезпечувати себе та своїх підданих. По-третє, наявність такої споруди може бути індикатором стратегічної важливості місця, оскільки зерно є ключовим ресурсом, який може бути використаний як для харчування, так і для торгівлі.

Наявність зерносховища також підтверджує роль сільськогосподарської діяльності тамплієрів на цих землях. Їх мета полягала не в тому, щоб втілювати чернечу ідею боротьби з невірними, а щоб збирати кошти для цієї мети. Як феодали, вони почувались досить впевнено, а їхні дипломатичні навички допомагали адаптуватися в складних політичних обставинах на прикордонній території.

Тамплієри в Любуському єпископстві активно займалися господарюванням, контролюючи протягом приблизно 80 років не менш ніж 30 сіл та одне місто. Під їхнім управлінням були численні села, розташовані на заході та сході єпископства, а також потенційно окрема адміністративна одиниця, відома як Суленцинський ключ. Орден отримував доходи у вигляді натуральної та грошової ренти з кожного села.

Тамплієри мали у володінні водойми, зокрема річки, озера та ставки, де, ймовірно, здійснювали великий вилов риби. Цю рибу використовували для харчування в командорствах, особливо під час постів, хоча інформації про її продаж на ринках немає. У 1259 р. Болеслав Побожний звільнив їх від мита на кораблі, що могло сприяти торгівлі з Помор'ям (Herzog Heinrich III..., 1987, s. 45–46).

Через відсутність інвентарних записів важко визначити фінансову ситуацію окремих комендатур. Однак можна припустити, що вони мали певні фінансові надлишки, які спрямовувалися на потреби ордену в інших регіонах, зокрема для ведення війн. Місцеві монастирі отримували мінімальне фінансування, а умови життя в них були скромні.

Отже, рицарі-тамплієри заснували у XIII ст. командорство у Польщі з декількох причин.

По-перше, Польща мала стратегічне розташування між Священною Римською імперією, Чехією, Словаччиною та Галицько-Волинським князівством. Як наслідок – тамплієри розглядали Польщу як цінне місце для розширення свого впливу і закріплення в Центральній Європі.

По-друге, польські правителі загалом прихильно ставилися до тамплієрів і були готові надавати їм землі, привілеї та звільнення від податків. Це дозволило тамплієрам встановити присутність у Польщі, яка хоч і була нечисленною, але активно розвивалася на початку XIII ст.

Нарешті, тамплієри були залучені до низки видів економічної діяльності, таких як торгівля і фінанси, що зробило їх важливою частиною середньовічної економіки. У Польщі орден заснував низку командорств, або адміністративних центрів, що дозволило їм управляти своїми землями і вести економічну діяльність.

Загалом утвердженню тамплієрів у Польщі сприяло поєднання економічних, політичних і стратегічних чинників, а також прихильне ставлення до ордену з боку польських правителів.

Список використаних джерел

- Бричкєвич, М. (1905). *Первые Поморские монастыри*. Типография Эд. Бергмана. https://archive.org/details/libgen_00841407/page/n1/mode/2up.
 Горбач, Т. (2017). *Inter pacem et bellum: Польша і Німецький орден у XIII – на початку XV ст.* НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського.
 Джонс, Д. (2022). *Тамплієри. Народження та загибель ордену*. Vivat.
 Легман, Д. (2002). *История тамплиеров*. Олма-Пресс.
 Тірський, Г. (2016). *Історія священної війни*. У М.О. Рудь (Упор.), *Історія західноєвропейського середньовіччя* (с. 428). Либідь.
 Barber, M., Bate, K. (2002) *The Templars: selected sources*. Manchester University Press. <https://archive.org/details/templarsselected00unsel/mode/2up>.
 Bischof Andreas von Posen schließt mit den Templern zu Großdorf einen Zehntvertrag (H Lüpke, ed.). (1987). Berlin.
 Bischof Hermann von Cammin gewährt den Templern Abgabefreiheit für ihre Besitzungen und behält sich lediglich einefixierte Zahlung für sich und die Domherren von Cammin vor. (H Lüpke, ed.). (1987). Berlin.
 Bischof Hermann von Camminschließt mit dem Templerordeneinen Vertrag über die Zehnten von 700 Hufen im Lande Daber (H Lüpke, ed.). (1987). Berlin.
 Bischof Lorenz von Lebus überträgt den Templern die Zehnten von 250 Hufen im Bistum Lebus (H Lüpke, ed.). (1987). Berlin.
 Bruder Friedrich von Alvensleben, Präzeptor des Templerordens per Alemamiam et Slaviam, belehnt die Brüder Eilhard und Johann mit 27 Hufen in dem Ordensdorf Liebenow (H Lüpke, ed.). (1987). Berlin.
 Claraevallensis, B. Liber ad milites templi, de laude novae militiae <https://www.thelatinlibrary.com/bernardclairvaux.shtml>.
 Goliński, M. (1991). Uposażenie i organizacja zakonu Templariuszy w Polsce do 1241 roku. *Kwartalnik Historyczny*, 1, 3–20.
 Herzog Heinrich III von Schlesien befreit die Hufen des Wigo in Bankau (bei Brieg), welche dieser von den Templern besitzt, von jeder Schatzung (H Lüpke, ed.). (1987). Berlin.
 Herzog Wladyslaw (Odonicz) von Großpolen schenkt dem Templerorden das Spital in Gnesen und genante Besitzungen (H Lüpke, ed.). (1987). Berlin.
 Papst Gregor IX. bestätigt den Templern den Besitz von Quartschen und von 3000 Hufen im Gebiet von Usch (H Lüpke, ed.). (1987). Berlin.
 Smith, P. (1994). *Crusade and society in Eastern Europe: the Hospital and the Temple in Poland and Pomerania 1145–1370* : [Unpublished doctoral dissertation]. University of London.
 Starnawska, M. (1992). Mnisi – rycerze – szlachta. *Templariusze i joannici na pograniczu wielkopolsko-brandenbursko-pomorskim. Kwartalnik Historyczny*, 1, 3–31.
 Starnawska, M. (1999). *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*. Wydawnictwo DiG.

Upton-Ward, J. (1972). *The French Text of the Rule of the Order of the Knights Templar*. The Boydell Press.

Vogel, C. (2011). Die Templer in Mitteleuropa und ihre Organisationsstrukturen. In K. Borchard, J. Libor. (Eds.), *Die geistlichen Ritterorden in Mitteleuropa: Mittelalter* (s. 157–170). Brno.

Wasilkiewicz, K. (2011). Powstanie, rozwój i upadek komandorii templariuszy w Chwarszczanach. In *gremium. Studia nad historią, kulturą i polityką*, 5, 15–24.

Wasilkiewicz, K. (2016). *Templariusze i Joannici w Biskupstwie Lubuskim (XII–XVI w.)*. Instytut Kultury Europejskiej.

References

- Barber, M., Bate, K. (2002) *The Templars: selected sources*. Manchester University Press. <https://archive.org/details/templarsselected00unsel/mode/2up>.
 Bischof Andreas von Posen schließt mit den Templern zu Großdorf einen Zehntvertrag (H Lüpke, ed.). (1987). Berlin.
 Bischof Hermann von Cammin gewährt den Templern Abgabefreiheit für ihre Besitzungen und behält sich lediglich einefixierte Zahlung für sich und die Domherren von Cammin vor. (H Lüpke, ed.). (1987). Berlin.
 Bischof Hermann von Camminschließt mit dem Templerordeneinen Vertrag über die Zehnten von 700 Hufen im Lande Daber (H Lüpke, ed.). (1987). Berlin.
 Bischof Lorenz von Lebus überträgt den Templern die Zehnten von 250 Hufen im Bistum Lebus (H Lüpke, ed.). (1987). Berlin.
 Bruder Friedrich von Alvensleben, Präzeptor des Templerordens per Alemamiam et Slaviam, belehnt die Brüder Eilhard und Johann mit 27 Hufen in dem Ordensdorf Liebenow (H Lüpke, ed.). (1987). Berlin.
 Brychkevich, M. (1905). *The first Pomeranian monasteries*. Ed. Bergman's printing house. https://archive.org/details/libgen_00841407/page/n1/mode/2up [in Russian].
 Claraevallensis, B. Liber ad milites templi, de laude novae militiae <https://www.thelatinlibrary.com/bernardclairvaux.shtml>.
 Goliński, M. (1991). Uposażenie i organizacja zakonu Templariuszy w Polsce do 1241 roku. *Kwartalnik Historyczny*, 1, 3–20.
 Gorbach, T. (2017). *Inter pacem et bellum: Poland and the German Order in the Thirteenth and Early Fifteenth Centuries*. NAS of Ukraine, Vernadsky National Library of Ukraine [in Ukrainian].
 Herzog Heinrich III von Schlesien befreit die Hufen des Wigo in Bankau (bei Brieg), welche dieser von den Templern besitzt, von jeder Schatzung (H Lüpke, ed.). (1987). Berlin.
 Herzog Wladyslaw (Odonicz) von Großpolen schenkt dem Templerorden das Spital in Gnesen und genante Besitzungen (H Lüpke, ed.). (1987). Berlin.
 Jones, D. (2022). *The Templars. The birth and death of an order*. Vivat [in Ukrainian].
 Legman, D. (2002). *A history of the Templars*. Olma Press [in Russian].
 Papst Gregor IX. bestätigt den Templern den Besitz von Quartschen und von 3000 Hufen im Gebiet von Usch (H Lüpke, ed.). (1987). Berlin.
 Smith, P. (1994). *Crusade and society in Eastern Europe: the Hospital and the Temple in Poland and Pomerania 1145–1370*: [Unpublished doctoral dissertation]. University of London.
 Starnawska, M. (1992). Mnisi – rycerze – szlachta. *Templariusze i joannici na pograniczu wielkopolsko-brandenbursko-pomorskim. Kwartalnik Historyczny*, 1, 3–31.
 Starnawska, M. (1999). *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*. Wydawnictwo DiG.
 Tirskey, G. (2016). History of the Holy War. In M. O. Rud (Ed.), *History of the West European Middle Ages* (p. 428). Lybid [in Ukrainian].
 Upton-Ward, J. (1972). *The French Text of the Rule of the Order of the Knights Templar*. The Boydell Press.
 Vogel, C. (2011). Die Templer in Mitteleuropa und ihre Organisationsstrukturen. In K. Borchard, J. Libor. (Eds.), *Die geistlichen Ritterorden in Mitteleuropa: Mittelalter* (s. 157–170). Brno.
 Wasilkiewicz, K. (2011). Powstanie, rozwój i upadek komandorii templariuszy w Chwarszczanach. In *gremium. Studia nad historią, kulturą i polityką*, 5, 15–24.
 Wasilkiewicz, K. (2016). *Templariusze i Joannici w Biskupstwie Lubuskim (XII–XVI w.)*. Instytut Kultury Europejskiej.

Отримано редакцією журналу / Received: 22.03.23

Прорецензовано / Revised: 08.05.23

Схвалено до друку / Accepted: 11.09.23

Anastasia SAIENKO, PhD Student
ORCID ID: 0009-0006-3690-4505
e-mail: staciasaienko@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE FIRST COMMANDERIES OF THE TEMPLARS ON POLISH LANDS: REASONS AND TIME OF APPEARANCE

Background. Throughout the 13th century, the Order of the Templars actively strengthened their positions in Europe, particularly in its Central-Eastern part. The relevance of the study lies in understanding the reasons and context for the expansion of the Templar Order's influence on this region, considering the geopolitical, economic, and socio-cultural environment of the time. The aim is to analyze the causes of the Templars' emergence and the initial phase of their activity in Polish territories based on sources and specialized historical literature.

Results. Key factors for the appearance of the Templar Order in Poland were identified: the interest of the Polish aristocracy in the Crusades, colonization, and economic initiatives aimed at strengthening the Order's positions on the global stage. The Order developed an infrastructural network by establishing commanderies for optimizing management and economic activity, which facilitated the growth of the Order's network in both military and economic contexts.

Conclusions. In the 13th century, the Templar Order expanded its influence onto Polish territory, which was of strategic importance due to its proximity to key Central European states (Holy Roman Empire, Bohemia, Slovakia, and the Galicia-Volhynia Principality). The Polish leadership supported the Templars, granting them land privileges, which helped establish their presence through a network of commanderies. Moreover, the Templars intensified their economic and trade operations, becoming a key element in the medieval economy of the region. The combination of strategic, economic, and political factors contributed to the Templar Order's establishment in Poland.

Keywords: Middle Ages, Order of the Templars, medieval studies, military-monastic orders, Poland, Crusaders, Templars.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 639.1+94:355(438+477)"17"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.156.6>

Олексій СОКИРКО, канд. іст. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0003-3841-9782

e-mail: sag@univ.kiev.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

"ЯКИЙ ТО ЗВІР НЕХАЙ БУДЕ ОД МЕНЕ, СЛУГИ ВАШОЇ МИЛОСТІ, ЛАСКАВЕ ПРИЙНЯТИЙ." З ІСТОРІЇ МИСЛИВСЬКОГО ПРОМИСЛУ В ГЕТЬМАНЩИНІ КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

Вступ. Мисливство та полювання займали важливе місце в економіках та соціокультурному житті домодерних суспільств. Мисливський промысел та культура полювання в Гетьманщині були репліками тих традицій і практик, котрі сформувалися в рамках культурної моделі Речі Посполитої. Якщо мисливство традиційно було самостійним сегментом економіки, що забезпечував харчовий раціон додатковими продуктами, то полювання більшою мірою було куртуазною розвагою знаті, що підкреслювала її соціальний статус і матеріальні можливості.

Методи. В основу дослідження покладено каталогізацію всіх згадок про мисливство, які містяться в листуванні старшин найманих і козацьких полків з гетьманами останньої чверті XVII ст. Зібраний матеріал розподілено по тематичних блоках (сезонність, засоби полювання тощо) і проаналізовано кожен з них. Текстологічний метод при аналізі листування виявляє соціальну символіку мисливства та мисливських дарів.

Результати. Подано реконструкцію мисливських занять гетьманських найманих жовнірів (компанійців), що відігравали допоміжну роль в їх економічному становищі й водночас були тренувальними воєнними практиками. Ареал і сезонність полювань збігалися з лісо-степовою смугою Придніпров'я, де компанії несли свою службу з охорони кордонів. Головними об'єктами промыслу був т. зв. червоний звір: вепр, лось, вовки, лисиці. Крім мисливства, компанії також практикували рибальство, яке постачало цінні продукти дніпровської іхтіофауни: осетра, щуку, судака, кав'яр. Дичина та хутро диких тварин, які були об'єктом полювання, мали високий статус "лицарських" продуктів у кухні та побуті Гетьманщини. В листуванні компанійських старшин із командирами найманих полків полювання й мисливські трофеї мали важливе значення як спосіб отримання статусних подарунків (дичина й хутро), якими представники козацької знаті обмінювалися між собою.

Висновки. Обмін мисливськими дарами маркував складну систему патронально-клієнтарних мереж, які сформувалися в Гетьманщині наприкінці XVII ст. Вони сягали найнижчих поверхів старшинської ієрархії, члени якої були організаторами мисливських промыслів, і завершувалися гетьманами, полковниками й церковними ієрархами як реципієнтами статусних подарунків, котрими були дичина та риба. Відтворена модель мисливських промыслів на прикладі компанійців дає змогу екстраполювати її на функціонування мисливства й практик обміну мисливськими трофеями як статусними дарами й на інші регіони Гетьманщини.

Ключові слова: мисливство, полювання, Гетьманщина, Річ Посполита, козацька старшина, соціальні мережі, компаніїці.

Вступ

Історія мисливства та полювання в Гетьманщині середини XVII–XVIII ст. і досі залишається білою плямою в українській історіографії, незаслужено обійденою увагою дослідників. Важливо відзначити, що обидва заняття відігравали надзвичайно важливу роль у житті домодерних суспільств, будучи важливими постачальниками продовольчих ресурсів, й відіграючи роль своєрідного соціального маркера. Мисливське право, технології й практики, зброя, мистецькі твори, пов'язані з мисливською сюжетикою творили надзвичайно яскраві явища в соціальному житті й культурі середньовіччя та раннього Нового часу. Хоча мисливство й полювання на теренах козацької частини України володіли яскраво вираженою специфікою, спричиненою природно-кліматичними факторами (зокрема, наявністю трьох найважливіших фізико-географічних зон: лісової, лісостепової та степової), можна говорити, що своїми соціокультурними витоками вони сягали спадщини Речі Посполитої, традицій полювання руської знаті й мисливських практик населення Центральної та Лівобережної України (Рагаускене Р., 2013, с. 144–160; Садовнік Т., Златогорський О., 2006, с. 88–89).

Єдиним більш-менш системною роботою, присвяченою історії й традиціям полювання як куртуазній забаві знаті, до цього часу залишається "Нарис історії українського ловецтва до кінця XVIII в." Івана Крип'якевича (1925), у якому період Гетьманщини посідає лише прикінцеву частину. Дотичними до проблематики мисливства як економічного заняття були розвідки, присвячені бобровникам і стрільцям – спільнотам професійних мисливців, що були частиною козацького стану, наділе-

ними спеціальним статусом і численними привілеями (Васильєва О., 2011, с. 185–191; Корноухов Е., 1910, с. 56–73; Пиріг П., 2006, с. 66–69; Плохинский М., 1891, с. 29–155). Власне, цим і обмежується наявна історіографія як полювання, так і мисливства Гетьманщини, що явно неспівмірне тому значенню, які обидва ці заняття відігравали в економічному житті, культурі й побуті ранньомодерної України.

Актуальність. У своєму дослідженні ми торкнемося одного з невідомих дослідникам аспектів мисливського промыслу – полювання гетьманських найманців-компанійців. Назагал, лісостепове й степове полювання творило одну з найбільш суттєвих відмінностей козацької частини України, відрізняючи її від решти русько-українських регіонів річпосполитського світу. Величезний степовий простір Дикого Поля віддавна був джерелом продовольчих ресурсів – у першу чергу дичини та риби як для осідлого, так і кочового населення краю. Це, у свою чергу, впливало на те, що мисливство та рибальство становили значний сегмент регіональної економіки, а з іншого боку, витворювали унікальну продовольчу ситуацію, впливаючи на формування локальної гастрономічної традиції, постійними складниками яких була степова дичина та річкова риба (Сокирко О., 2021, с. 51–54). Оскільки мисливське право в Україні-Русі, на відміну від країн Західної та Північної Європи, було розвинене відносно слабо й мало мінімум обмежувальних настанов, доступ до живності, які давав ліс, степ чи річки, мали практично всі категорії місцевого населення. Особливо активними в освоєнні цих ресурсів виявилися дві категорії: військово-служилі спільноти українних воеводств (замкові слуги, бояри та ін.) й ни-

зові (запорозькі) козаки. До цих занять також активно долучалися міщани придніпровських міст і селяни, які сезонно козакували "на Низу". У другій половині XVI – на початку XVII ст. мисливський і риболовний промисли стають одними з головних занять запорожців, а дозвіл на його практикування – одним із підставових економічних привілеїв Війська Запорозького. Запорозьке мисливство й рибальство, особливо пізнього періоду (XVIII ст.) не раз ставало предметом досліджень істориків та етнографів (Голобуцький В., 1994, с. 105, 113–116; Олійник О., 2005, с. 183–184; Яворницький Д., 1990, с. 38–56, 285–289), однак інші актори степового мисливства – гетьманські найманці до цього часу лишаються невідомими.

Мета та завдання дослідження. У рамках нинішньої розвідки ми спробуємо з'ясувати кілька прикладних питань, пов'язаних із функціонуванням мисливства в Гетьманщині. Нас цікавитиме економічний контекст мисливських промислів компанійців, особливості його організації, сезонність, репертуар дичини. З іншого боку, позаяк мисливство було важливим елементом всіх воєнських субкультур, нас цікавитиме, яким чином полювання сполучалося з війною, що була основним заняттям і джерелом існування гетьманських найманців. Оскільки дичина становила в ранньомодерній культурі статусний субпродукт, для нас також буде важливим з'ясувати, яким чином мисливські трофеї ставали засобами комунікації в середовищі лицарської спільноти й зокрема її верхівки – козацької старшини.

На превеликий жаль, джерел, які б висвітлювали ці аспекти мисливських промислів другої половини XVII ст. в розпорядженні історика вкрай мало, так само як і джерел, що стосувалися б побуту й приватного життя воєнків. В основу нашої роботи покладено комплекс документів т. зв. збірок Новицького, що являє собою приватний архів відомого політичного та військового діяча Гетьманщини компанійського полковника Іллі Новицького (30-ті рр. XVII ст. – 1704 р.) (Сокирко О., 2004, с. 194–212). Новицький належав до почесаної шляхти Київського воєводства, служив комендантом Димера в часи гетьманування Михайла Ханенка й згодом перейшов на службу до лівобережного гетьмана Івана Самойловича, отримавши в командування компанійський полк. На Лівобережжі служба звела його із генеральним осавулом і майбутнім гетьманом Іваном Мазепою (хоча не виключено, що обидва шляхтичі були знайомі й раніше), з яким встановилися дуже тісні та приязні взаємини. В час Коломацького перевороту 1687 р. Новицький був найстаршим і, вочевидь, найавторитетнішим полковником з-поміж найманих старшин і ретельно виконував всі розпорядження Мазепи, зокрема, не допускаючи того, аби охотницькі полки стали на захист Самойловича та його рідних. Винагородою лояльному полковнику став універсал Мазепи, виданий 12 вересня 1687 р., який "привертав" у його власність набуті раніше й новонадані маєтності на Лубенщині, де Новицький був одним з найбагатших дідичів. Першим шлюбом полковник був одружений на удові генерального обозного Забіли Меланії, а через шлюби дітей посвоячений із родами Трошинських і Орликів, тісно пов'язаних із гетьманським домом.

Методи

Специфіка "збірок Новицького" полягає в тому, що до їхнього складу ввійшли не лише приватні папери роду Новицьких, але й офіційні документи, пов'язані із службою компанійського полковника: листування з гетьманами та генеральною старшиною, полковниками, православними ієрархами (Архів компанійського полко-

вника Іллі Новицького, 2022; Заруба В., 1993, с. 21–38). Значна частина цього офіційного листування – це донесення, рапорти, листи й "авізи" написані підлеглими Новицького – сотниками, курінними отаманами й писарями його полку. Одним з регулярних кореспондентів полковника протягом 80–90-х рр. XVII ст. був полковий компанійський осавул Іван Максимович Рубан. За посадою осавул був фактично правою рукою полковника, відаючи всіма найважливішими справами частини: організацією бойових виправ і прикордонних постів, розвідки, веденням реєстрів, видачею жалування тощо (З архіву, 2022, с. 45–122). Кореспонденція Рубана (листи, цидули, реєстри) являє собою справжню енциклопедію життя компанійського полку, в якій відбилася його бойова хроніка та мирний побут. Осавул був не лише підлеглим, але й довіреною особою та клієнтом Новицького, який доручав йому делікатні та відповідальні завдання. У свою чергу вірний слуга регулярно постачав свого патрона важливою інформацією, новинами й, в міру можливості, приватними послугами й подарунками, серед яких часто були мисливські трофеї: дичина та риба. За період 1683–1697 рр. збереглося 106 ідентифікованих листів (сюди не включено анонімні цидули, які долучалися до деяких листів, але були не підписані, що ускладнює їх атрибуцію та датування) Рубана до Новицького, з яких містять інформацію про ухоронницькі заняття компанійців – 18. Отже, щонайменше 20 % інформації з кореспонденції було присвячено мисливству та рибальству, що дозволяє відтворити відносно повну картину розвитку цих промислів у жовнірському середовищі.

Результати

Варто зауважити, що мисливство було лише одним із господарських занять компанійців. Як відомо, воєнка найманих (охотницьких) полків гетьманської армії – компанійці та сердюки – тільки частково перебували на державному утриманні. Матеріальні можливості скарбниці були доволі обмеженими, тож жовніри отримували від неї хіба частину грошового жалування, одягу, зброї та амуніції. Решту ж, особливо продовольство й фураж, постачало місцеве населення тих регіонів, де найманців влаштовували на пості (Сокирко О., 2006, с. 168–202). Аналіз співвідношення цих двох форм забезпечення свідчить про їх хронічну недостатність. Особливо відчутною вона була в мирні періоди, коли позбавлені воєнних трофеїв жовніри вели дуже скромне життя, що часто межувало з бідністю. Саме ці обставини й штовхали їх на пошук додаткових джерел заробітку, які мали цілком невоєнний господарський характер. Сердюцький полковник Дмитро Чечель писав до Мазепи в січні 1697 р., про те, що сердюки його полку, які перебували залогою в Таванській фортеці, промишляли риболовлю, аби якось заробити собі на прожиток (РГАДА, ф. 124, оп. 3, д. 1089, л. 1). Влітку 1700 р. звіт ж охочепіхотне товариство полку Максима Самойловича ходило "на низь для добычи соляной ... аби мзєрние помянутие полчане хоть малую част заробили на обуви или на иние дробние одежь" (РГАДА, ф. 124, оп. 3, д. 1220, л. 1). У періоди безгрошів'я, що припали на післямазепинський час, жовніри не гребували навіть "чорною" роботою, перевозючи для потреб монастирських і панських економій ліс і вапно. Звісно, такі прецеденти були ознаками виняткової злиденності, й не личили лицарському статусу воєнка, для якого фізична праця вважалася принизливою. Саме це ставало причиною для частих прохань найманців, особливо компанійців, до своїх старшин дозволити їм вийти "в поле" для воєнного

промислу над татарами, який міг доставити щедрі "пупи" (трофеї) й з погляду жовнірської етики уважався цілком гідним "вояцьким хлібом" (Леп'явко С., 2000, с. 143–158; Сас П., 2007, с. 167–196). Так само й полювання, вочевидь не дорівнювало "роботизмам", які б "спосполитовали" вояцький статус, й отже в ієрархії невійськових занять найманців мало стояти достатньо високо.

Починаючи з весни охотницькі полки виводилися з містечок і сіл "... для того, щоб люди жили, у которых они имеют свои становища, свободнейшие были к чинению своих пахотных дел ... и чтоб они (охотники. – О.С.) в обозе своем курениями обретаюсь тем людям жилим, у которых чрез зиму стояли не докучали" (Листи Івана Мазепи, 2010, с. 572–573.). Навесні 1699 р. Мазепа планував розташувати виведені з леж охотницькі полки в околицях Чигирина, пояснюючи це царям "перво для того что там около Чигирина пространные поля, на которых конского корму есть много, и довольные леса, из которых могут себе добывать без досады людцкой дров довольно, а второе для того чтоб тот запустелой город Чигирин, из стороны польской людьми не был населен".

Фактично до осені найманці проводили "в полі" не лише з причин, наведених вище, але й з цілком конкретними військовими завданнями – несенням чат і розвідки по дніпровому кордону й степовим порубіжжям Гетьманщини. В останній чверті XVII ст. на Лівобережжі було сформовано досить складну й водночас ефективну систему попередження й захисту південних полків Гетьманщини від татарських нападів. Вона спиралася на полкові та сотенні фортеці, споряджені артилерією та системою охорони й оповіщення у вигляді рухливих степових чат, маяків тощо (Заруба В., 2003, с. 365–370).

Звісно, що для компанійців, які охороняли степовий і дніпровський кордони Гетьманщини, перебуваючи поза залюдненою частиною краю, найбільш доступним економічним ресурсом, що надавався до використання, були прилеглі терени придніпровського степу й лісостепу. Специфіка служби компанійських полків у 70–90-х рр. XVII ст. полягала в тому, що вони розташовувалися переважно на територіях Лубенського, Миргородського й Полтавського полків, кордони яких на півдні й сході впиралися в Дике поле, а на заході – у Дніпро, який розмежовував Лівобережну Гетьманщину, що перебувала під протекторатом московського царя, із Правобережною Україною, яка лишалася у складі Речі Посполитої. Якщо Дике Поле традиційно було малозаселеним регіоном, то Правобережне Придніпров'я було дуже сильно спустошене внаслідок воєн і згонів населення протягом 60–70-х рр. XVII ст. Згідно з умовами польсько-московського Андрусівського перемир'я 1667 р., а згодом Вічного миру 1686 р., придніпровська периферія на південь від Києва мала залишатися знелюдненою аж до Чигирина, зруйнованого турками 1678 р., включно. Цей край на довгі роки став "сірою зоною" прикордоння, перетином шляхів, якими пересувалися татари, запорожці й інший "непевний люд" (Ткаченко М., 1929, с. 55–78). Невеликі затишшя поміж спалахами порубіжних конфліктів уможливлювали тут на короткий час рух і мирного населення – мігрантів, купців, сезонних робітників-аргатів, які рухалися в Придунав'я, Крим на Волинь або Лівобережжя. Тож по обидва боки Дніпра рух населення був мінімальним і нерегулярним, що вочевидь витворило тут унікальний в екологічному відношенні мікрорегіон з практично незайнятими лісовими, лісостеповими та водними ресурсами, придатними для мисливства й риболовлі (відомо також, що тут розвивалися й інші види ухощництва, зокрема, пасічництва).

З повідомлень Іана Рубана ми знаємо, що його компанійці часто виїжджали в розвідувальні партії та рейди саме на дніпрове Правобережжя в околиці Бужина й Чигирини, які були районами збору татарських чамбулів і розбійницьких "куп". Місцем постійного перебування ставки осавула було містечко Чигирин-Діброва, центр однойменної сотні Лубенського полку. Важливо відзначити, що мисливство, головне, практикували компанійські прикордонні та розвідувальні відділи – "ватаги", "під'їзди", що часом доходили до Південного Бугу та Дністра. Водночас з опосередкованих свідчень можна зробити висновок, що іноді на полювання компанійці могли виходити й спеціально. В будь-якому разі, ухощники не наважувалися заглиблюватися далеко у степову периферію, де був ризик потрапити в руки татар, адже мисливські партії були невеликими (до 10 осіб). Важко сказати, яка частина від усієї компанійської спільноти задіялася в мисливських виправах, оскільки частина з неї перебувала на квартирах у містечках і селах Лубенського та Миргородського полків. Втім, враховуючи, що розвідувальні відділи, що практикували полювання, формувалися на засадах ротації, теоретично мисливством могла "бавитися" значна частина жовнірів.

Найкращим сезоном для полювання вважалися осінь і зима, хоча це й не виключало якихось принагідних мисливських виправ, які відбувалися стихійно. Літо (від травня до середини вересня) було найгарячішою порою року у військовому відношенні, коли тривали рейди і походи, тож полювання ставало просто неможливим. Натомість осінь і зима, хоча й не зменшували військові напруги на прикордонні, вочевидь були спокійнішими й створювали ще й певні природні умови, коли, наприклад, великий звір був більш помітним, виходячи зі схованок у пошуках їжі. Так, у вересні 1685 р. Рубан писав Новицькому, що "если того будет на тум воля вашей Милости мосци Пана прислати людей для ловления звѣру, бо вже близко тому пора приходить, яком тепер, добродѣю, и тут поблизу ... там же могли б за помощью Божою добыти" (3 архіву, 2022, с. 75). Початок зими й наближення різдвяних свят актуалізували пошуки дичини, яка мала стати окрасою святкового столу. Одного сезону передріздвяне полювання настільки затягнулося, що Рубан вітав свого патрона лише 8 січня, пояснюючи, що 20 грудня "ходилим за Днепр для ловления звѣру. Где будучи през килка дний ... сегого иануария ку Чигириндубровѣ прибывши. Зараз оный добытый звѣр ку Вашей милости, добродѣви моему, одсылаю, кабанув рослых двѣ пары, а менших двое. Який то звѣр нехай буде од мене, слуги Вашей милости милостивого Пана, ласкаве прінятий..." (3 архіву, 2022, с. 63).

Дуже цікаві подробиці чергового виїзду на полювання переповідає лист Рубана від 20 грудня 1685 р.: "недавно сими днями ходилем самосюм за Днѣпр под табурище ясновелможного добродѣя, где послал Бог вынайти кабана дикого. С которым скоро прибывши ку Чигириндубровѣ, того ж часу и Вашей милости милостивому Пану оного кабана одсылаю, зичачи того, абы Ваша милост ... в щасливом дочеканю урочистих свят щасливе пры добром здоровю зо всыми домовыми своими, и з любимыми поживал" (3 архіву, 2022, с. 86). Судячи з усього, полювання на кабана, який в європейській традиції вважався статусно високою здобиччю (т. зв. червоний звір як олень, лось, ведмідь, вепр; на них традиційно полювала знать, а м'ясо було окрасою аристократичного столу), було особливо складним і

небезпечним. Так у січні 1685 р. від мисливської партії навіть відбився молодий козак ("молодик") Гарасько, якого вважали дезертиром. Згодом з'ясувалося, що він "под час того галасу за кабанами загнався был сам за одним звѣром и так од нас одблудившись, аж до Лебедина заѣхал", тобто опинився в околицях Шполи, що на Черкащині (3 архіву, 2022, с. 62).

Інші рапорти Рубана подають інформацію про асортимент дичини й є унікальними джерелами з історії придніпровської фауни того часу. Так, у середині грудня 1686 р. він зазначав: "при котором поклонѣ моем сие звѣрата, якие Господь мнѣ дал достати, то ест куз двѣ, зайцев сѣмдесят, тетерав три пары и курапатв сорок пар А що болшого звѣру не достати, бо зима нестачная, где и снѣгу не маеш" (3 архіву, 2022, с. 106).

Звісно, окрім гастрономічної цінності, деякі види дичини цінувалися ще й за хутро. В лісостеповому регіоні до них належали вовки та лисиці. У серпні 1685 р. Рубан відправив полковнику чотирьох "вовків" (себто вовчих шкур), презентованих йому компанійським сотником, і обіцяв ще скількись шкур викупити в товариства. За кілька днів у новій відписці він поспішав повідомити, що "любо для себе прыбралось было на кожух вовкув с пят. Еднак и с тых пяти вынявши двоих и приложивши к тым чотыром сотнищим, к Вашей милости, Моему милостивому пану, посилаю" (3 архіву, 2022, с. 72–73). Вовче хутро, хоч і було менш коштовним за соболіне, біляче або куниче, але в середовищі знаті цінувалося аж ніяк не менше. З "вовків" шили опанчі, шуби, пологи й "запони", якими в холодні зими рятувалися в погано обігрітих приміщеннях або під час подорожей в санях. Одного разу осавул згадує про присилку на подарунок також "лисиц десят полову моего" (3 архіву, 2022, с. 106). Лисячим і вовчим хутром часто підшивали основний одяг: кунтуші, каптани й жупани.

Заради повноти картини зазначимо, що звірнина була не єдиним підношенням для старшинської кухні, яке давало "поле". На другій сходинці після неї була дніпровська риба (осетри, щуки, судаки), а також кав'яр і мед. Втім, всі ці "легумини" отримувалися в інший спосіб й були продуктом окремих промислів, отримуваними від сезонно найнятих артілей здобичників, і отже об'єктивно потребують розгляду в рамках спеціального дослідження.

Привертає до себе увагу той факт, що основний період мисливського сезону припадав на пізню осінь і зиму – тобто період особливо шанованих церковних (Різдво, Богоявлення) і світських свят (Новий рік), що дозволяли споживання скоромної їжі. Так само дичина була жаданою стравою й на святкуванні Великодня, символізуючи собою завершення Великого посту. Хронологія листів Рубана дає змогу зауважити, що промислова активність його мисливців особливо зростала саме в передсвяткові дні й тижні: слуга явно прагнув догодити своєму патрону щойно впольованими делікатесами.

Однак полковницька кухня не була єдиним кінцевим пунктом призначення тих мисливських трофеїв, які для неї діставав Рубан та його люди. Частина з них переадресовувалася численним знайомим і котрагентам Новицького, у вигляді подарунків до свят або ж як вияви доброзичливості й приязні. Зазвичай це були родичі або сусіди, з якими підтримувалося постійне листування в приватних або службових справах. Ще якусь частину дичини, риби й кав'яру полковник передарював особливо важливим персонам, з якими мав не таку часту комунікацію, але котрі мали особливу вагу для нього,

– гетьманам та високим церковним ієрархам. Збереглися листи Івана Мазепи з лютого 1691 та 1692 рр., у яких він дякує полковнику за надісланих осетрів та кав'яр, обіцяючи "тую обсылку ласкою нашою нагрожати" (НБУВ.ІР, ф. ІІ, спр. 14683, 14697).

В нашій роботі переважно йшлося про мисливство саме як промисел, що мав приносити економічну вигоду його учасникам, хоч окремим сюжетом, який виходить за рамки роботи, є питання про полювання в побуті охотницьких старшин, що належали до зовсім іншої сфери (не так економічної, як культурної) й було статусною розвагою еліти. На жаль, нині про нього є обмаль джерельних повідомлень, хоч без сумніву шанувальником полювання був і сам полковник Ілля Новицький, про що опосередковано свідчить один з листів Рубана, у якому повідомлялося про виготовлення скриньки, у якій "оброчков чотыры для хортув уроблених ест" (3 архіву, 2022, с. 83). 3 серпня 1685 р. маємо унікальну згадку про відправку осавулом до Новицького "ястреба з межи двоих одного великого для цвиченя и заправы ловити птах и зайцов, на розказане Вашей милости Милостивого пана" (3 архіву, 2022, с. 72–73).

Дискусія і висновки

Насамкінець варто зробити кілька узагальнювальних зауважень щодо дичини й полювання в контексті тих сюжетів, які наświetлили проаналізовані нами вище джерела. Важко сказати, наскільки лукративним було мисливство для його головних акторів – рядових компанійців і, зрештою, яке місце воно займало у структурі додаткових заробітків гетьманських жовнірів. Припускаємо, що участь у полюванні диктувалося не стільки бажанням мати "приварок" до власного столу (хоч це і не виключає, що якась частина здобичі такі діставалася козакам), скільки отримати винагороду від старшин, які переправляли здобич "на гору". Той факт, що мисливські виправи були достатньо регулярним явищем, як про це свідчить листування Рубана й Новицького, охочих долучитися до них, вочевидь, вистачало. Звернімо увагу також на те, що мисливські практики, що за своєю природою були генетично пов'язані з війною, виконували роль своєрідного тренінгу, у якому шліфувалися вояцькі навички: вміння вистежувати об'єкт полювання, влаштовувати засідки, скритно пересуватися й злагоджено діяти. Полювання на великого звіра й лісове птаство передбачало також вправне володіння різними видами зброї: влучній стрільбі з мушкетів, ручниць і луків, можливо, в деяких випадках застосуванням рогатини (ощепа).

Дичина та хутро як головні продукти мисливства й полювання від часів середньовіччя були атрибутами побуту вищих верств суспільства, хоча в Україні-Русі через доволі широкий і відкритий доступ до природних ресурсів вони не були привілеєм виключно верхівки. Проте специфіка розвитку господарства Гетьманщини, заснованого на домашньому тваринництві, робила дичину ексклюзивною стравою старшинського столу, яку не могло запропонувати звичайне фільваркове господарство (яке, щоправда, мало свої спеціальності – волівину, індіків і каплунів). Тому-то м'ясо зайців, вепрів чи куріпок було не просто статусним атрибутом лицарського столу, але й продуктом, доступним далеко не всім заможним споживачам, а лише тим, хто в той чи той спосіб мав доступ до мисливських ресурсів і промислів. Лісостепова дичина для високої кухні Гетьманщини з цього погляду взагалі була ексклюзивним продуктом, підкреслюючи локальні особливості регіону. З огляду на це, раритетність таких дарів і підношень підвищувала престиж дарувальника, підкреслювала його певну ви-

нятковість. Водночас варто зауважити, що описані нами мисливські практики компанійців полку Новицького можуть виступати своєрідним патерном для реконструкції моделі організації мисливських промислів, які функціонували у старшинських господарствах різних регіонів Гетьманщини. Нагадаємо, що мисливські курені мали "в услужении" чимало полковницьких родин (зокрема, в одного з найближчих сусідів Новицького – миргородського полковника Данила Апостола їх було аж два) (Сокирко О., 2015, с. 313–314), а окремі громади стрільців, пташників і бобровників традиційно пислужували гетьманському двору.

Про комунікативну роль харчових подарунків, серед яких дичина завжди становила особливу опцію, в історіографії написано доволі багато. Але в рамках нашої розвідки звернімо увагу на те, яким чином був побудований ланцюжок цих подарунків. Від найнижчого чину, яким був полковий осавул, дичина та риба переходили до його безпосереднього командира й опікуна полковника Новицького, котрий був вхожим до найвищих старшинських кіл і гетьманського двору. Для Новицького кабани, лосі, осетри й ікра були статусним даром для людей свого кола, а також можливістю похизуватися більшими можливостями, аніж в інших можновладців, адже його жовніри фактично контролювали прикордонну периферію, звідки для його столу могли постійно доставлятися будь-які делікатеси. Далі дичина ставала незамінним дарунком вже для кухні гетьманського двору, до якого Новицький вчашав у часи Самойловича й особливо Мазепи, з яким він мав приятельські стосунки. З-поміж інших підношень, які отримували гетьмани від інших старшин (наприклад, вин або особливих ґатунків медів і пива), дичина або мисливські птахи мали своєю ексклюзивністю підвищувати інтерес до дарувальника, виокремлюючи його з-поміж інших, собі подібних. Дар у такому випадку, як справедливо зауважував Марсель Мосс, ставав не просто інвестицією в прихильність володаря, але й своєю винятковістю посилював градус взаємної приязні.

Список використаних джерел

- Архів компанійського полковника Іллі Новицького (остання третина XVII ст.). Збірник документів (2022). Ю. Мицик, І. Тарасенко (Упор.), т. 1. Фоліант.
- Васильєва, О. (2011). Стрільці в структурі козацького стану (друга половина XVII–XVIII ст.). *Гілея*, (52), 185–191.
- Голобуцький, В. (1994). *Запорозьке козацтво*. Вища школа.
- З архіву останньої третини XVII ст. компанійського полковника Іллі Новицького. Збірник документів (2022). Ю. Мицик, І. Тарасенко (Упор.) Фоліант.
- Заруба, В. (1993). Охочекомонний полковник Ілля Новицький та його архів. *Рукописна та книжкова спадщина України*, (1), 21–38.
- Заруба, В. (2003). *Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття*. Ліра ЛТД.
- Корноухов Е. (1913). Судьба бобровников, стрельцов и пташников Черниговской губернии. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*, (10), 56–73.
- Крип'якевич, І. (1925). *Нарис історії українського козацтва до кінця XVIII в.* Тур.
- Леп'явко, С. (2000). Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття "козацького хліба" в останній третині XVI ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, (1), 143–158.
- Листи Івана Мазепи (2010). В. Станіславський (Упор.), т. 2. Інститут історії України НАН України.
- Національна бібліотека України ім.В.Вернадського. Інститут рукопису (НБУВ.ІР), ф. II, спр. 14683.
- Національна бібліотека України ім.В.Вернадського. Інститут рукопису (НБУВ.ІР), ф. II, спр. 14697.
- Олійник, О. (2005). *Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775)*. Дике Поле.
- Пиріг, П. (2006). З історії лісових промислів на Чернігівщині у другій половині XVII–XVIII ст. *Сіверянський літопис*, (3), 66–69.

- Плохинский, М. (1891). Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины. Бобровники. Стрельцы (с приложением документов за 1686–1767 гг.). *Сборник Харьковского историко-филологического общества*, (3), 29–155.
- Рагаускене, Р. (2013). Из "истории животных": собаки при дворе правителей Великого княжества Литовского (до середины XVII в.). *Соціум. Альманах соціальної історії*, (10), 144–160.
- Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 124, оп. 3, д. 1089.
- Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 124, оп. 3, д. 1220.
- Садовнік, Т., Златогорський, О. (2006). *Радзивіллівські полювання (в контексті історії полювання на Волині). Минуле і сучасне Волині та Полісся. Оліка і Радзивілли в історії Волині та України*. Матеріали XVIII Волинської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції: Науковий збірник. Луцьк, 88–89.
- Сас, П. (2007). Военный промысел запорожских казаков (перша половина XVII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, (7), 167–196.
- Сокирко, О. (2004). *Ілля Новицький. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети*. Кн. 2. Вік, 194–212.
- Сокирко, О. (2021). *Кулінарна мандрівка в Гетьманщину: Секрети й таємниці стародавньої кухні середини XVII–XVIII століть*. Темпора.
- Сокирко, О. (2006). *Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр.* Темпора.
- Сокирко, О. (2015). "На послугах дому": надвірні почти козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. *PATRIMONIUM. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи*, (1), 307–327.
- Ткаченко, М. (1929). Нарис історії Кременчужчини до початку XVIII ст. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*, (24), 55–78.
- Яворницький, Д. (1990). *Історія запорізьких козаків*. (І. Сварник, Пер.), т. 1. Світ.

References

- Archive of the komanijskii colonel Ilya Novitsky (last third of the 17th century). Collection of documents (2022). Yu. Mytsyk, I. Tarasenko (Eds.), Vol. 1. Kyiv [in Ukrainian].
- From the archive of the last third of the 17th century kompanijskii colonel Ilya Novitskyi. Collection of documents (2022). Yu. Mytsyk, I. Tarasenko (Eds.). Kyiv [in Ukrainian].
- Holobutsky, V. (1994). *Zaporozhian Cossacks*. Vyshha Shkola [in Ukrainian].
- Kornoukhov E. (1913). The fate of beavers and shooters of the Chernihiv province. *Proceedings of the Chernihiv Provincial Archive Commission*, (10), 56–73 [in Russian].
- Kryp'yakevich, I. (1925). *Essay on the history of Ukrainian hunting until the end of the 18th century*. Lviv [in Ukrainian].
- Lep'yavko, S. (2000). Formation of worldview foundations of Ukrainian Cossacks (the concept of "Cossack bread" in the last third of the 16th century). *Ukraine in Central-Eastern Europe (from the earliest times to the end of the 18th century)*, (1), 143–158 [in Ukrainian].
- Letters of Ivan Mazepa (2010). V. Stanislavskyi (Ed.), Vol. 2. Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Oliynyk, O. (2005). *Zaporizhia settlements of the times of Novaya Sich (1734–1775)*. Dyke Pole [in Ukrainian].
- Plokhinsky, M. (1891). Materials for the history of the internal life of Levoberezhnaya Ukraine. Bobrovniki. Shooters (with an appendix of documents for 1686–1767). *Collection of the Kharkiv Historical and Philological Society*, (3), 29–155 [in Russian].
- Pyrig, P. (2006). From the history of forestry in Chernihiv Oblast in the second half of the XVII–XVIII centuries. *Severyansky Chronicle*, (3), 66–69 [in Ukrainian].
- Ragauskene, R. (2013). From the "history of animals": dogs at the court of the rulers of the Grand Duchy of Lithuania (until the middle of the 17th century). *Society. Almanac of social history*, (10), 144–160 [in Russian].
- Russian state archive of ancient acts (RGADA), f. 124, op. 3, d. 1089.
- Russian state archive of ancient acts (RGADA), f. 124, op. 3, d. 1220.
- Sadovnik, T., Zlatogorskyi, O. (2006). *Radziwill hunts (in the context of the history of hunting in Volyn). Past and present of Volyn and Polissia. Olyka and Radzyvilly in the history of Volyn and Ukraine*. Materials of the 18th Volyn scientific-practical historical and local history conference: Scientific collection. Lutsk, 88–89 [in Ukrainian].
- Sas, P. (2007). Military fishery of the Zaporizhzhya Cossacks (first half of the 17th century). *Ukraine in Central-Eastern Europe (from the earliest times to the end of the 18th century)*, (7), 167–196 [in Ukrainian].
- Sokyрко, O. (2004). *Ilya Novitskyi. Commanders of the Zaporozhian Host: Historical Portraits*. Book 2. "Vik" Publishing House, 194–212 [in Ukrainian].
- Sokyрко, O. (2006). *Knights of the Second Class: The Mercenary Army of the Left Bank Hetmanship 1669–1726*. Tempora [in Ukrainian].
- Sokyрко, O. (2015). "At The Family's Service": The Court Military Units of the Cossack Starshyna in the Mid 17th and 18th Centuries. *PATRIMONIUM: Studies in the Early Modern History of East Central Europe*, (1), 307–327 [in Ukrainian].

Sokyрко, O. (2021). *Culinary journey to the Hetmanate: Secrets and mysteries of old Ukrainian cuisine of the mid-XVII th-XVIII th centuries*. Tempora [in Ukrainian].

Tkachenko, M. (1929). An outline of the history of Kremenchuchyna until the beginning of the XVIII th century. *Notes of the historical and philological department of the Ukrainian Academy of Sciences*, (24), 55–78 [in Ukrainian].

Vasyliieva, O. (2011). Archers in the structure of the Cossack state (second half of the 17th – 18th centuries). *Gileia*, (52), 185–191 [in Ukrainian].

Volodymyr Vernadskii National Library of Ukraine. Institute of Manuscripts (NBUV.IR), f. II, file 14683.

Volodymyr Vernadskii National Library of Ukraine. Institute of Manuscripts (NBUV.IR), f. II, file 14697.

Yavornytskyi, D. (1990). History of Zaporizhzhya Cossacks / Translated by I. Svamyk. T. 1. Svit [in Ukrainian].

Zaruba, V. (1993). Okhochekomonyi Colonel Ilya Novytskyi and his archive. *Manuscript and book heritage of Ukraine*, (1), 21–38 [in Ukrainian].

Zaruba, V. (2003). *The Ukrainian Cossack army in the Russo-Turkish wars of the last quarter of the 17th century*. Lira LTD [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 15.04.23

Прорецензовано / Revised: 22.05.23

Схвалено до друку / Accepted: 11.09.23

Oleksii SOKYRKO, PhD (Hist.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0003-3841-9782

e-mail: sag@univ.kiev.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"ACCEPT FROM ME, THE SERVANT OF YOUR GRACE, THIS BEAST."

FROM THE HISTORY OF THE HUNTING CRAFT IN THE COSSACK HETMANATE IN THE END OF THE 17TH CENTURY

Background. Hunting occupied an important place in the economies and socio-cultural life of pre-modern societies. Hunting and hunting culture in the Cossack Hetmanate were replicas of those traditions and practices that were formed within the framework of the cultural model of the Polish-Lithuanian Commonwealth. If trapping was traditionally an independent segment of the economy that provided food rations with additional products, then hunting was to a greater extent a courtly entertainment of the nobility that emphasized their social status and material capabilities.

Methods. The research is based on the cataloging of all references to hunting, which are contained in the correspondence of Cossack and Mercenary Officials with Hetmans of the last quarter of the 17th century. The collected material is divided into thematic blocks (seasonality, hunting tools, etc.) and each of them is analyzed. The textological method in the analysis of correspondence shows the social symbolism of hunting and hunting gifts.

Results. The article presents a reconstruction of the hunting activities of Hetman's mercenaries (*kompanijci*), which played a supporting role in their welfare and at the same time were training military practices. The range and seasonality of hunting coincided with the forest-steppe strip of the Dnieper region, where the *kompanijci* carried out their duty to guard the borders. The main objects of hunting were the so-called "red beast" – boar, moose, wolves, foxes. In addition to hunting, the mercenaries also practiced fishing, which supplied valuable products of the Dnieper ichthyofauna – sturgeon, pike, zander, and caviar. Meat and fur of wild animals, which were the object of hunting, had a high status of "knightly" products in the kitchen and everyday life of the Hetmanate. In the correspondence of mercenary officers with the commanders of mercenary regiments, hunting and hunting trophies were important as a way of obtaining status gifts, which representatives of the Cossack nobility exchanged among themselves.

Conclusions. The exchange of hunting gifts marked a complex system of patronage and client networks that formed in the Hetmanate in the end of the 17th century. They reached the lowest floors of the officials hierarchy, whose members were the organizers of hunting sessions, and ended with hetmans, colonels and church hierarchs, as recipients of status gifts. The model of hunting industries based on the our reconstruction allows to extrapolate it to the functioning of hunting and the practices of exchanging hunting trophies as status gifts, and to other regions of the Cossack Hetmanate.

Keywords: hunting, Cossack Hetmanate, Polish-Lithuanian Commonwealth, Cossack Officials, social networks, mercenaries.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 94(477+474.3)"1920-1921"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.156.7>

Андрій РУККАС, канд. іст. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0003-2086-3463

e-mail: rukkas@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Руслана МАРЦЕНЮК, канд. іст. наук, гол. наук. співроб.

ORCID ID: 0000-0002-4900-7110

e-mail: ruslana.martseniuk@gmail.com

Галуzeвий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна

ДІЯЛЬНІСТЬ ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ УНР У ЛАТВІЇ У 1920–1921 РОКІВ

Вступ. Україна і Латвія не є близькими сусідами й не мають спільного кордону, але, попри географічну віддаленість, обидві країни держави мають чимало спільного. Нас пов'язують міцні та взаємовигідні політичні, військові, економічні, культурні зв'язки. Сьогоднішні дружні стосунки між нашими державами мають глибоку історичну основу, закладену більше ста років тому, коли після розпаду Російської імперії Україна та Латвія встали на шлях незалежного розвитку. Важливе значення для налагодження українсько-латвійських відносин мала діяльність Дипломатичної місії Української Народної Республіки, що функціонувала у Ризі в 1920–1921 рр. На жаль, в історіографії бракує спеціальних робіт, присвячених цьому питанню, тому ця стаття спирається на широку джерельну базу – раніше невідомі документи самої Дипломатичної місії та Міністерства закордонних справ УНР, які нині зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у Києві. Вони розкривають особливості діяльності Дипломатичної місії УНР на території Латвії у 1920–1921 рр. Вибір джерел визначив тематичну спрямованість статті, яка відображає власне український погляд на роботу дипломатичного представництва в Ризі.

Методи. Методологічна база дослідження ґрунтується на основних ідеях ґносеології історичного процесу, а також принципі історизму, котрі в своїй сукупності дозволили дослідити процес становлення та діяльності українського дипломатичного представництва у Латвії у відповідному історичному контексті 20-х рр. XX ст.

Результати. За короткий період своєї діяльності Дипломатична місія Української Народної Республіки у надзвичайно складних умовах зуміла добитися вражаючих успіхів. Головними її досягненнями стали дипломатичне визнання незалежності України з боку Латвії та забезпечення повноправної участі делегації України у роботі четвертої конференції Балтійських держав, що проходила у передмісті Риги у серпні-вересні 1920 р. Метою конференції стало створення Балто-Чорноморського союзу.

Висновки. Однак поразка українських військ на фронті наприкінці листопада 1920 р. перекреслила позитивний очікування та фактично поклала край великому геополітичному проекту.

Ключові слова: Балтія, дипломатична місія, країни Балтії, УНР, Україна, українці, Латвія.

Вступ

Україну та Латвію розділяють майже 1000 км, проте, незважаючи на географічну віддаленість одну від одної, дві наші країни мають багато спільного – міждержавну співпрацю, засновану на єдиному розумінні зовнішньополітичних орієнтирів та оцінці поточної міжнародної ситуації. Сьогодні Латвія є одним із найнадійніших партнерів, який, попри скромні власні ресурси, надає Україні величезної допомоги у боротьбі проти російської агресії. Крім того, нас пов'язують міцні та взаємовигідні економічні зв'язки; активно розвивається співробітництво в культурно-гуманітарній галузі (Латвія надала притулок тисячам українських біженців).

Проте сьогоднішні дружні стосунки мають глибоку історичну основу. По-перше, між нашими народами немає і ніколи не було якихось конфліктів, більш того між нами не існує жодних негативних історичних стереотипів, що заважають прогресивному розвитку відносин. По-друге, Україну та Латвію пов'язує спільне минуле – перебування у складі Російської імперії, а потім Радянського Союзу на становищі внутрішніх колоніальних володінь Кремля, а також наша боротьба за свободу і незалежність. Примітно, що кілька років тому обидві наші країни відзначили сторіччя незалежності. Тому сьогодні, нам варто детальніше розглянути та вивчити ті сторінки нашого спільного минулого, які можуть сьогодні дати позитивний імпульс для подальшого розвитку дружніх відносин між нашими двома державами. Безперечно, однією з таких сторінок є діяльність Дипломатичної місії Української Народної Республіки (УНР) у Латвії у 1920–1921 рр.

На жаль, на сьогодні в українській історіографії немає спеціальних робіт, присвячених власне українсько-

латвійським відносинам 1917–1921 рр., коли обидві наші країни виборювали свободу та розбудовували свої держави. Латиші, як відомо, у цьому досягли успіху, українці ж на довгі десятиліття залишилися у кривавих обіймах Кремля.

Джерельною базою для написання статті послужили документи Дипломатичної місії та Міністерства закордонних справ (МЗС) УНР, які нині зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) у Києві (фонди № 3697 та 3696 відповідно).

Вибір джерел визначив тематичну спрямованість статті, яка таким чином відображає власне український погляд на роботу дипломатичного представництва в Ризі. Оскільки основна увага у статті зосереджена на вивченні саме українсько-латвійських відносин, у тексті немає згадки про ті кроки, які робила місія УНР у зв'язку з проведенням у Ризі восени 1920 р. – навесні 1921 р. радянсько-польських мирних переговорів (зазначимо, що ця тема заслуговує на окреме глибоке дослідження).

Методи

Дослідження ґрунтується на основних ідеях ґносеології історичного процесу, а також принципі історизму, котрі в своїй сукупності дозволили дослідити процес становлення та діяльності українського дипломатичного представництва у Латвії у відповідному історичному контексті 20-х рр. XX ст., в період формування версальської системи світового політичного порядку та появи нових держав на європейському континенті після Першої світової війни. Такий методологічний підхід дав змогу прослідкувати причинно-наслідкові зв'язки у зібраній емпіричній базі й за допомогою аналізу та синтезу інформації створити неупереджену візію теми дослі-

© Руккас Андрій, Марценюк Руслана, 2023

дження. В ході підготовки статті застосовано також низку загальних та спеціальних методів (порівняльний, статистичний та ін.), завдяки яким було висвітлено деякі невідомі та недостатньо вивчені питання функціонування закордонних дипломатичних установ Української Народної Республіки.

Результати

Лютнева революція та повалення монархії Романових на початку 1917 р. сколихнули українців та латишів, дали потужний поштовх для розвитку їхніх національних рухів. Однак, перебуваючи під впливом революційної ейфорії, національні лідери бачили майбутнє своїх земель як автономні утворення у складі оновленої, демократичної та федеративної Росії. Для координації зусиль різних народів для досягнення поставленої мети в Києві з ініціативи Української Центральної Ради 8(21) – 15(28) вересня 1917 р. пройшов 3-їзд поневолених народів Росії, у роботі якого, серед інших, взяла участь й латиська делегація. У її складі було 10 людей: Крістапс Бахманіс (обраний співголовою з'їзду), Робертс Берзіньш, Алоїз Боярс, Мартінш Брунінекс, Яніс Вушкальнс, Карліс Залтс, Станіславс Камбала, Зігфрід Меєровіц (майбутній міністр закордонних справ Латвії), Сократс Новіц і Карліс Сержантс (З'їзд народів, Нова Рада, 16.09.1917).

Серед інших документів на форумі було прийнято ухвалу "Про Латвію". У ній, зокрема, вказувалося, що "Курляндська губернія, південна частина Ліфляндської губернії, Режицький, Люцинський і Двінський повіти Вітебської губернії, а також заселені латишами райони сусідніх губерній будуть об'єднані в одну демократичну одиницю". З'їзд також звертав увагу Тимчасового уряду Росії на необхідність якнайшвидшого видання особливого декрету про об'єднання всіх зазначених частин Латвії та створення автономної латиської демократичної одиниці, яка шляхом самовизначення повинна увійти до складу російської федеративно-демократичної республіки (З'їзд народів, Нова Рада, 17.09.1917). Таким чином, саме у Києві на загальноросійському рівні вперше було задекларовано та отримало безумовну підтримку з боку раніше пригноблених народів Російської імперії право Латвії на національне об'єднання та самостійне політичне існування. Однак з відомих причин здійснити намічене не вдалося. Більшовицький переворот перекреслив плани добровільного створення демократичної та федеративної Росії, Україна проголосила свою незалежність, а Латвія виявилася повністю окупованою німецькими військами.

Україна, яка проголосила свою незалежність 22 січня 1918 р., першою створила своє дипломатичне представництво в Латвії. Наказом по Міністерству закордонних справ Української Держави від 15 серпня 1918 р. у Ризі засновувалося консульське агентство 1-го розряду (Піріг Р. та ін., 2015, с. 229), керівником якого було призначено Никифора Бендеровського (ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 94). Він прибув до Риги лише на початку грудня 1918 р. Українське консульство розмістилося в будинку № 20 на вулиці Вальню, на розі з вулицею Калью (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 9, арк. 8.).

Проте на початку січня 1919 р. у зв'язку зі вступом радянських військ до Риги, українському консулу довелося на деякий час виїхати з Латвії. Через військові події він зміг відновити роботу лише 1 вересня 1919 р. (Ukraines republikas..., 03.09.1919, р. 3). Тепер консульство розмістилося в будинку № 28/30 на вулиці Лачплеша. У доповіді своєму керівництву консул писав, що під час прийому у МЗС Латвії глава зовнішньополі-

тичного відомства Зігфрід Меєровіц запевнив його у максимальному сприянні в роботі "на користь України, яку Латвія вважає своєю старшою сестрою і ... тісна співпраця з якою та дружні стосунки були завжди щирим бажанням Латвії" (ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 234, арк. 4).

23 жовтня 1919 р. у Варшаві відбулася офіційна зустріч міністра Меєровіца з керівником дипломатичної місії УНР у Польщі Андрієм Лівіцьким. Очільник латвійського зовнішньополітичного відомства "висловив бажання, щоб Україна встановила тісніші стосунки з балтійською групою, аж до вступу з ними до спілки включно". Зі свого боку, Лівіцький поставив питання про відправлення повноважного дипломатичного представника України до Латвії, на що отримав позитивну відповідь (ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 276, арк. 4–5).

Після цієї зустрічі 5 листопада 1919 р. Міністерство закордонних справ УНР схвалило проект відкриття в Ризі (для Латвії та Литви) дипломатичної місії 3-го розряду (представник республіки, секретар, аташе і урядовець) (ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 1, арк. 148). Через тиждень, 12 листопада, Директорія УНР затвердила постанову Ради народних міністрів УНР "про висилку Надзвичайної дипломатичної місії до Прибалтійських республік, Естонії, Латвії та Литви, та про асигнування на її утримання протягом 4 місяців 1052000 гривень" (ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 234, арк. 9).

Місія фінансувалася з різних джерел. На початку січня 1920 р. на перші два місяці гроші надав український уряд. Потім на початку квітня Міністр фінансів УНР передав гроші ще на місяці. Деякі суми надійшли від Міністерства закордонних справ Латвії. У січні 1920 р. латвійське МЗС виплатило 15000 французьких франків як погашення боргу за позику, яку восени 1919 р. українська дипломатична місія у Франції передала представнику Латвії на мирній конференції. У лютому 1920 р. латвійське МЗС на прохання міністра закордонних справ УНР видало українським дипломатам кредит у сумі 35000 латвійських рублів (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 18, арк. 2, 6). Українська сторона погашала його, сплачуючи еквівалентну суму латвійської дипломатичної місії у Варшаві (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 22, арк. 6). Основним засобом на утримання місії були компенсаційні виплати латвійської влади за реквізований ними український папір. У 1918 р. цей папір, загальною вагою близько 170 т, український уряд замовив для своїх потреб у Фінляндії. Папір змогли доставити до Риги, де його реквізували латвійські військові (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 52).

Очолив дипломатичну місію УНР колишній головний державний інспектор Армії УНР підполковник Володимир Кедровський. Його головне завдання полягало в тому, щоб "просунути вперед" ідею створення Балтійсько-Чорноморської військово-політичної спілки молодих незалежних республік (Петлюра, 2006, с. 364). Радником місії став Лев Задорожний, а секретарем Микола Святогоров (з 1 липня 1920 р. Олександр Лагутенко) (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 10, арк. 15). У зв'язку з відкриттям дипломатичного представництва чинне до цього часу в Ризі українське консульство було перетворено на консульський відділ місії.

9 січня 1920 р. Кедровський прибув Ригу. Наступного дня він вручив свої документи міністру закордонних справ Латвії Зігфріді Меєровіцу (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 3, арк. 1). Спочатку українська дипломатична місія розміщувалася у будинку № 6 на вулиці Антоніяс (*Ukraines Misijas*, 16.01.1920, р. 2). На почат-

ку травня 1920 р. вона перейшла в приміщення консульського відділу за адресою Лачплеша № 28/30 (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 14, арк. 8). Місця для роботи було недостатньо, тому Кедровський звертався до латвійської влади з проханням підшукати більш просторе приміщення. Однак, не отримавши допомоги, він сам зайнявся пошуком. Йому вдалося знайти простору квартиру в будинку № 9 на бульварі Райніса, домовитися з її власником і внести орендну плату за півроку вперед. Переїзд на нове місце мав відбутися до 1 жовтня. Але в середині вересня до Кедровського звернувся головнокомандувач Латвійської армії генерал Балодіс, який просив відмовитися від обраної квартири. Генерал пропонував зайняти іншу квартиру у тому ж будинку. Кедровський був не проти, але попросив головного взяти на себе вирішення всіх юридичних та фінансових формальностей (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 10, арк. 73–74). У зв'язку зі складнощами переїзд на нове місце затягнувся до середини грудня 1920 р. Це була остання ризика адреса дипломатичного представництва УНР.

Найперше завдання, яке стояло перед керівником місії, — домогтися від влади Латвії офіційного визнання УНР. Виїжджаючи до Риги, Кедровський уже мав на руках датовану груднем 1919 р. грамоту "До високого уряду Латвійської Республіки", підписану керівником Директорії УНР Симоном Петлюрою та міністром закордонних справ Андрієм Лівіцьким. У грамоті йшлося, що, виходячи з принципу самовизначення націй, УНР "визнає Латвійську Республіку як самостійну незалежну державу на чолі з Національною Радою як репрезентантом прав і волі суверенної Латвії в її етнографічних кордонах з регіонами – Курляндією, Лівонією та Латгалією" (ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 33, арк. 22).

Однак, за повідомленням Кедровського, міністр Мейєровіц "не знає як з нами бути і як до нас поставитися" (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 14). У цій ситуації глава місії УНР вирішив встановити прямі контакти з впливовими парламентськими колами, насамперед з аграріями та соціал-демократами, переконуючи їх у вигідності розвитку економічних відносин з Україною. Результатом зусиль Кедровського стало звернення Меєровіца від імені Тимчасового уряду Латвії до голови Директорії УНР Петлюри 25 березня 1920 р. У документі висловлювалася "найглибша подяка" за визнання Латвійської Республіки "як вільної та незалежної держави в її етнографічних кордонах". Далі йшлося: "Поважаючи права кожної нації будувати своє політичне життя згідно зі своїми бажаннями, Тимчасовий уряд Латвії вважає своїм обов'язком визнати Українську Республіку як державу незалежну та Директорію під Вашим головуванням як Тимчасовий уряд України. Тимчасовий уряд Латвії приносить найкращі побажання щодо добробуту нової держави та налагодження сердечних відносин між нашими державами" (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 21, арк. 1). Встановлення дипломатичних відносин із Латвією та налагодження українськими представниками близьких відносин із її керівництвом мало бути основою для розвитку торговельно-економічних відносин між двома країнами. Тому в середині лютого 1920 р. Кедровський досяг зустрічі з міністром торгівлі та промисловості та міністром фінансів.

Під час першої розмови латиський міністр торгівлі та промисловості наголосив, що "добробут Латвії передбачається при використанні Україною латвійської продукції та навпаки – отриманні українського хліба" (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 20). Міністр

фінансів погоджувався на те, щоб в Україні залишалася частина промислових підприємств, евакуйованих з Риги та інших латиських міст перед наступом німців, аби "тільки Україна увійшла у відповідні відносини з Латвією найближчим часом". З метою налагодження вигідного для своєї країни товарообігу з УНР латиський міністр допускав також вільний транзит українських товарів через територію Латвії до Скандинавії та Західної Європи. Не менш привабливою була пропозиція і міністра фінансів про те, що "коли Латвія та Україна знайдуть спільні точки в економічній політиці, можна буде сподіватися на об'єднання з англійцями та створення буфера проти Польщі та, що, можливо, інтереси англійців співпадуть з українськими" (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 20 зворот).

Робота місії розвивалася досить успішно. 18 травня 1920 р. Кедровський доповідав, що його місія "знайшла всі спільні точки, розвіяно всяку недовіру та сумніви; і зараз на черзі стоїть питання про укладання хоча б короткочасних економічних, політичних та військових договорів між Україною та Латвією. З метою підготовки таких договорів ведеться зараз робота нашої місії та Міністерства закордонних справ Латвії". У зв'язку з позитивними змінами Кедровський вважав, що настав час подумати про реорганізацію його тимчасової дипломатичної місії у повноцінне посольство (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 49 зворот).

Як професійний військовий, Кедровський не міг залишити без уваги проблему поповнення Армії УНР солдатами та офіцерами українського походження, яких доля закинула до країн Балтії. У країнах Балтії налічується близько 3000 українців, колишніх солдатів "білої" армії генерала Юденича (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 16). 29 квітня Кедровський рапортував, що міністр Меєровіц дав свою згоду на транзит українських ешелонів через територію Латвії з Естонії до Польщі, де відбувалося формування української армії. Міністр попросив поспішити, щоб усе завершити, перш ніж Латвія підпише мінний договір з Радянською Росією (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 1, арк. 7).

В Естонії було організовано збірні пункти у містах Таллінн та Нарва, звідки людей перевозили до станції Валка. Там вони пересідали до поданого латвійською стороною потяга та їхали до Риги, де до них приєднувалися добровольці з Латвії. Потім шлях пролягав до станції Калкуни біля Даугавпілса. Тут відбувалася наступна пересадка, тепер уже до польського ешелону, який далі прямував до Ланьцута, де люди переходили у розпорядження військової влади УНР (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 5, арк. 28). Проїзд до місця призначення для пасажирів був безкоштовним, а їжу, добові гроші та інші види постачання вони отримували лише на польській території. В Естонії та Латвії вони були змушені утримувати себе повністю за власний рахунок, оскільки уряди цих країн давали тільки транспорт, а місцеві дипломатичні представництва УНР не мали коштів. Фінансування всієї операції здійснювала польська сторона за рахунок державного боргу України.

З Естонії було відправлено щонайменше чотири ешелони. У середині літа 1920 р. операцію було зупинено. Причинами цього стали: тяжке становище Польщі та УНР на фронті проти Радянської Росії, відсутність грошей, а також активна протидія радянської дипломатії. Ще однією причиною припинення перекидання людей стала зміна позиції латвійської влади у цьому питанні, пов'язана із завершенням латвійсько-радянських мирних переговорів. Крім того, через військові невдачі

скоротилася кількість охочих повернутися до України. Українським дипломатам вдалося переправити з країн Балтії до Польщі приблизно 600–700 осіб, як військових та цивільних осіб, або близько 20 % загальної чисельності українців в Естонії та Латвії.

Наприкінці вересня 1920 р. у Кедровського народилася ідея створення у складі Армії УНР окремих білоруських військових формувань. Свої думки він виклав у доповіді на ім'я міністра закордонних справ УНР, вказуючи, що він уже зробив перші кроки та встановив необхідний контакт із білоруськими представниками у Ризі. Однак Петлюра відповів відмовою: "Добре знаючи, що вся справа тут полягає в асигнуванні великої суми грошей на білоруські формування, я попереджаю, що таку асигнівку затвердити не можу доти, доки не сформуємо українську армію, на забезпечення якої уряд не дав тої суми, що нам потрібна" (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 145).

Шефу дипломатичної місії УНР Кедровському також доводилося вирішувати інші питання військового характеру. 9 вересня 1920 р. військовий міністр просив його зробити все можливе для покупки в уряді Латвії набоїв. 31 жовтня 1920 р. міністр закордонних справ доручив нове завдання – зайнятися вивченням питання про придбання у Латвії теплої зимової обмундирування та взуття для Армії УНР. Проте виконати поставлені завдання Кедровський не зміг. Щодо першого запиту він поінформував, що ним "протягом трьох місяців було вжито заходів у Латвії, а також в Естонії та Фінляндії, через їхні представництва в Ризі, у справі придбання для нас патронів. Але всі ці держави мають дуже обмежені запаси російських патронів, а інші для нас непридатні" (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 159). Щодо другого запиту – результат також виявився негативним. Військова влада Латвії заявила Кедровському, що зимовий формений одяг їхня країна сама не виробляє, а отримує з Великої Британії в дуже малій кількості, тому і продати його в Україну не має жодної можливості (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 3, арк. 80).

Вирішення різних поточних питань мало лише тактичне значення. Стратегічне ж завдання, на вирішення якої власне й було відправлено до Риги дипломатичну місію, полягало в необхідності створення військово-політичного блоку держав Балтійсько-Чорноморського регіону, спрямованого на оборону від експансіоністських посягань Радянської Росії. Нагадаємо, що, за словами Петлюри, саме з метою "просунути вперед" цю ідею і було відправлено до Риги Кедровського. Однак до створення "Балтійської Антанти", як часто називали майбутній союз держав регіону, так і не дійшло.

У зв'язку з різким погіршенням військово-політичної ситуації України восени 1920 р. для дипломатичної місії УНР у Ризі склалися вкрай несприятливі умови. 5 листопада Кедровський поінформував, що після фактичного визнання Варшавою радянської України "вплив місії в Латвії похитнувся не лише у громадських, а й навіть у урядових колах" (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 136).

Втрата урядом України контролю за власною територією наприкінці листопада 1920 р., фактичний розпад українсько-польського військового союзу після підписання Ризького перемир'я та спокусливі матеріально-фінансові обіцянки з боку Кремля країнам Балтії призвели до ліквідації у регіоні дипломатичного представництва УНР. Щоб не зашкодити міжнародному іміджу України, Кедровський 16 січня 1921 р. запропонував МЗС УНР відкликати його дипломатичну місію, не че-

каючи її офіційної депортації латвійським урядом. 27 січня Кедровський передав МЗС Латвії ноту про виїзд Дипломатичної місії УНР. 24 лютого останній співробітник місії, секретар Лагутенко, який залишався на місці для ліквідації справ своєї установи, виїхав з Риги (ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 231).

Дискусія і висновки

Загалом оцінюючи роботу дипломатичного представництва УНР у Латвії протягом 1920–1921 рр., можна визнати її цілком успішною. Нашій місії вдалося головне – Латвія офіційно визнала незалежність Української Народної Республіки, ставши таким чином у цьому плані однією з перших країн світу. Крім того, співробітник Місії забезпечили повноцінну участь української делегації у роботі конференції балтійських держав, що проходила у серпні-вересні 1920 р. у передмісті Риги. Попри досягнуті домовленості, поразка українських військ на фронті наприкінці листопада 1920 р. перекреслила реалізацію великого геополітичного проекту зі створення Балто-Чорноморського союзу. Серед інших задач, які місії вдалося успішно вирішити, слід вказати на організацію військової допомоги для Армії УНР. Завдяки зусиллям українських дипломатів з країн Балтії до збірних пунктів на території Польщі, де відбувалось формування українських військових частин, впродовж весни-літа 1920 р. було відправлено кілька тисяч вояків, колишніх солдат і офіцерів з білогвардійської армії генерала М. Юденича. Враховуючи, що у той час Армія УНР для поповнення своїх лав не могла повноцінно використати власний людський ресурс, така на перший погляд скромна допомога мала неабияке значення. На жаль, місії не вдалося розв'язати питання із закупівлею необхідного для української армії військового майна. У всіх здобутках нашого дипломатичного представництва важливу роль відіграв персональний чинник – енергія, оптимізм, наполегливість, дисциплінованість керівника Дипломатичної місії УНР у Латвії (з грудня в країнах Балтії), справжнього українського патріота Володимира Кедровського, який сьогодні може слугувати взірцем у роботі для сучасного покоління українських дипломатів.

Внесок авторів. Андрій Руккас – концептуалізація, методологія, емпіричне дослідження, збір емпіричних даних та їх валідація. Руслана Марценюк – аналіз джерел, підготовка огляду літератури, емпіричне дослідження, збір емпіричних даних та їх валідація.

Список використаних джерел

- З'їзд народів (1917, 16 вересня). Нова Рада, с. 2.
 З'їзд народів (1917, 17 вересня). Нова Рада, с. 2.
 Петлюра, С. (2006). *Статті, листи, документи* (Т. 4). ПП Сергійчук М.І.
 Пиріг, Р., Бойко, О., Гриценко, А., Кудлай, О., Лупандін, О., Маковська, Н., Осташко, Т., Щусь, О. (ред.) *Українська Держава (квітень – грудень 1918 р.). Документи і матеріали* (Т. 2). Темпора.
 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3766, оп. 1, спр. 2.
 ЦДАВО, ф. 3696, оп. 1, спр. 33.
 ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 1.
 ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 234.
 ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 276.
 ЦДАВО, ф. 3697, оп. 1, спр. 1.
 ЦДАВО, ф. 3697, оп. 1, спр. 2.
 ЦДАВО, ф. 3697, оп. 1, спр. 3.
 ЦДАВО, ф. 3697, оп. 1, спр. 5.
 ЦДАВО, ф. 3697, оп. 1, спр. 9.
 ЦДАВО, ф. 3697, оп. 1, спр. 10.
 ЦДАВО, ф. 3697, оп. 1, спр. 14.
 ЦДАВО, ф. 3697, оп. 1, спр. 18.
 ЦДАВО, ф. 3697, оп. 1, спр. 21.
 ЦДАВО, ф. 3697, оп. 1, спр. 22.
Ukraines Misijas (1920, January 16) Waldibas Wehstnesis, p. 2.
Ukraines republikas konsuls Nikofors Benderowskis 1. septembrī eeradās Rīgā (1919, September 3) Waldibas Wehstnesis, p. 3.

References

- Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASB of Ukraine), record group 3766, inventory 1, file 2.
Congress of Peoples (1917, September 16). New Council, p. 2 [in Ukrainian].
Congress of Peoples (1917, September 17). New Council, p. 2 [in Ukrainian].
 CSASB of Ukraine, record group 3696, inventory 1, file 33.
 CSASB of Ukraine, record group 3696, inventory 2, file 1.
 CSASB of Ukraine, record group 3696, inventory 2, file 234.
 CSASB of Ukraine, record group 3696, inventory 2, file 276.
 CSASB of Ukraine, record group 3697, inventory 1, file 1.
 CSASB of Ukraine, record group 3697, inventory 1, file 10.
 CSASB of Ukraine, record group 3697, inventory 1, file 14.
 CSASB of Ukraine, record group 3697, inventory 1, file 18.
 CSASB of Ukraine, record group 3697, inventory 1, file 2.
 CSASB of Ukraine, record group 3697, inventory 1, file 21.
 CSASB of Ukraine, record group 3697, inventory 1, file 22.
 CSASB of Ukraine, record group 3697, inventory 1, file 3.
 CSASB of Ukraine, record group 3697, inventory 1, file 5.
 CSASB of Ukraine, record group 3697, inventory 1, file 9.
 Petliura, S. (2006). *Articles, Correspondence, Documents* (Vol. 4). PP Serhijchuk M.I. [in Ukrainian].
 Pyrih, R., Bojko, O., Hrytsenko, A., Kudlaj, O., Lupandin, O., Makowska, N., Ostashko, T., Shchus, O. (Eds.) (2015). *Ukrainian State (April – December, 1918). Documents and Materials* (Vol. 2). Tempora [in Ukrainian].
Ukraines Misijas (1920, January 16) Waldibas Wehstnesis, p. 2.
Ukraines republikas konsuls Nikofors Benderowskis 1. septembrā eeradās Rīgā (1919, September 3) Waldibas Wehstnesis, p. 3.
Отримано редакцією журналу / Received: 18.05.23
Прорецензовано / Revised: 22.05.23
Схвалено до друку / Accepted: 11.09.23

Andrii RUKKAS, PhD (Hist.), Assoc. Prof.
 ORCID ID: 0000-0003-2086-3463
 e-mail: rukkas@knu.ua
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Ruslana MARTSENIUK, PhD (Hist.), Chief Researcher
 ORCID ID: 0000-0002-4900-7110
 e-mail: ruslana.martseniuk@gmail.com
 State Branch Archive of Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ACTIVITIES OF THE UNR DIPLOMATIC MISSION IN LATVIA IN 1920–1921

Background. *Ukraine and Latvia are not close neighbours and do not share a border, but despite their geographical distance, the two countries have much in common. We have strong and mutually beneficial political, military, economic and cultural ties. Today's friendly relations between our countries have a deep historical foundation, laid more than a hundred years ago, when, after the collapse of the Russian Empire, Ukraine and Latvia embarked on the path of independent development. The activities of the Diplomatic Mission of the Ukrainian People's Republic, which operated in Riga in 1920-1921, were of great importance for the establishment of Ukrainian-Latvian relations. Unfortunately, historiography lacks special works on this issue, so this article relies on a wide source base - previously unknown documents of the Diplomatic Mission and the Ministry of Foreign Affairs of the UPR, which are now stored in the Central State Archive of the Supreme Authorities of Ukraine in Kyiv. They reveal the peculiarities of the activities of the UPR Diplomatic Mission in Latvia in 1920-1921. The choice of sources determined the thematic focus of the article, which reflects the Ukrainian view of the work of the diplomatic mission in Riga.*

Methods. *The methodological basis of the study is based on the basic ideas of the epistemology of the historical process and the principle of historicism, which together allowed it to investigate the process of formation and activity of the Ukrainian diplomatic mission in Latvia in the relevant historical context of the 20s of the twentieth century.*

Results. *During the short period of its activity, the Diplomatic Mission of the Ukrainian People's Republic managed to achieve impressive success in extremely difficult conditions. Its main achievements were the diplomatic recognition of Ukraine's independence by Latvia and the full participation of the Ukrainian delegation in the Fourth Conference of the Baltic States, held in the suburbs of Riga in August-September 1920.*

Conclusions. *However, the defeat of the Ukrainian troops at the front in late November 1920 crossed out the positive expectations and actually put an end to the great geopolitical project.*

Keywords: *Baltic States, diplomatic mission, Baltic States, UPR, Ukraine, Ukrainians, Latvia.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 94(477):39(=161.2)"19"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.156.8>

Ірина СИМОНЕНКО, провід. фахівець

ORCID ID: 0009-0008-6654-5819

e-mail: iryna.symonenko@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВИБІР БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ У СЕРЕДНІЙ НАДДНІПРЯНЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ: ЗАБОРОНИ ТА ПРИКМЕТИ

Вступ. *Присвячено будівельній обрядовості Середньої Наддніпрянщини – на прикладі Київської, Черкаської та Полтавської областей, що входять до історико-етнографічного регіону.*

Методи. *У дослідженні було використано методи спостереження, які дозволяють найповніше інтерпретувати отримані результати.*

Результати. *Етнографічні матеріали другої половини ХХ ст., а також зібрані під час польових досліджень усні свідчення сучасників тих часів є важливим інформаційним джерелом про традиції будівництва, які збереглися в пам'яті місцевого населення та розкривають особливості будівельної обрядовості Середньої Наддніпрянщини.*

Висновки. *Розкрито походження заборон, прикмет, звичаїв, які супроводжують вибір і заготівлю будівельного матеріалу для будівництва житла.*

Ключові слова: *будівельна обрядовість, Середня Наддніпрянщина, будівельний матеріал, дерево, камінь, цегла.*

Вступ

У традиційній будівельній обрядовості Середньої Наддніпрянщини помітне місце посідають звичаї, прикмети та заборони, які супроводжують вибір і заготівлю будівельного матеріалу. На зламі ХІХ та ХХ ст. ця тема привернула увагу Х. Вовка (1995), який охарактеризував ці процеси в контексті аналізу побуту малоросіян.

Із середини ХХ ст. українське житло досліджували А. Данилюк (1993), В. Наулко (1993), В. Борисенко (2007), Т. Косміна (1980), В. Самойлович (1972), Ю. Хохол (1976).

У радянський час активно вивчалася матеріальна культура східнослов'янських народів, представлена працею А. Байбуріна, один із підрозділів якої присвячений вибору будівельного матеріалу для будівництва (Байбурін, 1983).

У сучасній етнологічній науці традиційним будівельним звичаям та обрядам українців, зокрема вибору будівельного матеріалу для зведення, були присвячені дослідження Р. Сілецького (2002), І. Бова (2010), С. Руденко (2021).

Недостатнє наукове осмислення даної теми зумовило потребу подальшого її вивчення, зокрема на матеріалах Середньої Наддніпрянщини.

Шляхом польового та кабінетного інтерв'ювання, фотофіксації було зібрано дані, які дають змогу виокремити регіональну специфіку Середньої Наддніпрянщини. Переважна частина респондентів – це сільські мешканці 1920–1960-х рр. народження. Інтерв'ю як основне джерело під час підготовки даної статті були записані авторкою у 2010–2013 рр. у селах Київської, Черкаської і Полтавської областей.

У статті використано польовий етнографічний матеріал Інституту фольклору та етнографії АН УРСР під час експедиції в липні–серпні 1955 р. до Полтавської, Запорізької, Дніпропетровської і Кіровоградської областей, у травні 1956 р. – до Полтавської і Кіровоградської, у серпні 1957 р. – до Київської і Черкаської.

Мета та завдання дослідження. З метою відтворити етнокультурне середовище другої половини ХХ ст. та такий важливий процес, як зведення житла на селі, у статті розглядається комплекс народних вірувань, заборон, прикмет щодо початкового процесу будівництва: добору матеріалів (деревина, камінь, цегла, тощо). Вважаємо за доцільне проаналізувати, які чинники впливали на вибір матеріалів для будівництва, ак-

центуючи увагу на основних критеріях вибору будівельного матеріалу.

Представлений та поданий фактографічний матеріал ілюструє лише найхарактерніші традиції та естетичні вподобання населення Середньої Наддніпрянщини.

Методи

У дослідженні було використано методи спостереження, які дозволяють найповніше інтерпретувати отримані результати.

Результати

У другій половині ХХ ст. українське населення будувало хати з різноманітного матеріалу: дерну, землі, глини, змішаної із солом'яною, очерету, лози чи хворосту, трісок із глиною, дерев'яних брусів у зруб, цегли і дуже рідко – з каміння. Така різноманітність матеріалу залежала від географічних та економічних умов.

В українських степах, де майже зовсім немає будівельного лісу, будинки з глини цілком природні. Глиняні хати поширені на Півдні України. На Півночі (в лісостепових і степових зонах України) є смуга турлужних хат, що трапляються і на Півдні, доходячи майже до Полтавщини, Харківщини та Київщини. Бідняцькі і середняцькі житла будували в Північних і Центральних районах, де переважають хати з дрібного дерева з глиною, будовані у сохи, обмазані глиною. За нею йде смуга рублених хат. У всіх місцевостях та при всіх матеріалах, які використовували для будівництва, хати були біленькі всередині і зовні (Вовк, 1995, с. 97–98).

Основним будівельним матеріалом в Україні було дерево, саме тому воно посідає чільне місце в будівельних традиціях населення. Ще за часів язических вірувань українці вклонялися деревам: обожнювали дуб, як дерево громовержця Перуна, пов'язуючи його з вогнем та блискавкою (Бова, 2010, с. 20–25). Коли наші предки вклонялися деревам-богам, було багато священних гаїв, де росли "священні дерева", стояли "кумири", там здійснювались ритуальні дії та обряди.

Вибір деревини жителі Середньої Наддніпрянщини розглядали як важливу та відповідальну справу. Деревину та інші будівельні матеріали старожили відбирали дуже ретельно, щоб вони мали не тільки добрі будівельні якості, але й відповідали певним народним уявленням.

Адже для зведення оселі підходило лише "мудре" дерево, яке б відповідало практичним і ритуальним

вимогам. Нехтування або недотримання такого ритуалу могло спричинити нещастя мешканцям нової оселі, збитки в господарстві, пожежі, хвороби і навіть смерть.

Ритуальну цінність деревини з'ясовували за допомогою категорій – придатне або непридатне. Непридатність того чи іншого дерева встановлювали шляхом введення різного роду **заборон**.

До заборонених для будівництва відносили **"священні"** дерева. Перш за все ті, що вирости на місці зруйнованої церкви, каплиці або на могилі (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 15–16). Священними вважалися як поодинокі дерева, так і цілі гаї. Ця група дерев набувала священний характер від місця, на якому вони росли. Особливу категорію становили гаї, які визначали характер навколишнього простору. До таких належали гаї з незвичайно старими і високими деревами: зазвичай це були дерева з якимись аномаліями.

Негативним різновидом зазначених за цією ознакою дерев були так звані **прокляті** дерева, насамперед до цієї групи належала осика, верба, бузина, ялина і сосна, з якими пов'язана безліч легенд, що пояснюють походження заборон на їхнє використання в будівництві (Нераденко, 2020). Вважалось "небезпечним рубати липу, бо той, хто її зрубає, неодмінно заблукає в лісі" (Про деревину і час заготовки лісу, 2021).

Заборона поширювалася на будь-які **старі дерева**, оскільки вони, на думку селян, повинні померти своєю, природною смертю. "Той, хто наважується зрубати всяке старе дерево, на природну, стихійну смерть. Такий грішник або божеволіє, або ламає собі руку чи ногу, або сам раптово вмирає" (Про деревину і час заготовки лісу, 2021). У багатьох мешканців Середньої Наддніпрянщини було поширене повір'я, що старі дерева приймають душі померлих (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 4, Арк. 3).

Згідно з віруваннями, не можна використовувати для будівництва **"похиле дерево"**, що виростило від сонця на захід. Зі словом "захід" пов'язане традиційне уявлення людини про смерть (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 4, Арк. 3).

Із цим колом уявлень пов'язана заборона вирубувати для будівництва **"сухі дерева"**, яким приписують такі властивості: "мертве", "не має життєвих сил". Цікаво, що наслідком порушення заборони рубати сухі дерева вважаються так звані сухоті, від яких будуть страждати мешканці новозбудованого будинку (Шкіра, 2009, с. 284–288). У селі Тарасівка Бориспільського району Київської області традиція забороняла будь-що будувати із сухого дерева (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 13, 16).

До специфічних і незрозумілих слід віднести уявлення про так звані **буйні** дерева. Їм приписувалися особливі властивості – руйнуюча сила, таємна і прихована, вгадати яку могли тільки чаклуни. Таке дерево, "з кореня зрубане та потрапило між двома колодами в стіни хати, без всяких причин руйнує все і уламками тисне на смерть недосвідчених і недогадливих господарів" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 18). Навіть тріска від таких колод, покладена зі зла хвацькою людиною, ламає і руйнує цілі "млини".

Ці дерева зазвичай ростуть на місці **"лісових доріг або перехресть"**. Щодо "буйних" дерев можна припустити, що подібне закладено в самій назві: "буй", "межа", "грань" значення слова "буйний" – неспокійний, небезпечний. Дороги, перехрестя доріг чітко пов'язуються з перебуванням нечистої сили; тут відбуваються чари, замовляння; ховають самогубців, знаходять трупи і ставлять хрести. "На перехресті чорти яйця катають, в шайку грають" (Болтарович, 1976).

"Але найсуворіші заборони стосувалися дерев, що росли на дорогах і перехрестях. Вони вважалися носіями злої чаклунської сили, що в майбутньому могла принести господарям нещасливу долю, хвороби та смерть" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 8).

Не рубали і прикордонні дерева, оскільки в народі вважали, що на перехресті чорти яйця катають, у свайку грають. "На перехресті нечистий вольний в душі людини" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 8).

Наступну категорію дерев, непридатних для будівництва і небезпечних для мешканців майбутньої хати, становили дерева, **поламані вітром, вивернуті вихором** з корінням. Потрапивши у зруб житла, "вивертень" неодмінно спричинить негаразди і нещастя його мешканцям: "буде розбивати хату", знову налетить вихор і ламає "пост ройку"; "в хаті буде невдячно жити"; "не буде щастя, все буде вивертати"; "вітер може кришу забрати" (Гощіцька, 2010, с. 8–12).

Заборона використовувати в будівництві **"виверту"** також впливає з давніх світоглядних уявлень про смерть, душу й потойбічний світ, "нечистих" покійників. У різних регіонах Середньої Наддніпрянщини "вітер" уявляли як місце перебування душ, демонів; вірили, що з вітром літають душі великих грішників, що сильний вітер спричинює чиясь неприродна смерть, пролиття крові невинної людини. Саме тому "виверту" не лише уникали як будівельного матеріалу, але й "на тім місці, де була вивороть, то там не можна хату класти" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 4).

Для будівництва не використовували дерево, яке впало **"опівніч"**, або яке зачепилось за інше дерево під час падіння, оскільки "у домі будуть помирати мешканці" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 8).

Надзвичайно небезпечним в уявленнях українських сіл Середньої Наддніпрянщини було дерево, **розбите громом**. Нехтування заборонаю використовувати в будівництві "громове" дерево загрожувало мешканцям хати різними нещастями. Крім того, не можна використовувати дерева, якщо в них влучила блискавка, а також сухостій (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 8).

Будуючи хати, народні майстри дуже уважно ставилися до якості деревини, тому добре знали на всіх її природних дефектах і не використовували для будівництва житла. Наприклад: **завилькуватість**, це вада деревини, що полягає у хвилястому розташуванні волокон у стовбурі; **косошарість** – гвинтоподібне розташування волокон; **сухобокість** – змертвіла ділянка поверхні стовбура, яка виникає внаслідок пошкоджень (заруб, удар); **морозовина**, коли тріщина кори або стовбура дерева з'являється внаслідок сильного морозу. Частина стовбура від морозу стискається, не витримує тиску і з тріском розривається (Євсєєва, 2017, с. 130–140).

Не годилося для будівництва хати й дерево з **"вовком"**. У різних регіонах України так називали деякі природні дефекти деревини. Наприклад, "довгасте – його видно, коли дерево тешуть". Його "не кладуть ні в яку споруду, бо в хаті не везе, не таланить". Називали "вовком" хворобливий наріст довкола стовбура, вірячи, що в таку хату обов'язково вдарить грім. Вовком іменували деревину, в якій близько один від одного розташовані п'ять суків, вважаючи, що в хаті, збудованій з такого матеріалу, всі будуть сваритися, не буде щастя. Знешкоджували його за допомогою вербальної магії. В селі Харсіки, що на Полтавщині, із цією ж метою просвердлювали у стовбурі дірку й забивали цвях. За свідченням Василя Антоновича Зозулі, "швидше б покинув

рідне село, ніж збудував би "хату" з "позначеного Богом" дерева. (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 4, Арк. 3).

Наприклад, у досліджуваних районах України остерігалися **розсохатого** дерева. Воно відоме під різними назвами: "розсохате дерево", "близнята", "дерево з двома серцями", "роздвоєне від одного коріння". Це пояснювалося тим, що з нього "щось ворожили" недобре. В селі Тарасівка та селі Мирне, що на Київщині, вважали: коли "роздвоєне від одного коріння" дерево покласти у зруб хати, то "життя буде розходитися, роздвоюватися", господарі не житимуть "в парі" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 15–16). "Роздвоєне дерево від одного кореня в хату не брали, бо життя роздвоїться" і ніколи не використовується матеріал з дерева, яке росло в одному стовбурі зі всохлим (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 4).

До розряду непридатних для будівництва також зараховували дерева з **"байстрюком"**, ц яких верх основного стовбура засихав, а натомість залишався боковий відросток (іноді таке дерево ототожнювали зі "свічкою", і могли називати "байстрюком"). У селі Харсіки Полтавської області побутував забобон: "що в хаті, збудованій з такої деревини, жінка обов'язково народить байстрюка", "якщо використати колоду з **"пасинком"**, сучок що йде з глибини стовбура, призведе до того, що хазяїн будинку помре" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 4, Арк. 3).

Не використовували дерева з **наростами**, щоб у мешканців не повипадали чиряки, або ковтуни, а також дерева з двома стрижнями, щоб подружжя не сварилося. Недотримання заборон тягне за собою наслідки: "смерть будь-кого в будинку, народження дитини поза шлюбом або смертельна хвороба".

Небезпечним для мешканців хати в уявленнях українців було **"свічне"** дерево. Його впізнавали по тонкому довгому відростку – суку, який йшов угору паралельно зі стовбуром і мав зелений верхок. Воно відоме ще під назвами "дерево зі свічкою", "чортовий сук", "чортова свічка". У селі Домантово Золотоніського району Черкаської області побутували повір'я, що у випадку, коли "свічне" дерево потрапить у зруб житла, то "грим запалить хату", у сім'ї буде "незгода", "не буде вестися в хазяйстві, скалічиться майстер" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 1).

Подібні повір'я тривалий час стійко зберігалися в побуті українців. Наприклад, ще в 50-х рр. ХХ ст. на Полтавщині траплялися випадки, коли майстер, виявивши у зведеному зрубі деревину зі "свічкою", примушував своїх помічників розібрати стіни і викинути небезпечний "брус". Подекуди на Черкащині будівничі вміли знешкоджувати "свічку". Зокрема в селі Яблунів Канівського району вважали, що коли у "свічку" забити "головку з вухналя", то вона втрачає свої зловорожі властивості (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 8).

У контексті вищенаведеного матеріалу потрібно також розглянути поширену в українців заборону зводити будь-які будівлі на **"корчунку"** – місці викорчуваного дерева чи пенька. Мешканці села Мирного та села Тарасівка, що у Київській області, "дуже не люблять вирубувати дерев, що ростуть десь на тому місці, де має бути хата, бо це ворожить нещастя: або діти будуть хворіти, або худоба не буде вестися в новій оборі, або град і туча виб'є збіжжя" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 13, 18). І, нарешті, необхідно згадати про заборону використовувати для будівництва дерева, які вирощені людиною і ростуть у **межах садиби**, а також **плодові дерева**.

Виділяється і **заборона** на використання у житлобудівництві певних порід деревини. До загальнопоширених належать заборона зводити хату з **осики**, бо вся родина тремтітиме день і ніч, як тремтить осика від хвороб, нещастя, негараздів, каліцтв тощо. Властивість листя осики тремтіти навіть тоді, коли немає вітру, змусила народ вважати це дерево проклятим. Осика з-поміж інших дерев посідає чи не найперше місце за кількістю легенд та повір'їв (Ігнатенко, 2016, с. 99–110). Вірили, що осика – "прокляте дерево" – вона одна серед усіх дерев не вклонилася Ісусу Христу, зрадила Ісуса; на ній повісився Іуда, тому вона труситься навіть без вітру (Ігнатенко, 2016, с. 99–110). Про осика старі люди казали, що вона – сатанівське, неосвячене, нечестиве дерево, адже на ньому повісився Іуда, тому саме на осики страчували зрадників і злодіїв (Будівництво оселі: народні традиції, повір'я та прикмети, 2023, с. 1.). Осика мала суворі заборони, її не рвали ні на Зелені свята, ні на Купала, не використовували для виготовлення побутових речей чи будівництва. Але слов'яни споконвіку поважали осика, виготовляли з неї гонт не тільки для будинків, але й для церков, для охорони хат від нещастя робили пороги з осикових дошок, коровам і телятам обручи з осикового гілля вдягали як оберег від злих чаклунів, з осиковою палицею вирушали в найбільшу дорогу (Нераденко, 2020, с. 425, 431). Осика захищала людей і худобу від відьом та упирів, тому в огорожу хати ставили осикові гілки (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 3–4).

Згідно з народним повір'ям осика, покладена в зруб хати, спричинить її мешканцям нещастя: "люди не розживаються, і худоба не може уживатися", оскільки, це "пусте" дерево. Однак, незважаючи на негативну оцінку, осика вважали надійним оберегом від нечисті. Найчастіше осика використовували як оберег проти "живих мерців": осиковий кілок вбивали в могилу або в тіло покійника; на Івана Купала на ворота ціпляли від "злого духа" осикові кілки, коли "нечистий лякає"; перед хатнім порогом забивають у землю осиковий кілок – "нечистий не заїде". Осика наділялася такою великою магічною силою, що прутом заборонялося навіть корову вдарити, "бо буде кров'ю мочити і не піде до бика" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 3–4).

Вочевидь, осика не завжди була "проклятим" деревом, яке заборонялося використовувати у будівництві. Окремі респонденти стверджували, що з неї зводили хати "літні люди". Замітили свого часу майстри, що осика володіє чудовими якостями – "відштовхувати воду" (Шкіра, 2009, с. 286). Відомий польський етнограф Адам Фішер припускав, що подібні численні повір'я про осика пов'язані з тим, що в давнину її застосовували для добування вогню тертям, учений використав дані з української народної традиції і фольклору (Фішер, 1938).

Бузину також вважали нечистою, тому й непридатною до будівництва деревиною. Вірили, що кущ бузини заклятий через те, що її насадив сам чорт і тепер весь час сидить під нею (Міфологічний бестіарій України: Бузничий, 2023). Вірили, що бузину не слід ні рубати, ні викопувати, щоб не дратувати чорта й не накликає на себе лиха. Навіть застерігали нічого не будувати на тому місці, де є старий корч бузини, бо то оселя чорта (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 6). Бузина – це символ смерті й відродження. У міфології давніх слов'ян бузина існує від початку світу. Українці вірять у магічні властивості бузини і звертаються до неї шляхетно, з повагою: "Бузиновий Адам!", "Царю бузничий" (Міфологічний бестіарій України: Бузничий, 2023).

Верба в народних віруваннях має подвійну символіку. З одного боку, це одне з найулюбленіших дерев в Україні, яким обсаджують ставки, береги річок, криниці. Гілочки верби святять у Вербну неділю і вважають за оберіг від природних стихій, вона допомагала вести господарство, боротися з нечистою силою, відьмами, чаклунством. З іншого боку, Верба – символ космічного ладу та надзвичайної життєздатності, символ воскресіння душі, жіночий символ, дерево роду, обрядове дерево, що символізувало Богиню чародійства, яка опікувалася дітонародженням (Нераденко, 2020, с. 425, 431).

Освяченими гілками верби виганяли пастися худобу, захищаючи від зурочення (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 6). Водночас вербу відносили до проклятих дерев через те, що з неї нібито було зроблено цвяхи, якими збивали хреста для розп'яття Спасителя. До того ж вірили, що в сухій вербі сидять чорти. Про це говорить українське прислів'я: "закохався, як чорт в суху вербу". Саме стару вербу асоціювали з чортівнею; вірили, що в її гіллі гойдаються русалки, а в суху вербу можуть перетілитися вурдалаки (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 4). З огляду на це вербу в будівництві майже не використовували, цьому є раціональне пояснення: вона є недовговічною та нетривкою.

Подібні заборони стосувалися і деяких інших порід дерев. Негативною характеристикою наділяли **тополю**, казали, що "чорт колисав на колінах Юду". Існувала й інша думка, що **тополя** – символ дерева життя, добра і зла, символ України, сумної дівчини, матері, краси, струнності, весни (Нераденко, 2020, с. 426).

Також не використовували в будівництві і **вільху**. Зрідка тополя і вільха слугували як будівельний матеріал, оскільки були дешевими, не мали промислового значення (Шкіра, 2009, с. 286).

Клен як будівельний матеріал теж вважався небезпечним, оскільки міг спричинити мешканцям хати різні нещастя. Старожили вірили, що клен: "як явір, є заклатою в дерево людиною". Є відомості опитаних респондентів села Домантово Золотоніського району Черкаської області, що в минулому українці робили труну з кленової та соснової деревини (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 3–4).

Отже, коло порід дерев, ритуально непридатних для будівництва житла, обмежується *осикою, бузиною, тополею, вільхою, вербою і кленом*.

Ще варто врахувати, що **не припустимі в обробці** були тополя, осика, ялина. Ці дерева, як вважалося, цілком були здатні призвести до самогубства когонебудь із членів сім'ї (Народні прикмети при будівництві будинку, старовинні обереги і звичаї наших предків, 2023, с. 1.).

Інші породи дерева можна було використовувати для спорудження хати.

Однак не всі породи годилися для цього, але всі породи деревини проходили процес відбору. Обтесану міцну деревину уважно розглядали, зокрема річні кола в поперечній поверхні; північним боком дерево укладали до вулиці, а південною боковицею в середину житла.

Ставлення до дерева завжди було особливим, тому у справу йшли далеко не всі дерева, нехай і гарної якості. По всій Україні майстри використовували для будівництва лише рівні дерева, що росли на високих місцях і мали велику кількість дрібних кілець на розрізі: чим дрібніші кільця, тим міцнішою і твердішою буде деревина.

Серед придатних у Середній Наддніпрянщині найбільшу популярність набули **дуб** і **сосна**.

Дуб був "царем дерев", аналогом святині, храму, деревом Перуна, символом мужності, чоловічого начала, міцності подружнього життя, довговічності. Дуб був деревом-донором, що наділяє своєю енергією і силою. **Сосна** – символ життєвої сили, плодючості, самотності, сили характеру безсмертя, оберіг від нечисті (Нераденко, 2020, с. 425). Їхня деревина міцна, тверда, пружна, щільна й стійка до пошкодження, довго зберігається в будові: досить важка, не жолобиться та легко колется. До цього ж ці дерева вважали ритуально чистими й символічно значущими. Переважно це стосувалося **дуба**. Люди помічали, що якщо жити під великим дубом, то проживеш довго: дерево ніби віддає частину своєї сили і продовжує термін життя.

Селянин знав властивості всіх порід дерев і зазвичай вибирав найстійкіші до загинання. Особливою увагою користувалася **"сосна"** з дрібними рівними кільцями, яка мала найбільшу щільність. Кора в такій деревині мала червонувате забарвлення. Таке дерево менше зазнавало руйнувань від шкідників.

"Всяк сам по собі дерево рубає". Вибрати хороше дерево не мудро. Відомо, якщо у сосни кора світла – негідна буде деревина, пухка. А якщо кора руда, рудна і стовбур трохи кручений – значить хороший ліс, важкий, смолистий (Будівництво оселі: народні традиції, повір'я та прикмети, 2023, с. 1).

У тих місцях, де росте **модрина** (рід дерев родини соснових), її воліли більше, ніж інші породи дерев для будівництва будинку. А там, де її немає, використовували прямі стовбури сосни і рідше ялини. Якщо ж модрини в районі було мало, з неї рубали фасадну частину будинку – перед і перші вінці. Вона набагато довговічніша за інші, не боїться морозів, спеки та опадів.

"У різних куточках землі, – писав французький етнограф Жак Бросс, – живе легенда про патріарха всіх дерев, дерево-велетень, яке піднімалося до небес із центру землі і було віссю Всесвіту. Воно об'єднувало три стихії, його коріння сягає глибоко в ґрунт, а корона впиралася в небесну твердь. Воно дарувало планеті повітря, всім земним тварям плоди, налиті сонцем і вологою, яку воно брало з ґрунту. Дерево притягувало блискавки, що принесли людям вогонь, і рухом гілок наказувало хмарам, жвава у його верхівки, поїти землю живильним дощем. Воно було джерелом життя і оновлення" (Бросс, 2023; Про деревину і час заготовки лісу, 2023, с. 1).

Липа і Береза, також придатні для будівництва, проте мали більш оберегові функції. Вважали, що липі Господь надав силу відвертати прокляття, які вона приймає "на себе"; липа була чоловічим оберегом, який відвертав прокляття, наслані на чоловіків дружинами.

Береза – символ чистоти, дівочої ніжності, оберіг від злих духів і запорака не лише фізичного, але й психічного здоров'я: березові прутки зберігали в хаті як обереги від лихих намірів домовика; березовим віником підмітали припічок; березові дрова кидали у піч, щоб зберегти чистоту домашнього вогнища і забезпечити здоров'я чоловікам (Нераденко, 2020, с. 425, 431.). Знаючи про захисні сили берези, люди здавна робили з неї колиски.

Основним аргументом залишається наявність заборони ламати **березу** до Трійці. У всякому разі припущення Д. Зеленина виявляється надзвичайно важливим для пояснення тенденції приречених терміну заготівлі дерев до Трійці. Крім заборон – в деяких місцях зафіксовані прикмети про сприятливий або несприятливий термін рубки (Зеленін, 1937). Оберегові функції мали також дуб, явір, вишня, тополя, шипшина та ін.

Заготівлю дерев не починали у високосний рік: "Високосний рік – бідний рік, не можна робити" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 13, 18). Серед днів тижня несприятливими вважали понеділок, а кращим початком будівництва – переважно "чоловічі" дні: вівторок і четвер. Зазвичай починали від зимового Миколи до березня–квітня. Найбільш сприятливим вважали початок заготівлі дерев після Трійці. Саме на Трійцю припадає ритуальне скасування заборон на рубку дерев. За традицією пиломатеріали починали заготовляти з 19 грудня. У деяких місцях вважали, і не випадково, кращим часом для заготівлі один місяць – з грудня по січень, та по першому морозу, коли зайва волога зі стовбура виходить на волю. Знали, що приступати до роботи краще на світанку. "Ранню птаху і мороз не б'є". Ліс спить. Тихо, та й день то взимку короткий. Починаючи роботу, бадьорилися: "Мозолясті руки не знають нудьги", "Очі бояться, руки роблять", "Ледачі руки – не родич розумній голові", "Все впору да в строк, так і буде толк", із цими твердженнями погоджувались усі респонденти. Вважають найсприятливішим часом заготівлі лісу для будівництва березень і квітень, оскільки, на їхню думку, сік зміцнює деревину (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 13, 18).

Рубку лісу здебільше проводили наприкінці осені та взимку, коли по деревині не тичуть соки. Вірили, що вона "мертва", тому нічого не відчуває – болю. Таке дерево вважали міцним: "Починають рубати, як дерево мертво, тоді йому не боляче і воно не плаче" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 1). На початку рубання годилося сказати: "Господи Боже, помагай!" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 4, Арк. 3), або "Господи Боже, благослови і поможи розпочати роботу!" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 8).

Народна традиція забороняє рубати ліс у період росту дерева. Підмічено, що такі дерева легко піддаються червоточині. Коли рубали перше дерево, на його пені слід було покласти гроші й шматочок хліба, а в майбутньому на цьому місці годилося посадити дерево (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 15).

Краще рубати дерево пізньої осені або зимою, тоді деревина найбільш суха. Народна традиція забороняла рубку в період росту дерева з огляду на те, що живлення воно дістає від коріння, передає гілкам, а стовбур залишається порожнім (Шкіра, 2009, с. 284–288). Старожили знали також, що таке дерево швидше точить шашіль. За народним віруванням, рубку дерева треба було проводити під час повного місяця. Замерзлий стовбур був міцний, дзвінкий, досить сухий, бо земля не давала йому зайвої вологи. Тверда деревина погано піддавалася сокирі і тому взимку обрубували тільки сучки. З приходом весни деревина ставала м'якою, легкою для обробки – тоді її пускали під будівництво (Данилюк, 1993, с. 12–24). Існувала і така прикмета: вибираючи дерево, простукували стовбури обухом сокири, бо дзвінкий звук був ознакою гарних властивостей дерева, глухий – поганих (Ігнатенко, 2016, с. 99–110).

За народними прикметами будівельний **ліс рубали** на молодик: зрубаний ліс на місяць, що спадає – згниває. Лише за нагальної потреби його заготовляли до приходу весняних місяців – березня і квітня. До цієї пори сніг зазвичай лежить. І часу для заготівлі вистачає, на відміну від літнього періоду, коли "один день рік годує". Чим товщий сніговий покрив, тим краще для рослинного шару. Сніг охороняє чагарники, мохи та землю від пошкодження при падінні зрубаних або спляхених дерев. Господар будівництва з лісником заздалегідь виходять на ділянку. Обговорюють, які дерева

будуть вирубуватися та їх кількість (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 16).

Добрі господарі перед тим, як рубати дерева, підживлювали їх, підливаючи під корінь багато років поспіль сірчаний розчин. Такі дерева у зрубі згодом жодна тля не брала.

Якість деревини, довговічність будови або виробу з неї залежать і від того, в який час року зрубано дерево. Тією ж мірою час рубки дерева має вплив на насиченість його водою або іншою рідиною. Існувала заборона і на **вирубку молодого** лісу. Оминали молоді дерева: людина, яка скоїть "вбивство" такого дерева, зламає собі кінцівки або ж помре раптовою смертю (Будівництво оселі: народні традиції, повір'я та прикмети, 2023, с. 1). Мешканці Середньої Наддніпрянщини зважали на **"віщі"** прикмети навіть під час рубки деревини. Зокрема, заборонялося зводити "хату" з дерева, яке зачепилося за сусіднє.

У прикметах про добір будівельного матеріалу більшість обмежень стосуються матеріалів, які вже були використані раніше. Застосовувати їх допускається, але з обережністю. Так, **не купують матеріали**: із згорілого будинку; з оселі, де відбувалися вбивства; з кладовищ. Не можна купувати матеріалу на будівлю з тої хати, де була незлагодна чи вмерла вся сім'я, "де велось недобре життя", "хіба ж то хата була?". В основі ритуалу вибору деревини для будівлі лежало прагнення виявити ті дерева, які уявляли пов'язаними з давньою традицією поховання під ними, зокрема різного роду "нечистих" покійників. Адже така деревина, потрапивши до людської оселі або господарської будівлі для тварин, повинна неминуче спричинити її мешканцям чи худобі різні нещастя як помсту невідомих, могутніх, ворожих мерців.

Значно менше зафіксовано даних, які стосуються інших видів будівельного матеріалу – **каменю, глини** тощо. Не менше заборон було й щодо вибору **каміння**. Його намагалися взяти з високого місця – гори або пагорбу. Не можна було використовувати каміння, що лежало біля шляхів та доріжок, бо люди будуть спотикатися, хворіти та помирати.

"Не використовували для будівництва каміння, знайдене на дорозі чи роздоріжжі, бо "люди спотикаються об нього і проклинають", вважалося, що сім'я з такого дому ніколи не буде жити в достатку й закінчить свій вік у злиднях (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 6).

В основі процедури вибору **каміння** для будівництва лежали уявлення про нього як про локус, у якому перебуває людська душа. Про це свідчать археологічні матеріали з ранньослов'янської доби. У похованнях черняхівської культури археологи виявляли камені, які виконували не конструктивну, а обрядово-символічну функцію – були покладені на урни, наповнені попелом зі спалених небіжчиків. Цей давній звичай зберігався в окремих місцевостях України досить тривалий час. Дослідники пояснюють цей звичай прагненням "зв'язати" душу, "прив'язати" її до могили, дати їй пристановище, щоб вона не блукала по світі. Крім того, згідно з поширеним у східнослов'янських народів звичаєм, "нечистих" мерців (померлих передчасно, насильницькою смертю, нехрещених дітей, різного роду чаклунів) хоронили за межами кладовища, закидаючи їхні могили гілками й камінням.

Небезпечність для мешканців нового дому каміння, підбраного на дорозі, також входить у коло аналізованих уявлень. Адже на узбіччях доріг, їх перехрестях східні слов'яни хоронили самовбивць, нехрещених

дітей та інших "нечистих" покійників. Крім того, в давнину кості покійників залишали подекуди за звичаєм на стовпах при дорогах.

Ряд табу, забобонів та прикмет стосувалися вибору й заготівлі деревини спеціально для *сволога* – важливого конструктивного елемента української хати, який утримував увесь тягар "присипаної" піском або землею стелі.

На Київщині намагалися знайти сосну для сволога: "не в полі, а в гуші старого лісу, найстаршу, – щоб одна така була, щоб коло старих сім'я трималась" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 18).

У селі Підгір'ї Полтавської області шукали для цього "співочу" сосну, щоб від удару по ній сокирою йшов тонкий звук, як у скрипки. Мешканці цього села деревину для сволога і даху перед рубкою кропили свяченою водою та молилися, "щоб їх в хаті не здув вітер".

Дискусія і висновки

Отже, як матеріал для будівництва брали дерево, солому, очерет, глину. Звісно, будинок з таких матеріалів швидко руйнується. Тепер здебільшого використовують сучасні матеріали: цеглу, шифер, залізо, бетон, будівельні суміші. Нові матеріали є стійкішими до впливу навколишнього середовища. За потреби перебудови чи ремонту з другої половини ХХ ст. охочіше прагнуть побудувати нове житло з нових матеріалів, ніж реставрувати старе.

Таким чином, проведене дослідження засвідчує найтісніший зв'язок між вибором українцями будівельного матеріалу зі стародавніми звичаями. Ритуальна визначеність дерева й каменю у будівельній обрядовості українського народу зумовлена насамперед уявленнями про них як про локуси душ померлих, місця гіпотетичних поховань.

Розглянуті етнографічні факти свідчать, що вибір будівельного матеріалу відіграв важливу роль у комплексі традиційних обрядів, пов'язаних зі спорудженням житла. Водночас ритуальною відзнакою найбільшою мірою характеризується дерево. Наведене вище пояснення проливає світло на походження численних заборон, прикмет, табу, пов'язаних із вибором будівельного матеріалу.

Список використаних джерел

Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Ф. 59, П. 1. "Житло сільського населення Середньої Наддніпрянщини у другій половині ХХ століття"; будівельна обрядовість зафіксована Іриною Симоненко (аспіранткою 2-го курсу з 2011 по 2013 р.) у с. Масківці, с. Поділля, с. Тарасівка, с. Мирне Київської області (Од.зб. 3, Арк. 1–18).

Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Ф. 59, П. 1. "Житло сільського населення Середньої Наддніпрянщини у другій половині ХХ століття"; будівельна обрядовість зафіксована Іриною Симоненко (аспіранткою 2-го курсу з 2011 по 2013 р.) у с. Харськи Полтавської області (Од.зб. 4, Арк. 1–4).

Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Ф. 59, П. 1. "Житло сільського населення Середньої Наддніпрянщини у другій половині ХХ століття"; будівельна обрядовість зафіксована Іриною Симоненко (аспіранткою 2-го курсу з 2011 по 2013 р.) у с. Домантово, с. Яблунів Черкаської області (Од.зб. 5, Арк. 1–8).

Байбури, А. (1983). *Жилище в обрядах і представленнях восточних славян*, 25–124, 177–185.

Бова, І. (2010). Деякі види дерев у язичницьких та християнських поглядах українців. *Наукові записки НІЕЗ "Переяслав"*, 4(6), 20–25.

Болтарович, З. (1976). *Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст.*

Бросс, Жак (2023). Священні дерева. <https://waking-up.org/religii-svitu/svyashhenni-dereva/?lang=uk>

Будівництво оселі: народні традиції, повір'я та прикмети (2023) <https://ocnt.com.ua/budivnyctvo-oseli-narodni-tradyciyi-povirya-ta-prykmeti/>

Вовк, Х. (1995). *Студії з української етнології та антропології*, 97–103.

Гощіцька, Т. (2010). Обрядові процеси спорудження житла (на основі польових матеріалів, зібраних на бойківсько-підгірянському пограниччі). *Наука. Релігія. Суспільство*, 2, 8–12.

Данилюк, А. (1993). *Наша хата. Етнографічний нарис про традиційне поліське житло*, 12–24.

Євсєєва, Г. (2017). Українське народне житло: матеріали до "словника будівельних термінів". *Український смисл*, 130–140.

Зеленин, Д. (1937). *Тотемы – деревья в сказаниях и обрядах европейских народов*, 1937.

Ігнатенко, І. (2016). *Етнологія для народу. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети, вірування українців*, 99–110.

Лукашевич, О. (2004). Житло як один із основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20-х років ХХ ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 12, 257–276.

Міфологічний bestiarій України: Бузничий (2023). <https://volnerez.com.ua/mifologichnij-bestiarij-ukra%D1%97ni-buznichij/>

Народні прикмети при будівництві будинку, старовинні обереги і звичаї наших предків (2023) <http://vidpoviday.com/narodni-prykmeti-pry-budivnytstvi-budynku-starovynni-oberehy-i-zvychai-nashykh-predkiv>

Нераденко, Т. (2020). Етнологія України: навчальна програма та ілюстрований довідник для секції "Етнологія" Малої Академії наук України. Погоріцький, А. (1964). *Побут сільсько-господарських робітників України в період капіталізму*, 3–10.

Про деревину і час заготовки лісу (2023). <https://les-kodru.com.ua/uk/o-dereve-i-vremeni-zagotovki-lesa/>

Руденко, С. (2021). Деякі аспекти традиційного житлобудування Середньої Наддніпрянщини. *Збірник наукових статей*, 6(8), 218–221.

Самойлович, В. (1972). *Українське народне житло (кінець XIX – початок XX ст.)*, 3–24.

Сілецький, Р. (2002). Вибір будівельного матеріалу Українців (забобони, прикмети, звичаї, повір'я). *Вісник Львівського університету ім. Івана Франка: Серія: історична*, Т. 37, Ч. 1. 525–541.

Fisher, A. (1938). *Drzewa w wierzeniach obrzebach ludu Polskiego*. https://spadok.org.ua/books/Drzewa_w_wierzeniach_i_obrz%C4%99dach_ludu_polskiego.pdf

Шкіра, М. (2009). Конструктивні особливості господарських будівель для зберігання продуктів хліборобства в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Наукові записки НІЕЗ "Переяслав"*, 3(5), 284–288.

References

About wood and harvesting time (2023). <https://les-kodru.com.ua/uk/o-dereve-i-vremeni-zagotovki-lesa/>

Archive at the Department of Ethnology and Local History of Taras Shevchenko Kyiv National University. F. 59, P. 1. "Housing of the rural population of the Central Dnipro region in the second half of the 20th century" was recorded by a graduate student of the 2nd year from 2011 to 2013 in the village of Maskivtsi, village Podillia, village Tarasivka, village Mirne, Kyiv region (Unit Collection 3, Sheet 1–18).

Archive at the Department of Ethnology and Local History of Taras Shevchenko Kyiv National University. F. 59, P. 1. "Housing of the rural population of the Central Dnipro region in the second half of the 20th century" was recorded by a graduate student of the 2nd year from 2011 to 2013 in the village of Kharsiks of Poltava region (Unit Collection 4, Sheet 1–4).

Archive at the Department of Ethnology and Local History of Taras Shevchenko Kyiv National University. F. 59, P. 1. "Housing of the rural population of the Central Dnipro region in the second half of the 20th century" was recorded by a graduate student of the 2nd year from 2011 to 2013 in the village of Domantovo, village Yablun region (Unit Collection 5, Ark. 1–8).

Baiburn, A. (1983). *Dwelling in rites and representations of Eastern Slavs*, 25–124, 177–185.

Boltarovych, Z. (1976). *Ukraine in the studies of Polish ethnographers of the 19th century*.

Bova, I. (2010). Some types of trees in the pagan and Christian views of Ukrainians. *Scientific notes of NIEZ "Pereiaslav"*, 4(6), 20–25.

Building a house: folk traditions, beliefs and signs (2023). <https://ocnt.com.ua/budivnyctvo-oseli-narodni-tradyciyi-povirya-ta-prykmeti/>

Bross, Jacques (2023). Sacred trees. <https://waking-up.org/religii-svitu/svyashhenni-dereva/?lang=uk>

Danyliuk, A. (1993). *Our house. Ethnographic essay on traditional Polish housing*, 12–24.

Fisher, A. (1938). *Drzewa w wierzeniach obrzebach ludu Polskiego*. https://spadok.org.ua/books/Drzewa_w_wierzeniach_i_obrz%C4%99dach_ludu_polskiego.pdf

Folk signs when building a house, ancient amulets and customs of our ancestors (2023). <http://vidpoviday.com/narodni-prykmeti-pry-budivnytstvi-budynku-starovynni-oberehy-i-zvychai-nashykh-predkiv>

Goshchitska, T. (2010). Ritual processes of housing construction (on the basis of field materials collected on the Boykiv-Pidhiryans border area). *Science. Religion. Society*, 2, 8–12.

Ignatenko, I. (2016). *Ethnology for the people. Holidays, traditions, customs, rites, omens, beliefs of Ukrainians*, 99–110.

Lukashevich, O. (2004). Housing as one of the main criteria for the quality of everyday life of a peasant in the 20s of the 20th century. *Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches*, 12, 257–276.

Mythological Bestiary of Ukraine: Buznichij (2023). <https://volnarez.com.ua/mifologichnij-bestiarij-ukra%D1%97ni-buznichij/>

Neradenko, T. (2020). Ethnology of Ukraine: curriculum and illustrated guide for the "Ethnology" section of the Small Academy of Sciences of Ukraine.

Pohoritskyi, A. (1964). *Life of agricultural workers of Ukraine in the period of capitalism*, 3–10.

Rudenko, S. (2021). Some aspects of traditional housing construction in the Middle Dnieper region. *Collection of scientific articles*, 6(8), 218–221.

Samoilovych, V. (1972). *Ukrainian folk housing (end of the 19th – beginning of the 20th century)*, 3–24.

Shkira, M. (2009). Structural features of farm buildings for storage of agricultural products in the Museum of Folk Architecture and Life of the Central Dnipro Region. *Scientific notes of NIEZ "Pereyaslav"*, 3(5), 284–288.

Siletsky, R. (2002). The choice of building material of Ukrainians (superstitions, omens, customs, beliefs). *Bulletin of Lviv University named after Ivan Franko: Series: historical*, V. 37, Part 1. 525–541.

Vovk, H. (1995). *Studies on Ukrainian ethnography and anthropology*, 97–103.

Yevseeva, G. (2017). Ukrainian national housing: materials for the "dictionary of construction terms". *Ukrainian meaning*, 130–140.

Zelenin, D. (1937). *Totems – trees in legends and rituals of European peoples*, 1937.

Отримано редакцією журналу / Received: 07.08.23

Прорецензовано / Revised: 07.09.23

Схвалено до друку / Accepted: 11.09.23

Iryna SYMONENKO, Senior Specialist (History)

ORCID ID: 0009-0008-6654-5819

e-mail: Iryna.symonenko@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

BUILDING MATERIALS OF THE MIDDLE TRANSDNIPRIAN REGION IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY: PROHIBITIONS, TABUS

Background. The article is devoted to the construction rituals of the Middle Dnieper region – on the example of the Kyiv, Cherkasy and Poltava regions, which are part of the historical and ethnographic region.

Methods. The research used observational methods that allow the most complete interpretation of the obtained results.

Results. Ethnographic materials of the second half of the 20th century, as well as oral testimonies of contemporaries of those times collected during field research, are an important source of information about construction traditions that have been preserved in the memory of the local population and reveal the peculiarities of the construction rituals of the Middle Dnieper region.

Conclusions. The study reveals the origin of prohibitions, omens, and customs that accompany the selection and procurement of building material for housing construction.

Keywords: building rituals, Middle Dnipro region, building material, wood, stones, bricks.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 94(474):327.58(=161.2)"19/20"(043.3)
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.156.9>

Олена МИРОНЮК, асист.
ORCID ID: 0000-0003-3854-6642
e-mail: olena.myroniuk@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОГО СТАНУ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ КРАЇН БАЛТІЇ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПОЛЬОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Вступ. Українські громади є надзвичайно активними за кордоном, не винятком є і країни Балтії. Порівнюючи українські громади у цих, досить близьких географічно країнах, необхідно зазначити, що вони мають немало відмінностей у своєму розвитку. З кожним роком кількість українців у цих країнах збільшується, особливо після Революції гідності та початку АТО на Сході України. Варто зауважити, що українські громади у цих країнах мають схожі історичні передумови свого створення. Сформовані ще на початку ХХ ст., українські громади лише тільки починали свою активну діяльність, яку майже зупинив радянський режим. Громадські об'єднання національних меншин у цей період не діяли через політику держави. Але попри це, кількість етнічних українців тут постійно збільшувалась. Джерельну базу подальшого дослідження сформовано на базі проведеного опитування українців, які проживають у Латвії, Литві та Естонії. Нині немає єдиної ґрунтовної праці, що досліджувала б і порівнювала життя української громади у країнах Балтії в сучасний період.

Методи. Було використано методи спостереження, які дають змогу найповніше інтерпретувати отримані результати. У вигляді вузькоспеціалізованого спостереження розглянуто процес діяльності української громади у країнах Балтії як об'єкта дослідження. Включене спостереження полягало у безпосередній присутності автора у країнах Балтії, відвідуванні заходів громад та їх осередків, а також під час приватних розмов та інтерв'ю з членами громад.

Результати. Водночас значна кількість респондентів у всіх трьох країнах зазначили, що і через п'ять років бачать себе та свої родини у цих країнах. Тобто ми можемо зрозуміти, що місцеві українці визначились зі своєю країною для життя і не розглядають балтійські країни як тимчасовий "притулок".

Враховуючи те, що саме опитування відбулось до повномасштабного вторгнення Росії на територію України, отримані дані можуть відрізнятися, але несуть важливий характер для подальшої наукової роботи, адже слугуватимуть джерелом для порівняння під час наступних опитувань та досліджень.

Висновки. Отже, саме систематизування й аналіз інформації щодо діяльності української громади в Латвії, Литві та Естонії є надзвичайно актуальними, а проведене автором дослідження – вкрай важливим. Адже українська громада за кордоном є важливим рушієм для української культури та популяризації наших традицій.

Ключові слова: громадська організація, діаспора, українці, українська громада, культура, опитування, Україна, Литва, Латвія, Естонія, країни Балтії.

Вступ

У країнах Балтії українські громади є надзвичайно активними та доволі численними. Порівнюючи українські громади у цих, досить близьких географічно країнах, необхідно зазначити, що вони мають немало відмінностей у своєму розвитку. З кожним роком кількість українців у цих країнах збільшується, особливо після Революції гідності та початку АТО на Сході України. Варто зауважити, що українські громади у цих країнах мають схожі історичні передумови свого створення. Сформовані ще на початку ХХ ст., українські громади лише тільки починали свою активну діяльність, яку майже зупинив радянський режим. Громадські об'єднання національних меншин у цей період не діяли через політику держави. Але попри це, кількість етнічних українців тут постійно збільшувалась. Лише наприкінці 1980-х рр. розпочалось певне відродження. У цей час українські громади активно діяли, особливо у сфері культури та освіти, але загалом це часто було справою невеликої кількості ентузіастів.

Проблеми української діаспори так чи інакше неодноразово висвітлювали у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях. Вони цікавили не лише професійних науковців, але й журналістів і публіцистів. Більшість праць викликають інтерес як джерело інформації щодо певних періодів і певного кола питань. Вивчення пропонованої теми вимагає широкого охоплення питань, що належать до різних галузей гуманітарного знання: історії, етнології, політології, соціології, права, міжнародних відносин тощо. Науковці у своїх дослідженнях велику увагу присвятили вивченню формування та діяльності української діаспори за кордоном. Однак ніхто з учених детально не зосереджувався на комплексному вивченні

громадської та культуротворчої діяльності української діаспори у країнах Балтії – Латвії, Литві та Естонії. Загалом про українську діаспору написано чимало книг і статей у різних країнах світу. Невід'ємним джерелом для дослідження життя закордонних українців є огляд офіційних сайтів громадських організацій, які діють у країнах Балтії, та інтернет-ресурсів, які висвітлюють новини нашої діаспори. Однак джерельну базу подальшого дослідження сформовано на базі проведеного опитування українців, які проживають у Латвії, Литві та Естонії.

Мета та завдання дослідження. Мета статті – охарактеризувати громадську та культуротворчу діяльність української діаспори у країнах Балтії за допомогою системного аналізу, проведеного автором опитування серед українців Балтії.

Методи

Українська діаспора довгий час є однією з найчисельніших у Балтійських країнах. Своє умовне "друге дихання" українські громади отримали після подій 2014 р. Тоді місцеві українці почали інформаційну боротьбу для висвітлення правдивої ситуації в Україні. Саме це спричинило активний інтерес до українських організацій у цих країнах та залучення нових активістів.

Загалом у даному дослідженні процеси життя української громади та інтеграції місцевих українців розглядаються міждисциплінарно, в основі опираючись не лише на історію, але й соціальну антропологію та культурологію. Крім того, варто зазначити, що саме дослідження проводилось до повномасштабного вторгнення й ґрунтується на зборі та обробці зібраної інформації, яка була отримана у ході комплексного польового дослідження.

Польове дослідження охоплювало:

- опитування (в інтернеті);

• спостереження (включене, невключене та вузькоспеціалізоване);

- якісні методи (інтерв'ю);
- використання наявних джерел.

Саме комплексний підхід може дати найбільш якісний аналіз діяльності української громади у країнах Балтії. В ході опитування було зібрано інформацію, яка стосувалась проблем адаптації українців у країнах Балтії, їх самосвідомості, опанування мови та взаємодії з місцевою українською громадою. Насамперед необхідно зазначити, що під час опитування можна побачити загальну картину щодо залучення середньостатистичних українців, що проживають у країнах Балтії до місцевих українських громад.

У опитуванні взяло участь усього 526 осіб:

- 136 осіб з Литви;
- 139 осіб з Латвії;
- 251 особа з Естонії.

Опитування проводилось українською мовою та складалось з 30 питань, 9 з яких – розгорнуті питання та 21 питання, що передбачало вибір готового варіанта із запропонованих.

Опитування проходило в режимі онлайн. Всі респонденти мали доступ до "гугл-форми" (англ. "Google Forms"), де і відповідали. Анкети з питаннями для опитування розповсюджувались у першу чергу через соціальні мережі, а точніше – через групи українців Балтії у соціальній мережі "Фейсбук" (англ. "Facebook"). Цей варіант був обраний як найоптимальніший, оскільки дає змогу одразу значній кількості людей побачити допис з опитуванням. Необхідно зауважити, що учасники цих груп є соціально активними, на постійній основі вони діляться інформацією між собою, порадами та нюансами життя у цих країнах.

Зокрема, опитування було розміщено в:

- 5 групах українців Естонії;
- 4 групах українців Литви;
- 3 групах українців Латвії.

Також інтернет-посилання на опитування було розіслано на електронні скриньки очільників українських громад у країнах Балтії, але цей варіант виявився менш дієвим.

У дослідженні було використано і методи спостереження, які дають змогу найповніше інтерпретувати отримані результати. У вигляді вузькоспеціалізованого спостереження розглянуто процес діяльності української громади у країнах Балтії як об'єкта дослідження. Важливо було зрозуміти, чи розглядають українці країни Балтії як свою нову батьківщину, чи не планують тут залишатись, як проходить їхня інтеграція у місцеве суспільство (в т. ч. знання мови), їхня самосвідомість, залученість у життя українських організацій у цих країнах тощо.

Включене спостереження полягало у безпосередній присутності автора у країнах Балтії, відвідуванні заходів громад та їх осередків, а також під час приватних розмов та інтерв'ю із членами громад.

Отримані дані дали змогу побачити реальну ситуацію щодо обізнаності українців країн Балтії в контексті діяльності місцевих громад та порівняти це з попередніми роботами вітчизняних і зарубіжних дослідників життя української громади.

Необхідно розуміти, що отримана під час опитування та інтерв'ю інформація є доволі суб'єктивною. Оскільки кожна людина ставиться до будь-якої ситуації, ґрунтуючись на особистому досвіді, власному світосприйнятті та через призму особистих поглядів. Водночас

досвід усіх респондентів є унікальним та важливим матеріалом для дослідження.

Питання опитування дозволяють нам виявити труднощі з якими стикаються українці у країнах Балтії, прослідкувати їхню інтеграцію у країні, залученість до життя громад, як отримують інформацію про діяльність громад тощо. Це дає змогу розглянути життя місцевих українців із різних сторін.

Безумовно, у відповідях респондентів присутнє емоційне забарвлення, особливо це видно у розгорнутих питаннях. Але необхідно зауважити, що не всі респонденти захотіли відповідати на них.

Результати

Якщо говорити про Латвію, то причиною переїзду до цієї країни респонденти зазначали такі причини, як: робота, навчання та шлюб. Один з респондентів зазначив причиною переїзду війну на сході України. Також частина жінок-респондентів зазначили, що їхні чоловіки переїхали по роботі, а вони з ними воз'єднались. Проте на розгорнуті питання відповіли не всі респонденти. Загалом 59 % зазначили, що перебувають у стосунках з етнічними українцями та 23,1 % – у стосунках із латишами.

Під час опитування 52,4 % респондентів зазначили, що їхня рідна мова саме українська, і 47,6 % обрали російську мову. Ніхто з респондентів не обрав латиську мову, навіть зважаючи на те, що 3 респонденти народились у Латвії. Причиною цього може слугувати те, що в Латвії проживає велика частина людей з міст, у яких традиційно велика кількість носіїв російської мови. З цього ми можемо зробити висновок, що значна частина місцевих українців може більшою мірою перебувати під впливом російської громади та пропаганди.

Якщо говорити про опанування латиської мови, то тут 58 осіб зазначили, що володіють нею (31,6 % – не дуже добре, 10,5 % – вільно). 57 осіб зазначили, що нині вивчають цю мову. 24 особи зазначили, що мову не знають і не вивчають.

Питання щодо самоідентифікації у цій країні також надзвичайно важливе. Причиною цього є те, що значний час російська громада у Латвії була чисельнішою, і місцеві українці, прибуваючи сюди, приєднувались до неї. Це може слугувати певним розмиттям етнічної свідомості. Отже, у цьому питанні, більшість (94 особи) зазначила, що визнає себе носієм українського етносу, проте 15 опитаних зазначили, що є носіями російсько-українського етносу.

Отже, попри те, що серед респондентів є люди, які вважають себе носіями російсько-українського етносу, переважна більшість самоідентифікує себе з українським етносом або ж українсько-латвійським. Цікаво, що ніхто з респондентів не зазначив суто латвійський чи російський етнос.

Варто зазначити, що можливо певною мірою українці і не хочуть інтегруватись до місцевого суспільства. На таку думку наштовхує відповідь під час опитування: 48,7 % респондентів заявили, що не мають латвійського громадянства і не хочуть його отримати.

Ті респонденти, які мають громадянство, у розгорнутій відповіді зазначили, що особливих труднощів з отриманням громадянства не виникало. Але кілька респондентів все ж таки визнали, що екзамени з латиської мови є не дуже простими, інші відмітили як складність – чергу на отримання громадянства.

Якщо говорити про українські організації, які діють на території Латвії, то 63,9 % опитаних зазначили, що не знають організацій, що діють у країні. Проте у розкритому питанні серед респондентів, які все ж таки такі

організації вони знають (36,1 %) – була зазначена велика кількість організацій, серед яких: латвійське відділення організації "Пласт", Центр культури "Латвія – Україна", Конгрес українців Латвії, Товариство підтримки України, Парафія УГКЦ у Ризі, Ризька українська школа. Більшість респондентів зазначили, що вони не входять до жодних організацій, лише 2 респонденти вказали, що одночасно входять до організації "Пласт Латвія" та Центр культури "Латвія – Україна". Але це незначний показник, оскільки все ж таки більшість місцевих українців до громади не входить та не відвідує жодних заходів. Та, безперечно, причиною цього може стати брак інформації.

З опитування зрозуміло, що все ж таки певний відсоток відвідує час від часу заходи громади. І позитивний момент є в тому, що ніхто з опитаних не зазначив, що відвідує заходи російських організацій. Важливо зауважити, що абсолютна більшість респондентів, як і в Литві, у Латвії також хотіла б відвідувати заходи українських організацій і вважає, що їх проводиться недостатньо. А на ті, що є, зазвичай ходять одні й ті ж самі люди, що, у свою чергу, не дозволяє розширювати соціальне коло.

Отже, у ході анкетування, ми бачимо, що українці Латвії тяжіють до комунікації зі своїми співгромадянами й залюбки відвідували б заходи українських організацій. Також більшість шукає інформацію про ці заходи в інтернеті, що свідчить про те, що українським організаціям слід бути максимально активними в соціальних мережах для залучення більшої кількості нових членів. Респонденти зазначали, що згідно з наявною інформацією – заходів громади достатньо, проте переважно вони відбуваються в Ризі, а в маленьких містах такого не вистачає.

121 респондент зазначив, що, проживаючи в Латвії, родина підтримує українські традиції. Загалом це підтверджується також тим фактом, що святкування українських свят є одним з основних напрямків роботи громади й ці заходи є найпопулярнішими. Так, постійно відзначають Різдво, Великдень, обжинки та інші традиційні свята.

Українську церкву в Латвії відвідують 33 респонденти, 21 – відвідують іншу церкву, 85 – зазначали, що взагалі не відвідують церкву. Водночас у Ризі вже довгий час діє парафія Української греко-католицької церкви при каплиці церкви Скорботної Богородиці. Можливо, ситуація змінилась би, якщо у цій країні було б відкрито парафію Православної церкви України, оскільки за її відсутності частина місцевих православних українців може відвідувати церкви російського патріархату, а разом з тим – зазнавати впливу російської пропаганди.

Питання українського шкільництва в Латвії є цікавим для дослідження. Варто пригадати, що в Ризі ще з 1989 р. діє українська школа, яка неодноразово визнавалась однією з найкращих у країні, але лише 26 опитаних зазначили, що їхні діти її відвідували (48 респондентів вказали, що не мають дітей). Але 60 осіб зазначили, що їх діти самостійно вивчають українську мову, російську вивчають діти 7 респондентів.

Освіту у вищих навчальних закладах Латвії отримало лише 12 респондентів, ще 5 планують її отримати у цій країні, така ж кількість отримала у якійсь іншій країні, 117 – здобуло освіту в Україні.

Абсолютна більшість опитаних пов'язує своє майбутнє з Латвією: 110 респондентів зазначили, що через 5 років бачать себе у цій країні. Також можна припустити, що місцеві українці розглядають країну для подальшої міграції в інші країни Європи чи Америки. Однак значний відсоток опитаних зазначає, що за стабільної політичної та економічної ситуації повернувся б до Ук-

раїни. Загалом цей факт може свідчити про те, що українці змушені шукати кращої долі за кордоном і навіть попри переваги життя в європейській країні готові повернутись на Батьківщину.

Отже, можна зазначити, що українці Латвії досить позитивно налаштовані до роботи української громади чи Посольства, однак заходів та подій у країні проводиться недостатньо. Загалом досить часто в засобах масової інформації наголошується, що українська громада у цій країні є проросійською, особливо у світлі останніх подій, а саме виключення "Об'єднання українських товариств Латвії" з лав Світового Конгресу Українців (13 березня 2021 р.). Але згідно з проведеним опитуванням, проросійські позиції серед українців Латвії не є настільки популярними. Місцеві українці тяжіють до української мови й культури, хочуть відвідувати українські заходи та при нагоді повернулись би на Батьківщину. Проте і в цій країні вони намагаються адаптуватись, вивчають мову, хочуть навчатись та ставати громадянами Латвії. Отже, у разі активнішої роботи громад та залученні більшої кількості місцевих українців можливий швидкий розвиток громади.

Щодо українців, які проживають у Литві, то також не всі з опитаних відповіли на розгорнуте питання про те, чому вони переїхали до Литви, але з тих, хто відповів, більшість зазначили роботу або шлюб. Цей факт підтверджує й те, що 41,7 % наших респондентів перебувають у стосунках з етнічними литовцями, 38,9 % – у стосунках з українцями, 13,9 % респондентів не перебувають нині у стосунках.

Під час опитування 75 % респондентів відзначили, що їхня рідна мова – українська, 25 % обрали рідною мовою російську. Ніхто з респондентів не обрав литовську. Отже, можемо сказати, що в цій країні переважна більшість вихідців з України є україномовними, а меншість місцевих українців, вірогідно, готові інтегруватись до російської діаспори, яка діє в цій країні.

Цікавою є відповідь респондентів щодо опанування литовської мови. 68 осіб, що становить 50 % від кількості опитаних, зазначили, що не знають литовську мову, але вчать, а 56 осіб вказали, що знають литовську мову (30 осіб – не дуже добре знають, 26 осіб – вільно володіють).

Під час опитування 50 % респондентів відповіли, що вважають себе носіями традицій і культури саме українського етносу. 25 % опитаних вважають себе носіями українсько-литовського етносу, 8,3 % визначають себе носієм російсько-українського етносу, 8,5 % – російсько-литовського і лише 2,8 % – литовського етносу.

Цікаво, що ніхто з опитаних не самоідентифікує себе суто з російським етносом. Отже, якщо говорити саме про українців Литви, то можемо зробити висновок, що в цій країні немає надзвичайно сильного впливу російської громади, а той, що є, не спричиняє асиміляції місцевих українців у російську спільноту. Проте ми бачимо, що досить великий відсоток людей вже асоціює себе не лише з українським етносом, але й з литовським. Зрозуміло, що носіями українсько-литовського етносу вважають себе люди, які перебувають у міжнародному шлюбі з громадянами Литви. Тобто явище, яке відзначив В. Чернишук ще 15 років тому, лише підтверджується та вкорінюється. Отже, загалом, можливість легко отримати громадянство Литви негативно відображається на ідентифікації місцевих українців зі своїм етносом.

Важливо зазначити, що в Литві більшість українців не мали проблем з адаптацією як у проживанні поруч із титульним етносом (109 осіб). І лише 27 осіб сказали,

що певні проблеми все ж таки відчували. Серед тих, хто відповів на розгорнуте питання, – більшість написали, що серед проблем була дискримінація за етнічною ознакою та конфлікти з місцевими росіянами.

Варто зауважити, що 83,3 % від опитаних бачать через 5 років себе в Литві. Тобто із цього можемо зробити висновок, що українці у більшості не розглядають Литву як майданчик для подальшої еміграції в інші країни, зокрема США чи Канаду. Вони планують залишатись у Литві, що може свідчити про їхнє можливе бажання до інтеграції з місцевим етносом. Хоча з усіх опитаних лише 38,9 % зазначили, що хочуть отримати громадянство Литви в майбутньому, 47,2 % відповіли, що не хочуть отримувати литовське громадянство.

Важливим для дослідження було питання релігійної належності. Загалом, згідно з інформацією, опублікованою на сайті Посольства України в Литовській Республіці, у цій країні діє дві українські церкви – Українська греко-католицька церква Пресвятої Трійці у Вільнюсі (Чин святого Василя Великого) та Релігійна громада Української православної церкви Київського патріархату "Усіх святих землі української у Литві", яка, згідно з інформацією в інтернеті, перебуває на етапі будівництва. Але серед людей, які взяли участь в опитуванні, лише 1 респондент відповів, що ходить до української церкви. Із цього можемо зробити висновок, що українська церква не є особливо популярною серед місцевих українців і це питання для них не є особливо принциповим.

Що стосується питання товариств та об'єднань, то на сучасному етапі в Литві діє 12 українських громадських організацій. Але аж 63,9 % опитаних відповіли, що не знають українських організацій, які діють на території Литви, а 75 % опитаних зазначили, що взагалі не контактують з громадою (ні україномовною, ні російськомовною). Отже, для більшості українців Литви не є важливим долучення до громади та контакт з нею. У розгорнутому питанні респонденти зазначили, що українська громада, на їхню думку, влаштовує дуже мало заходів, а ті, що є, – не цікаві та не актуальні, оскільки мають стереотипний характер, а людям цікаво інше. Тому досить логічно, що 63,9 % опитаних взагалі не відвідують заходи українських організацій, 33,3 % відвідують, але рідко, і лише 2,8 % регулярно відвідують. Загалом 83,3 % респондентів зазначили, що хотіли б брати участь у заходах української громади в майбутньому, і лише 16,7 % відповіли, що їм це не цікаво.

Отже, можемо зробити висновок, що українці Литви мають потребу в залученні до життя громади. Можливо, це визначається тим, що значно легше адаптуватись до нових обставин, маючи поруч знайомих людей. Важливо зазначити, що на сучасному етапі особливо актуальною є активність у соціальних мережах, оскільки більшість з опитаних вказали, що дізнаються про заходи громади саме з "Фейсбуку" (англ. "Facebook"). Можливо, саме тому в більшості дієвих українських організацій і товариств на сьогодні вже не функціонують їхні сайти, на які ще 3–5 років тому вони посилались. Але попри це, якщо переглядати стрічки спеціальних груп, які присвячені місцевим українцям, то більшість ставить питання, які стосуються оформлення документів та перетину кордону, а не справ освіти чи культури.

Досить цікавим, на нашу думку, було те, що абсолютно всі респонденти, які мають дітей, відповіли, що ті не відвідують україномовні школи чи гуртки. Хоча, за даними Посольства України в Литовській Республіці, у країні діє дві недільні українські школи – школа "Барвінок", яка працює при Каунаському українському това-

ристві, та українська недільна школа в місті Клайпеда, яка діє при Українському культурно-просвітницькому центрі "Родина". Також при Вісагінському центрі культури є український гурток, де, крім мови, можна вивчати українську літературу та історію.

Отже, відповідно до результатів опитування, українські школи та гуртки в Литві не є особливо популярними. Однією з основних причин є те, що більшість українців Литви проживає у столиці – Вільнюсі, де немає змоги реалізувати подібні прагнення до навчання українською мовою. Наступна причина в тому, що деякі батьки бажують швидше адаптувати дітей до нової країни та прискорити можливу асиміляцію з титульним етносом. Так, відвідуючи звичайну школу, діти швидше вивчать мову й звикнуть до традицій нової країни. Проте причинами цього можуть бути й інші – недостатня реклама українських закладів, незручна локація чи час занять.

Лише 9 респондентів зазначили, що відвідували вищі навчальні заклади Литви, 5 респондентів не мають вищої освіти, але планують отримати її у Литві, 98 – здобули освіту в Україні, 12 – навчалися в іншій країні, і така ж кількість тих, хто зазначив, що не має вищої освіти і не планує її отримувати.

На нашу думку, досить цікаво, що за стабільних економічних та політичних умов в Україні, 55,6 % відповіли, що залишились би в Литві, 38,9 % повернулись би до України, 5,6 % поїхали б в іншу країну. Це означає, що досить великий відсоток українців розглядає цю країну своєю майбутньою домівкою та планує тут укорінитись.

До проведеного опитування було залучено 251 особу з-поміж української спільноти Естонії. Попри те, що не всі опитані відповіли на розгорнуте питання з приводу причин їхнього переїзду до Естонії, все ж можна простежити тенденцію, згідно з якою більшість обґрунтовує свій переїзд роботою, шлюбом або ж навчанням у цій країні.

39 респондентів зазначили, що перебувають у стосунках з естонцями, а 137 – у стосунках з етнічними українцями, 34 особи не перебувають у стосунках, 41 респондент вказав свій сімейний стан як "інше".

Жоден респондент під час опитування не зазначив своєю рідною мовою естонську. Українську мову як рідну визначили 188 осіб, а російську – 63 особи. Отже, загалом переважають саме україномовні українці. Цікаво, що тут також жоден респондент не зазначив рідною мовою естонську, попри те, що саме в цій країні ми мали найбільшу кількість залучених респондентів серед тих, хто народився в цій країні.

Необхідно акцентувати на тому, що серед опитаних 24 респонденти зазначили, що добре знають естонську мову, а 74 знають, але визначають свій рівень як посередній. 120 респондентів нині перебувають у процесі навчання, 32 респонденти не вчать мову. Отже, можна сказати, що переважна кількість опитаних зацікавлена в адаптації та вивченні мови, намагається її опанувати.

Якщо говорити про самоідентифікацію місцевих українців, то абсолютна більшість зазначила, що етнічно вважає себе українцями (164 респонденти). 37 респондентів ідентифікують себе носіями українсько-естонського етносу, а 46 – російсько-українського етносу. 2 респонденти визначили себе носієм російсько-естонського етносу і така ж кількість респондентів обрала варіант "інше".

Отже, у цій країні переважна більшість опитаних вважає себе саме українцями. Однак, якщо порівнювати з раніше дослідженими країнами Балтії, то слід зазначити, що в Естонії найбільший відсоток вважає себе носієм російсько-українського етносу. Але одночасно,

якщо порівнювати з Латвією та Литвою, саме в Естонії найменший відсоток тих, хто вважає себе також і носієм українського та місцевого етносу (українсько-естонського). Також ніхто з опитаних не відзначив себе носієм суто естонського етносу, попри те, що серед респондентів 10 осіб народились у цій країні.

Загалом більшість респондентів не мала проблем з адаптацією. Лише 53 особи зазначили, що складнощі все ж таки були, зокрема: самотність, відсутність друзів, непривітливості ставлення місцевих та труднощі в опануванні мови. Також неодноразово зазначалося і про конфлікти з місцевою російською громадою та російськомовними естонцями. В Естонії у відсотковому співвідношенні простежується подібна ситуація до Литви: українці тут намагаються швидко інтегруватися у місцеве суспільство.

74 % респондентів мають вищу освіту, отриману в Україні, а 17,6 % опитаних здобули вищу освіту вже в Естонії (44 особи), 2,3 % – навчалися в іншій країні, і лише 13 осіб не мають вищої освіти й не планують її отримувати.

Більшість опитаних пов'язує своє майбутнє з Естонією у наступні п'ять років. І лише 40 осіб зазначили, що планують далі їхати в іншу країну.

Також цікаво, що опоненти майже порівну розділились, відповідаючи на питання щодо повернення в Україну. 114 осіб зазначили, що повернуться на Батьківщину за стабільних економічних та політичних умов, а 118 осіб все ж залишились би в Естонії. Лише 19 осіб серед опитаних відповіли, що не повернулись би до України, але й не залишились би в Естонії, а шукали б кращої долі в якійсь іншій країні.

Водночас, крім 15 вже громадян Естонії, лише 130 опитаних хотіли б отримати громадянство в майбутньому, а 105 зазначили, що громадянства Естонії не мають і не хочуть його отримувати.

Якщо говорити про церкву, то хоч в Естонії релігійна свідомість досить висока, проте незначна кількість респондентів зазначили, що ходять до української церкви – 14,5 % (36 осіб). На сьогодні в Естонії діє не тільки українська греко-католицька церква, але й прихід Православної церкви України.

Цікавим є й питання українських організацій в Естонії. Попри надзвичайно плідну роботу громади в цій країні – майже половина респондентів зазначила, що не знає українських організацій в Естонії.

Більшість опитаних відзначили такі українські громади в цій державі: Союз українок Естонії, Українське земляцтво в Естонії, Конгрес українців в Естонії, Центр української культури м. Таллінна, Українське земляцтво Сіламяе "Водограй", українська громада м. Маарду "Стожари", Українське земляцтво м. Нарви, Українське земляцтво "Барвінок" м. Раквере, Українське товариство "Смерічка" м. Ойзу, Українське товариство м. Пилва, Українське просвітне товариство м. Тарту "Промінь", українські парасолькові організації "Конгрес українців в Естонії" та "Асоціація українських організацій в Естонії", Українське товариство м. Кохтла-Ярве "Два кольори", Український музей м. Кохтла-Ярве.

Однак 62 % опитаних зазначили, що не відвідують заходи громади. Причинами цього респонденти відзначають недостачу інформації, а також те, що більшість подій розраховані на старше покоління і молоді подібні заходи здебільшого не цікаві. Проте 71 % опитаних хотіли б відвідувати акції, організовані українською спільнотою, і лише 21 % зазначили, що їм це не цікаво.

Більшість місцевих українців зазначили, що їхні діти вивчають вдома українську мову, однак українську школу відвідували діти лише 19 респондентів (враховуючи, що 48,9 % опитаних зазначили, що не мають дітей).

Загалом в Естонії діє найбільша кількість українських громад та організацій серед балтійських країн. Навіть більше, у цій країні вони надзвичайно активні та продуктивні: влаштовують заходи, концерти, поетичні вечори тощо. Однак значна кількість місцевих українців не долучена до цих акцій. Причиною цього може слугувати та програма, яку вони пропонують, оскільки більшість заходів, як уже зазначалося, не розрахована на молодь, а орієнтована на старше покоління або дітлахів. Також слід вказати, що більшість опитаних зазначили, що про майбутні заходи дізнаються саме з соціальних мереж.

Ситуація в Естонії неоднозначна. Оскільки в цій країні відповіді надала найбільша кількість респондентів, то для дослідження отримано ширші дані. Однак саме в цій країні, порівнюючи з попередніми, найбільша кількість дієвих українських організацій. У Естонії вони діють реально, а не номінально. Проте їхні заходи відвідує меншість серед місцевих українців. Можлива причина цього може бути й у тому, що значна кількість людей хоче залишитись у цій країні та інтегруватися в локальне суспільство. Водночас саме в Естонії серед опитаних можна побачити, що надзвичайно велику групу молодого покоління (18–29 років) місцеві українські організації не охоплюють.

Дискусія і висновки

Отже, згідно з результатами, отриманими у процесі опитування, можемо констатувати, що ситуація в Латвії, Естонії та Литві суттєво відрізняється. По-перше, чітко помітно, що українці в Естонії є найбільш активними. Вони в короткий термін пройшли опитування і, як свідчать результати, саме в цій країні ми отримали найбільшу кількість респондентів. Спіраючись на результати анкетування в цій країні, є незаперечним, що українські громадські організації в Естонії значно ініціативніші, ніж в інших країнах регіону. Така активність пояснюється тим, що все більше новоприбулих українців долучаються до їхніх проєктів. Зокрема, саме в цій країні більшість респондентів знає, які саме українські організації діють у країні та відзначили, що досить регулярно бувають на їхніх заходах. Також чималий відсоток відвідує українські церкви у країні, які також служать осередками громади.

Така обізнаність приємно дивує, особливо якщо порівнювати з Латвією, де більшість людей не знає взагалі, які товариства чи об'єднання діють у країні або називають 1–3 організації. Така ситуація простежується й у Литві. Важливо зазначити, що абсолютна більшість опитаних вказує, що хотіла б долучатись до заходів української громади у країнах проживання та вважає, що нині їх недостатньо. Отже, відповіді значної кількості респондентів про те, що вони хотіли б відвідувати заходи українських товариств та організацій, свідчать, що наші співвітчизники, які за тих чи інших причин обрали для свого подальшого життя країни Балтії, хотіли б зберігати свою українську самоідентичність та плекати культуру своєї країни.

Загалом опитування дало дуже важливу інформацію, щоб зрозуміти, наскільки пересічні українці з країн Балтії знають про українські об'єднання в цих країнах, їхню діяльність та значення. Якщо досліджувати основне джерело, яке ми маємо, – Звіти та Протоколи громад цих країн, ми бачимо велику кількість заходів, які вони проводять, що, безперечно, є важливим для гро-

мадського та культуротворчого життя українців у цих країнах, але насправді значна частина діаспорян про них просто не знають.

У питанні самоідентифікації більшість респондентів у всіх трьох країнах зазначили, що визначають себе саме українцями. І незначна кількість опитаних визначає себе українсько-литовським / -латвійським / -естонським етносом.

Якщо говорити про вік українців у балтійських країнах, то можна виявити багато спільного між Литвою та Латвією. В обох країнах близько половини респондентів зазначили свій вік між 30–39 роками. Людей віком від 18 до 29 років у Литві 11,1 %, а у Латвії – 20,5 %. У той самий час в Естонії ситуація відрізняється, тут серед респондентів приблизно однакова кількість людей віком 30–39 років (36,9 %) та віком 18–29 років (35,4 %). Велика кількість респондентів приїхала до Естонії саме на навчання, ця тенденція в Литві та Латвії значно менша.

Також досить цікаво, що серед респондентів у Латвії абсолютна більшість (73,5 %) зазначила, що в разі сприятливої економічної та політичної ситуації в Україні повернулись би на Батьківщину. У Литві настрої інші, тут до України повернулася би меншість – 38,9 %. Якщо говорити про Естонію, то тут менше половини опитаних повернулись би до України. Певним чином на це впливає легкість в адаптації та інтеграції до місцевого суспільства, а також легкість в отриманні документів на проживання й громадянства.

Водночас значна кількість респондентів у всіх трьох країнах зазначили, що і через п'ять років бачать

себе та свої родини в цих країнах. Тобто ми можемо зрозуміти, що місцеві українці визначились зі своєю країною для життя і не розглядають балтійські країни як тимчасовий "притулок".

Враховуючи те, що саме опитування відбулось до повномасштабного вторгнення Росії на територію України, отримані дані можуть відрізнятися, але важливі для подальшої наукової роботи, адже слугуватимуть джерелом для порівняння під час наступних опитувань та досліджень.

Список використаних джерел

Миронюк О. Ю. (2023). *Громадська та культуротворча діяльність української діаспори в країнах Балтії (кін. XX – поч. XXI ст.)*. [Неопубл. дис. д-ра філос.]. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Миронюк О.Ю. (2023, травень, 25). *Характеристика сучасного стану української діаспори Латвії за результатами польового дослідження*. Міжнародна науково-практична конференція: Українські вимушені мігранти: інтеграція, ідентичність, повернення. Львів. <https://miok.lviv.ua/?p=22856>.

References

Myroniuk O. (2023). *Civil and cultural activities of the Ukrainian diaspora in the Baltic countries (late 20th – early 21st century)*. [Unpublished doctoral dissertation]. Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Myroniuk O. (2023, May, 25). *Characteristics of the current state of the Ukrainian diaspora in Latvia based on the results of a field study*. International Scientific and Practical Conference: Ukrainian forced migrants: integration, identity, return. Lviv. <https://miok.lviv.ua/?p=22856>.

Отримано редакцією журналу / Received: 10.01.23

Прорецензовано / Revised: 22.05.23

Схвалено до друку / Accepted: 11.09.23

Olena MYRONIUK, Assist.

ORCID ID: 0000-0003-3854-6642

e-mail: olena.myroniuk@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CHARACTERISTICS OF THE CURRENT STATE OF THE UKRAINIAN DIASPORA IN THE BALTIC COUNTRIES ACCORDING TO THE RESULTS OF FIELD RESEARCH

Background. *Ukrainian communities are extremely active abroad, and the Baltic countries are no exception. Comparing Ukrainian communities in these geographically close countries, it should be noted that they have many differences in their development. Every year, the number of Ukrainians in these countries increases, especially after the Revolution of Dignity and the beginning of ATO in Eastern Ukraine. It is worth noting that Ukrainian communities in these countries have similar historical prerequisites for their creation. Formed at the beginning of the 20th century, Ukrainian communities were just beginning their active activities, which were almost stopped by the Soviet regime. Public associations of national minorities did not operate during this period due to state policy. But despite this, the number of ethnic Ukrainians here was constantly increasing. The source base for further research was formed on the basis of a survey of Ukrainians living in Latvia, Lithuania and Estonia. Currently, there is no single thorough work that would investigate and compare the life of the Ukrainian community in the Baltic states in the modern period.*

Methods. *The research used observational methods that allow the most complete interpretation of the obtained results. In the form of a highly specialized observation, the process of activity of the Ukrainian community in the Baltic countries as an object of research is considered. The included observation consisted of the author's direct presence in the Baltic countries, attending community events and their centers, as well as during private conversations and interviews with community members.*

Results. *At the same time, a significant number of respondents in all three countries noted that they see themselves and their families in these countries even after 5 years. That is, we can understand that local Ukrainians have decided on their country for life and do not consider the Baltic countries as a temporary "refuge".*

Given that the survey itself took place before the full-scale invasion of Russia into the territory of Ukraine, the data obtained may differ, but they are important for further scientific work, as they will serve as a source for comparison in subsequent surveys and studies.

Conclusions. *Therefore, it is the systematization and analysis of information about the activities of the Ukrainian community in Latvia, Lithuania and Estonia that are extremely relevant, and the research conducted by the author is of an extremely important nature. After all, the Ukrainian community abroad is an important driving force for Ukrainian culture and the popularization of our traditions.*

Keywords: *public organization, diaspora, Ukrainians, Ukrainian community, culture, survey, Ukraine, Lithuania, Latvia, Estonia, Baltic countries.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БОНДАРЕНКО Наталія – аспірант, кафедра стародавньої та середньовічної історії, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: nataliyabondarenko97@knu.ua

BONDARENKO Natalia – PhD Student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: nataliyabondarenko97@knu.ua

ГУМЕННА Ірина – здобувач, старший викладач, кафедра філософії та історії науки і техніки, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна; Державний університет інфраструктури та технологій, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: gumenna19@gmail.com

HUMENNA Iryna – Applicant, Senior Lecturer, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine; State University of Infrastructure and Technologies, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: gumenna19@gmail.com

ГУМЕННИЙ Сергій – доктор філософії в галузі історії, асистент, кафедра історії Центральної та Східної Європи, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: serhii.humennyi@knu.ua

HUMENNYI Serhii – PhD (History), Assist., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: serhii.humennyi@knu.ua

МАРЦЕНЮК Руслана – кандидат історичних наук, головний науковий співробітник, Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: ruslana.martseniuk@gmail.com

MARTSENIUK Ruslana – PhD (Hist.), Chief Researcher, State Branch Archive of Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: ruslana.martseniuk@gmail.com

МИРОНЮК Олена – асистент, кафедра історії мистецтв, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: olena.myroniuk@knu.ua

MYRONIUK Olena – Assist., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: olena.myroniuk@knu.ua

МОГИЛЬНИЙ Леонід – доктор історичних наук, професор, кафедра давньої та нової історії України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: mohylnyi@knu.ua

MOHYLNYI Leonid – DSc (Hist.), Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: mohylnyi@knu.ua

РУККАС Андрій – кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії Центральної та Східної Європи, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: rukkas@knu.ua

RUKKAS Andrii – PhD (Hist.), Assoc. Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: rukkas@knu.ua

САЄНКО Анастасія – аспірант, історичний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: staciasaienko@gmail.com

SAIENKO Anastasia – PhD Student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: staciasaienko@gmail.com

СИМОНЕНКО Ірина – провідний фахівець, історичний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: iryna.symonenko@knu.ua

SYMONENKO Iryna – Senior Specialist (History), Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: Iryna.symonenko@knu.ua

СОКИРКО Олексій – кандидат історичних наук, доцент, кафедра давньої та нової історії України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: sag@univ.kiev.ua

SOKYRKO Oleksii – PhD (Hist.), Assoc. Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: sag@univ.kiev.ua

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 1(156)

Редактор *І. Нечасова*

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 7,2. Наклад 300. Зам. № 223-10804.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № І-1.
Підписано до друку 23.11.23

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 58; (38044) 239 31 28

e-mail: vpc@knu.ua; vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua

<http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02